

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 31 (34)

Київ 2012

УДК 32:159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 8/12 від 30 серпня 2012 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
В. Г. Кремень (м. Київ), С. Д. Максименко (м. Київ),
Р. Клуве (м. Гамбург, ФРН), Л. Е. Орбан-Лембрик (м. Івано-
Франківськ), Т. С. Яценко (м. Ялта)*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
В. О. Васютинський, П. П. Горностай, В. П. Казміренко,
В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
О. А. Донченко – д-р соціол. наук;
Л. А. Найдьонова – канд. психол. наук (заст. голови);
П. Д. Фролов – канд. психол. наук*

Постановою Президії ВАК України №1-05/4 від 26.05.2010 р.
збірник визнано фаховим виданням із психологічних наук

Цей випуск збірника підготовлено за результатами X наукового семінару “Особистість у викликах сучасності: досвід та практики”, проведеного в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України лабораторією соціальної психології особистості спільно з лабораторією когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України 7 червня 2012 р.

У наукових статтях учасників семінару обговорюються проблеми застосування соціально-психологічних практик та можливості самопроекування особистості в тектуальному просторі, де відтворюється наративно-дискурсивний інструментарій для розуміння життєвого досвіду. Практики аналізуються в контексті особистісного зростання, мінімізації ризиків, віртуального спілкування. Велику увагу приділено способам інтерпретації життєвого досвіду на різних етапах життєвого шляху – від молодшого шкільного віку до старості, а також досвіду переживання й подолання залежності, особливостям моделювання майбутнього проблемною молоддю та онкологічно хворими.

Для соціальних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів, студентів.

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2012

ОСОБИСТІТЬ І ДОСВІД: ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПОСТНЕКЛАСИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Т. М. Титаренко

ОСОБИСТІСНЕ САМОКОНСТРУЮВАННЯ: ПУЛЬСАЦІЇ ХАОСУ І ПОРЯДКУ

Історію життя особистості проаналізовано як певну послідовність циклічних змін перетворювальних і стабілізаційних практик. Показано, що наближення особистості до полюса порядку активізує потребу в нарративізації досвіду, тоді як наближення до полюса хаосу стимулює його ментативізацію.

Ключові слова: постнекласична особистість, циклічність життєконструювання, опозиція хаосу-порядку, нарратив, ментатив, перетворювальні і стабілізаційні практики.

История жизни личности проанализирована как определенная последовательность циклических изменений преобразующих и стабилизирующих практик. Показано, что приближение личности к полюсу порядка активизирует потребность в нарративизации опыта, тогда как приближение к полюсу хаоса стимулирует его ментативизацию.

Ключевые слова: постнеклассическая личность, цикличность жизнеконструирования, оппозиция хаоса-порядка, нарратив, ментатив, преобразующие и стабилизирующие практики.

The history of personal life is analyzed as a certain chain of cyclical variations in both transforming and stabilizing practices. It is shown when personality comes nearer to the pole of orderliness it activates the need of narrativization of her or his experience, whilst she or he comes nearer to the pole of chaosness it stimulates the mentatization of one.

Key words: post-classical personality, cyclicity of life-construction, "orderliness-chaosness" opposition, narration, mentation, transforming practice, stabilizing practice.

Проблема. Чи може особистість бути вільною від хаосу, що її оточує, огортає, поглинає? Хаосу сьогоднішнього життя, в якому реальне і віртуальне перетікають одне в одне, а вигадані самоідентифікації змінюються, не встигаючи усвідомитись? А якщо не може, то що

залишається від її цілісності, автономії, суб'єктності, цілеспрямованості? Від неї самої? *Актуальність* дослідження нових меж і параметрів особистісної динаміки не викликає сумнівів.

Щоб зрозуміти, як сьогодні відбувається особистісне самоконструювання, спробуємо озирнутися назад. Згадаймо спочатку той період формування світогляду, який сьогодні прийнято називати класичним. Він, як відомо, сформувався під впливом двох глобальних наукових революцій XVII ст. та кінця XVIII – початку XIX ст., коли відкриття Г. Галілея, Й. Кеплера, І. Ньютона породили нову раціональність і численні картини реальності відповідно до сфер знання [6, с. 619–621].

У цей період особистість протиставлялася навколишньому світові, який розглядався як об'єктивний, такий, що існує зовсім окремо і незалежно від неї. Могутній світ чекав, вимагав, впливав, а слухняна особистість реагувала, пізнавала, відповідала. Вона резонансно відгукувалася на повільні зміни державного, політичного, економічного устрою, цінуючи безпеку, надійність, передбачуваність, стабільність. Ієрархічність світу, інтеріоризуючись, ставала ієрархічністю особистісних підструктур із жорстким розподілом традиційних ролей. Цінності особистості, її життєві сценарії протягом тривалого часу залишалися практично незмінними, плавно переходячи від батьків до дітей. До речі, і сьогодні трапляється чимало персонологічних досліджень, побудованих у межах суто класичної, раціоналістично впорядкованої наукової методології.

Некласичний період розпочався під впливом третьої глобальної наукової революції, що відбувалася з кінця XIX до середини XX ст. Поява теорії відносності, квантової теорії, згодом генетики, кібернетики, теорії систем привела до розгляду природи як складної динамічної системи, припущення щодо істинності кількох альтернативних описів однієї реальності, дослідження механізмів спадковості та надорганізованих рівнів організації життя, винайдення загальних законів управління та зворотного зв'язку [там само, с. 622–624].

Світ для особистості почав втрачати жорстку ієрархічність, прогнозованість, упізнаваність, і вона сама стала релятивнішою, несподіванішою, вільнішою від зовнішніх детермінант. Принаймні почала боротися за таке звільнення. У персонології вже не вплив зовнішніх факторів, не відгуки на навколишню дійсність, а можливості людини з її власними потребами, бажаннями, імпульсами впливати на світ опинилися в центрі уваги дослідників. Особистість почали розглядати насамперед у її власному ставленні до навколишнього світу, і це активне внутрішнє ставлення задавалося нею, суб'єктно і суб'єктивно. Засукавши рукави, ця нова особистість по-мічурінськи сміливо почала змі-

нювати світ під себе, пристосовуючи його до власних потреб. І тут для неї активізувався пошук сенсу буття, власної глибинної сутності, можливостей подолання самотності тощо.

Постнекласична раціональність виникла, за В. С. Стьопіним, унаслідок четвертої глобальної наукової революції, що розпочалася в останній чверті ХХ ст. і триває досі. Серед її головних ознак – дослідження надскладних систем, що вміють самоорганізовуватися. Спроби вивчати особистість як таку надскладну систему тільки в межах психологічної науки сьогодні марні, адже специфіку сучасної науки визначають комплексні дослідницькі програми, що сприяють “парадигмальному шепленню” ідей, що транслюються з інших наук [там само, с. 626-627].

Отже, особистість тепер стає не центром композиції, а частиною діалогу, взаємодії, комунікації, що відбуваються між нею і світом, культурою, Іншими. Вона поступово перетворюється на сам цей плінний контакт, безперервний діалог, на процес спільного творення взаєморозуміння.

У яких контекстах відбувається цей діалог? У хаотичних суспільно-політичних реаліях, турбулентних фінансових змінах, у ринкових відносинах, що вкрай стрімко впроваджуються у дуже різні сфери життя, у контексті масової культури, яка майже зливається з культурою елітарною. Чи втрачається в цьому хаосі потреба особистості в стабільності, поглинаючись стрімкістю руху? Як модифікуються бажання свободи, прагнення ні-на-кого-несхожості, декларування індивідуальної своєрідності? Яким чином її снага до самозмін поєднується з потребою самозбереження, самовпорядкування? У пошуках відповідей на ці запитання вбачаю *мету цієї статті*.

Зауважу, що відповідно до виділених трьох періодів розвитку науки і розуміння особистості відбуваються зміни прагнення до стабільності і динаміки, порядку і хаосу, але як саме – це хотілося б прояснити.

Як вивчати епохи, етапи розвитку, якщо їхні межі важко встановити? Яким чином виділяти домінантні напрямки руху особистості вздовж конструйованого нею життєвого шляху? Чи, може, краще говорити про хаотичний рух у лабіринті путівців і манівців? Як визначитися з координатами, в яких вибудовується життя особистості?

У психології ще немає відповідного дослідницького апарату для дослідження особистісної історії з її послідовністю-непослідовністю, векторністю-циклічністю. І тому особливо зацікавлює координатна сітка для аналізу історико-літературних систем, запропонована Н. І. Лейдерманом. Він розглядає системи діахронні, що характеризують динаміку літературного процесу в хронологічних масштабах, і

системи синхронні, що характеризують “якість” літературного процесу, його естетичну своєрідність [4, с. 10-11].

Подібну сітку координат можна накинути на особистісну історію, відстежуючи співвідносність хронології особистісної динаміки та рівнів індивідуальної своєрідності, шаблі якості життєконструювання, що досягаються на кожному етапі. У діахронній мегасистемі кожний наступний вік включає в себе попередній за принципом “мотрійки”, і все життя можна умовно поділити на великі ери, менші епохи, ще дрібніші етапи та маленькі періоди. Синхронна мегасистема фіксує якісні зміни життєбудови, відповідні кожній ері, епосі, етапу чи періоду особистісного руху.

Зосередьмося на діахронній, процесуальній координаті руху особистості власним життєвим шляхом.

Практики є формами життя, як вважав П. Вітгенштейн, способами діяти і мислити, як формулював М. Фуко, традиційними навичками поводження, заведеними в культурі, як сьогодні формулює Дж. Серль. Прості і повсякденні практики зазвичай неререфлексовані, практично непомітні для особистості, тому що мають фонову, периферійну природу, але саме цей фон є умовою смислової визначеності того, що особистість вважає для себе значущим. Фон як досить усталене й консервативне утворення змінюється тільки спільно, укупі і поступово. Отже, практики не мають авторів, зате мають співавторів, оскільки вони завжди колективні, спільні, конвенційні.

Практики з їхньою стабілізаційною функцією визначають повторювані, конкретні способи існування особистості, звичну манеру буття, особистісного руху, і їхня віддаленість від хаосу максимальна. Практикування, як його розцінюють у сучасній соціології, є наближенням до порядку, ефективним способом навчання, передачі досвіду, дотримання традиції. Але хіба можливе особистісне життєконструювання лише в такому млявоплинному режимі? Адже особистість, яка поступово перетворюється з прикметника на дієслово, комунікує з бурхливою і малопрогнозованою сьогоднішньою дійсністю. Включаючись у дуже різні контексти, продукуючи їх, вона обирає відповідні моделі життя і напрямки руху.

Вочевидь, крім фонових повсякденних практик, є сенс розглядати практики кризові, трансформаційні. Життєконструювання не є і ніколи не було монотонно-еволюційним, і необхідність розв’язувати проблеми, виходити з екстремальних ситуацій, долати кризи, безумовно, сприяла поступовій появі відповідних практик. Якщо такі індивідуально апробовані практики виявлялися ефективними, вони поступово ставали типовими і закріплювалися в культурі [2].

Чи має особистісний рух прогресивну послідовність? У чому для особистості, що конструює себе, прогрес? У досвіді, якого стає все більше? У старінні, яке насувається все ближче? “Релігії прогресу” поступово втрачають численні армії своїх прихильників, вірних некласичним екзистенційно-гуманістичним поглядам. Адже велика кількість прожитих років не гарантує кращого самоконструювання, а прямолінійний рух уперед далеко не завжди є прогресом.

Якщо говорити про різні стадії особистісного руху життєвим шляхом, то виникають закономірні запитання з приводу меж кожної стадії, їхніх хронологічних ареалів, способів завершення однієї стадії і початку наступної та загального вектора зміни стадій на “стрілі часу”. Дійсно, важко визначитися з методом демаркації вікових періодів, якщо вік розуміти традиційно.

Стадіям розвитку особистості можуть відповідати, наприклад, різні модуси свідомості. За В. І. Тюпою, існують чотири таких модуси: “ми-свідомість” – дорефлексивна примітивна свідомість, “він-свідомість” – авторитарна рефлексивна свідомість, “я-свідомість” – зациклена на собі, ізольована романтична свідомість і “ти-свідомість” – конвергентна свідомість, що передбачає здатність думати про себе як про іншого (див.: [4]).

Можна передбачити, що способи життєконструювання дійсно відповідають певним віковим стадіям від “ми” до “ти”, але ця логіка руху все ж виглядає спрощено-лінійно. Зрозуміти, що ж буде далі або чим усе це закінчиться, за цією логікою практично неможливо. І тут виникає спокуса звернутися до популярної в мистецтвознавстві, соціології, філології ідеї циклізації.

Певний цикл в історії особистості може розглядатися як сукупність відповідних процесів життєконструювання, що утворює відносно завершене коло розвитку, яке триває протягом певного проміжку часу. Це період від однієї особистісної кризи до іншої з власною траєкторією розвитку від зародження через кульмінацію до завершення. У кожному циклі продукуються життєво важливі для особистості смисли, нові способи інтерпретації набутого досвіду.

Відповідно до гіпотези Дмитра Чижевського (американського співвітчизника, роботи якого активно використовували Д. С. Лихачов, І. П. Смирнов, Ю. М. Лотман, Г. С. Кнабе, з його дослідженням “Outline of Comparative Slavic Literatures. Survey of Slavic Civilization”) певні мегасистеми, які він назвав “великими стилями”, змінюються циклічно (див.: [там само, с. 18-19]). Для нас важливо, що автор підкреслював наявність певних ритмів повторення, що домінують по черзі: від пошуку єдності до пошуку складності, від тяжіння до заверше-

них форм до пошуку свободи, що проявляється у повній відсутності форми – безформовості.

Згадується Ю. М. Лотман, який теж диференціював статичні періоди і періоди динамізації, аналізуючи розвиток літератури. У статичні періоди гіпертрофується зв'язок з позатекстовою реальністю, семіозис якої звернений на семантику, а в періоди динамізації панує тенденція замкнутися в певному ізольованому семантичному світі, що відкриває свободу гри моделями і класифікаціями [5].

Безсумнівно, рухаючись життєвим шляхом, особистість теж підпорядковується певним ритмам самоконструювання. Відносно статичні і далекі від хаосу періоди життя змінюються періодами стрімко динамічними, трансформаційними, які не завжди можна назвати кризовими. Що ж лежить в основі цих ритмів? Чи відбувається зміна циклів випадково? Чи готується попереднім етапом життєконструювання?

На думку Лейдермана, семантичною основою зміни циклів є фундаментальна опозиція Космосу-Хаосу [4, с. 25]. Відомий культуролог Г. С. Кнабе говорить про два протилежних магнітних полюси, якими є Життя (повсякденність) і Культура. Життя, за Кнабе, є процесом стихійного, неформалізованого існування, тоді як культура є від-рефлексованим й упорядкованим досвідом, переведеним в систему норм, канонів і кліше. Деякі художники більше тяжіють до полюса життя з його стихійністю, неприборканістю, а інші – до арсеналу культурного досвіду (див.: [там само, с. 20–21]).

Подібну дихотомію, безумовно, можна побачити і в особистісному життєконструюванні з пульсацією хаосу, що його безперервно продукує живий субстрат життя, і порядку, який концентрується в більш застиглий і відчужений культурі. Особистість постійно рухається між цими двома крайностями, що домінують, змінюючи одна одну. Лише час від часу вона може ставити перед собою ясні, конкретні, досяжні цілі, а потім ця продуктивність змінюється на невизначеність, тимчасову пасивність, навіть апатію, розчарування. І без такої пульсації неможливими були б напружені пошуки нових смислів, цінностей, траєкторій руху вперед.

В особистісній історії можна простежити періоди, коли переважають чіткі, тверді, симетричні рамки життєздійснення, задані певними загальноприйнятими культурними нормами, і періоди, коли симетрія зміщується і починає домінувати невизначеність, хаотична мноозначність повсякденності. Спокійні періоди терпіння і збалансованості змінюються бурхливими періодами ризикованого пошуку нових балансів. Почуття відносної завершеності професійних, сімейних чи якихось інших пошуків, почуття суб'єктивної задоволеності життям пере-

ростають в енергійне заперечення звичного минулого і ризикований пошук нових практик, обріїв, перспектив.

Якщо певний магнітний полюс – життя чи культури – чомусь надмірно довго домінує, на іншому полюсі визріває готовність втрутитися, взяти ініціативу у власні руки. Пригадується один випадок з власної психотерапевтичної практики. Немолода мати, яка дуже довго чекала на появу дитини, намагається вкласти у свою дочку всі надбання культури: змалечку занурює її в англійську, французьку, німецьку мови, щороку купує абонементи у філармонію, методично водить до музеїв, організовує численні екскурсії, читає величезну купу книжок, активно допомагає у випереджальному засвоєнні шкільної програми. Часу для вільного, нерегламентованого життя, спілкування з ровесниками, спонтанних ігор у дитини практично не залишається. Усе це триває до вступу п'ятнадцятирічної дівчини до університету. І тут дуже швидко відбувається несподівана для матері метаморфоза: забувши про навчання, дівчина починає завзято відкривати для себе світ попсової музики, фірмового одягу, зіркових тусовок, модних ресторанів, екстремальних розваг. Виходить, що багаторічна культурна агресія пропахлого книжковим пилом дискурсу підготувала, виплекала це торжество яскравого, блискучого гламуру.

Говорячи про особистісний рух життєвим шляхом, слід, напевно, відстежувати, крім хронологічної послідовності певних циклів, і відносну їх повторюваність за принципом чи то маятника, чи кола, чи спіралі. Хаос-космос, життя-культура, гламур-дискурс миготять, пульсують у певному індивідуалізованому ритмі. Відповідно чергуються і практики життєконструювання.

Від чого залежить чергування цих ритмів? На думку філософа, фізика, синергетика В. Г. Буданова, на кожному рівні системи домінує один екзогенний чи ендогенний ритм-водій (мовою синергетики – параметр порядку), що універсальним чином породжує багатий спектр інших ритмів системи. Спочатку гармонійний, цей ритм поступово набуває переривчастого характеру, що створює можливість численних інтерпретацій у нашому випадку чергових циклів особистісного життєконструювання [1].

І хоча ідея ритму-водія є, безумовно, цікавою, навряд чи правомірно говорити, що існують ендогенні і екзогенні ритми чергування хаосу і порядку, які задаються інколи особистістю, а інколи – її оточенням, соціумом, зовнішніми умовами. Адже сучасна особистість уже не існує поза життєвою ситуацією, поза діалогом зі світом, і тому її ритми є водночас ендогенно-екзогенними.

Коли ми прагнемо у власному житті порядку, гармонії, ладу, в наших самоідентифікаціях, комунікаціях, інтерпретаціях панує спо-

кійно-зважаєно-усталений космос (культура, порядок) з їхніми стабільними смислами. У такі періоди особистість інтегрується, накопичує ресурси, набуває більшої цілісності, адаптивності. Коли ж прокидається бурхливо-радісно-тривожний хаос, ми починаємо шукати розквітості, спонтанності, звільнення від регламентацій, і наші самоідентифікації, комунікації, інтерпретації спрямовуються на руйнацію старих і пошук нових смислів. На цих етапах особистість стає динамічнішою, креативнішою, відкритішою, контекстуальнішою.

Якщо говорити про різні ритми життєконструювання, плідною видається аналогія з наративом і ментативом. Будучи основними різновидами сучасних текстів, наратив і ментатив відтворюють взаємодоповнювальну опозицію подієвого і процесуального, два способи інтерпретації буття [3, с. 57]. Характерними для наративу координатами є запитання “Хто? – Що? – Де? – Коли?”, а для ментативу такими координатами виступають запитання “Що це означає? – Чому це можливо? – За яких умов відбувається? – Чим це підтверджується?” [там само, с. 59-60].

Відповідно особистість конструє своє життя як у наративному, так і в ментативному текстах. Спокійна, передбачувана повсякденність з її фоновими практиками, як правило, наративізується. У діалозі із співрозмовником особистість осюжетнює певні фрагменти свого життя, структурує його відповідно до обраної фабули. Водночас екстраординарні кризові періоди потребують від розгубленої, дезорієнтованої особистості насамперед ментативів з їхньою посиленою рефлексією, переосмисленням та переоцінюванням. Ментативи нерідко представлені в особистих щоденниках, нотатках, листах, філософських роздумах.

Коли людина намагається в наративі відвісти співрозмовнику на запитання про головних дійових осіб своєї історії, місце і час розгортання подій, рух від зав’язки до кульмінації і далі – до фіналу, вона ніби прискорює плін часу. Нерідко задля вдалого розгортання сюжету, загострення інтриги реальність доповнюється авторськими вигадками, сміливими припущеннями, ризикованими фантазіями. Так виникають нові імпульси для життєконструювання, з’являється свіжа енергія, якої завжди не вистачає в повторюваних сірих буднях.

А в кризових життєвих ситуаціях головною стає потреба розібратися з тим, що відбувається, знайти причини стрімкого і несподіваного розвитку подій, зрозуміти мотиви власних імпульсів і дивних вчинків оточення. Час дуже хочеться пригальмувати, непрогнозований рух у невідомому напрямку – призупинити. І тут на зміну наративу приходять ментатив з його поглибленою рефлексивністю, увагою до дрібниць, пошуками аргументів, прагненням доказовості.

Висновки. Якщо класична особистість XIX ст. освоює полюс порядку, а некласична, що живе у XX ст., підкорює полюс хаосу, то постнекласична, яка перебуває у XXI ст., уже не цікавиться жодним із цих полюсів поза його взаємодією з протилежним. Лише діалог життя і культури, хаосу і порядку стає полем особистісного життєконструювання.

Динамічність сучасної особистості не відміння її потреби в стабільності, контекстуальність не виключає автономії.

Історія особистості може розглядатися як історія її стилів, що є послідовними змінами поширених на кожному етапі практик життєконструювання.

Наближення особистості до полюса порядку активізує потребу у використанні перетворювальних нарративних практик життєконструювання. Наближення до полюса хаосу сприяє пріоритетності стабілізаційних – ментативних – практик життєконструювання.

Перспективним є даліше дослідження інколи циклічного, а інколи аперіодичного часу життя особистості з його зонами криз-трансформацій і, відповідно, стабілізаційних та перетворювальних практик.

Література

1. Буданов В. Г. Метод ритмокаскадов: о фрактальной природе времени эволюционирующих систем [Електронний ресурс] / В. Г. Буданов // Московский международный синергетический форум. – Режим доступу : <http://www.synergetic.ru/science/metod-ritmokaskadov-o-fraktalnoy-prirode-vremeni-evolyucioniruyuschih-sistem.html>.
2. Волков В. В. Теория практик / В. В. Волков, О. В. Хархордин. – СПб. : Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.
3. Кузнецов И. В. Текст в становлении: оппозиция нарратив-ментатив / И. В. Кузнецов, Н. В. Максимова // Критика и семиотика. – 2007. – Вып. 11. – С. 54–67.
4. Лейдерман Н. Л. Историко-литературные циклы на “стреле времени” / Н. Л. Лейдерман // Русская литература XX–XXI веков. Направления и течения. – Екатеринбург : ГОУ ВПО “Уральский гос. пед. ун-т”, 2009. – Вып. 11. – С. 8–42.
5. Лотман Ю. М. Асимметрия и диалог / Ю. М. Лотман // Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб., 2000. – С. 591–603.
6. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 744 с.

© Титаренко Т. М.

Н. В. Чепелєва

САМОПРОЕКТУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ДИСКУРСИВНОМУ ПРОСТОРИ

Розглянуто проблеми розвитку особистості під кутом зору постнекласичного методологічного підходу, який тлумачить особистість як культурний об'єкт, що формується завдяки процесам самотворення, самопроекткування та самодетермінації. Показано, що розуміння та інтерпретація соціокультурного та життєвого досвіду сприяють формуванню особистості як дискурсивного суб'єкта, що також є однією з ключових характеристик зрілої особистості, яка осмислила себе, свій життєвий досвід, створила на цій основі власний особистісний проект і здатна розвиватися задля реалізації цього проекту.

Ключові слова: постнекласична психологія, самопроекткування особистості, особистісний проект, дискурс, нарратив, смисловий простір, інтерпретація.

Рассмотрены проблемы развития личности с точки зрения постнеклассического методологического подхода, который трактует личность как культурный объект, формирующийся благодаря процессам самосозидания, самопроектирования и самодетерминации. Показано, что понимание и интерпретация социокультурного и жизненного опыта способствуют формированию личности как дискурсивного субъекта, что, в свою очередь, является одной из ключевых характеристик зрелой личности, которая осмыслила себя, собственный жизненный опыт, создала на этой основе свой личностный проект и способна развиваться в направлении реализации этого проекта.

Ключевые слова: постнеклассическая психология, самопроектирование личности, личностный проект, дискурс, нарратив, смысловое пространство, интерпретация.

The problems of personality development from the point of view the post-non-classical methodological approach, which tends to construe personality as a cultural object formed through the processes of self-creation, self-planning and self-determination are considered. The evidence is given that understanding and interpretation of socio-cultural and life experience promote formation of personality as a discursive subject; in turn, this is a key feature of mature personality which comprehended itself, its life experience, created its personality design on this basis, and which is able to develop towards this design implementation.

Key words: post-non-classical psychology, self-planning of personality, personality plan, discourse, narrative, semantic space, interpretation.

Проблема особистості є центральною в психологічній науці, оскільки саме особистість вважають основою для розуміння будь-яких психічних явищ. Не менш значущою є й проблема розвитку особистості, ключові передумови якого – оволодіння власною поведінкою, формування системи внутрішньої регуляції діяльності, яка забезпечує здатність людини до саморозвитку та самореалізації, що також є неодмінною передумовою успішної адаптації до мінливих умов ринку праці, цивілізаційних та культурних вимог суспільства. Особливої актуальності набуває ця проблема в сучасних соціокультурних умовах, коли все більше загострюється потреба в особистостях, що відповідали б вимогам інформаційного суспільства. А ці вимоги передбачають насамперед здатність до особистісного саморозвитку, самопроекування, індивідуальну відповідальність за власні вчинки та долю суспільства в цілому.

Актуальність проблеми зумовлена й сучасним станом розвитку науки, пов'язаним із переходом її до постнекласичного етапу розвитку. Це стосується й психології, у межах якої особистість усе частіше розглядається як творець власної долі, автор власного життя, активний самодетермінований суб'єкт, здатний до саморозвитку, самотворення, самоактуалізації. Постнекласичний методологічний підхід передбачає також активне включення до розгляду та дослідження особистості соціально-історичного і культурного контекстів. Розглянути проблеми розвитку особистості під кутом такого підходу і є *метою цієї статті*.

Однією із ключових характеристик зрілої особистості є здатність до індивідуального осмислення себе та навколишнього, до самоконструювання, самопроекування. Внутрішні передумови для цього створюються спроможністю особистості усвідомлювати себе одночасно суб'єктом власної життєвої активності, по суті, автором власного життя та об'єктом персональних спостережень і трансформацій, тобто героєм, персонажем життєвої історії.

Мета самопроекування – сформулювати особистісний проект розвитку, що передбачає створення життєвої стратегії, програми, обрання життєвої перспективи, а також засвоєння способів забезпечення особистісного зростання та втілення їх як в особистісному проекті, так і в проекті власного життя. Тут можна спертися на ідеї С. Л. Рубінштейна, який розумів під особистістю суб'єкта, що створює в єдиному процесі себе та власне життя в його осмисленій цілісності. Інакше кажучи, у смислових координатах самопроекування особистості та проектування власного життя можна розглядати як єдине ціле.

Ідеальний проект бажаного розвитку будується самою особистістю на основі власного життєвого та узагальненого соціокультурного

досвіду. Він є базисним центром смислоутворення, що дає змогу вибудувати життєві стратегії та сформувані плани перспективи і програми особистісного розвитку та втілювати їх у життєвих практиках.

Самопроекування передбачає наявність у внутрішньому плані свідомості певного дискурсивного поля, яке постійно поповнюється за рахунок набутого досвіду й узагальнюється на основі внутрішніх інтенцій особистості та структурується під впливом цілей, мотивів, намірів людини. При цьому людина спирається й на соціокультурні концепти, які організують її особистісний досвід.

Таким чином, у процесі розвитку особистість бере на себе відповідальність за власне життя, стаючи не лише його автором, а й творцем самої себе. Авторство, що базується на процесах інтерпретації та реінтерпретації життєвого досвіду, передбачає створення проекту “Я” та постійне його відображення, перевизначення, добудовування в дискурсі, насамперед в автонаративах, які, асимілюючись у смисловий простір особистості, створюють неповторну життєву історію. Це передбачає також постійну інтерпретацію, осмислення особистістю власних життєвих ситуацій, подій, своєї поведінки в них та відтворення результатів цих процесів у наративних текстах. Саме так створюється наративний простір, який за допомогою процедур інтерпретації трансформується у смисловий простір особистості. Авторство і є показником зрілої особистості, що осмислила себе, власний життєвий досвід та створила на цій основі свій особистісний проект і здатна розвиватися задля реалізації цього проекту.

Особистісний проект можна тлумачити як осмислену версію людського буття. Будучи втіленим у дискурсивній формі, він дає особистості змогу усвідомлювати себе, власний досвід, розкривати власні сенси. Реалізація такого проекту дає можливість людині не тільки самореалізуватися в соціумі, а й визначити шляхи власного розвитку в тому напрямі, який здається їй у даних соціокультурних та життєвих умовах найбільш прийнятним, таким, що відповідає власним цілям та завданням. Іншими словами, обраний проект стає “смисловою домінантою”, базисним центром смислоутворення, визначаючи значимість усього, що відбувається з людиною, та відкриваючи перспективи подальшого особистісного зростання.

При цьому, створюючи власний особистісний та життєвий проекти, людина ставить перед собою “завдання на смисл”, у процесі розв’язання якого створює власну ментальну модель світу і самої себе, вибудовує власні життєві стратегії. Інакше кажучи, самопроекування – це завдання для самої особистості (насамперед завдання на смисл), у процесі реалізації якого людині слід осмислити себе, власну життєву ситуацію та перспективу, переглянути свою позицію в ціннісно-

смыслових координатах, не лише інтерпретуючи та реінтерпретуючи свій життєвий досвід, а й саму себе.

Необхідність самоосмислення, уточнення або навіть перевизначення особистого проекту особливо загострюється в період переломних подій, коли людина стикається із ситуаціями, які умовно можна назвати “перерваною ідентичністю”. Як зазначає В. В. Нуркова, у таких ситуаціях виникає необхідність перевизначення ідентичності. Це події, пов’язані з осмисленням і переосмисленням життя та самого себе, події, що вимагають особистісних зусиль для вирішення певних ситуацій, а іноді навіть і відмови від дотримання певних соціальних норм. Вони передбачають вихід за межі ідентичності, що склалася, та формування нової [2].

Вважаємо за можливе говорити про дискурсивне самопроекування, оскільки людина самовизначається, самопроекується в дискурсі. Тут ми спираємося на ідеї О. Є. Сапогової, яка зазначала, що знак, символ, текст – усе це інструменти не просто присвоювання культури, а й особистісного самовизначення людини в культурі, розширення своїх меж та вихід за ці межі. Особливість текстових утворень як психічних знарядь полягає в тому, що вони мають подвійну спрямованість – кожне з них звернене одночасно і до соціокультурних реалій (за їх допомогою людина намагається трансформувати навколишній світ, вплинути на інших), і до суб’єктивності людини (вони стають засобом суб’єктивного перетворення внутрішнього світу) [4].

На думку М. Н. Епштейна, дискурсивне самопроекування можна тлумачити також як імовірнісний процес. Різноманітні життєві події не лише можуть мати різні смислоутворювальні центри та по-різному осмислюватися на окремих життєвих етапах, а й відкривають кожній людині внутрішні смислові простори, які створюють можливість для реалізації свого внутрішнього потенціалу [6].

Смысловий простір забезпечує також цілісність, автономність та сталість особистості, сприяє збереженню її ідентичності, а також створює умови для самопроекування, віднайдення шляхів подальшого особистісного розвитку. У ньому зароджуються нові смисли, створюються ідеальні проекти та життєві стратегії, формуються нові самоідентифікації.

Для смыслового простору особистості як умови формування її здатності до самопроекування характерною є його подієва насиченість, що визначається кількістю подій, інтегрованих, осмислених людиною та відображених у її особистій історії. Ідеться про події, що стали віхами на життєвому шляху людини, визначили її подальший життєвий шлях.

Смисловий простір розвиненої особистості характеризується також структурованістю та відкритістю, тобто узгодженістю особистих наративів, які вибудовуються в цілісний особистісний твір, особисту історію. Структурованість пов'язана насамперед із встановленням зв'язків між подіями та їх категоризацією за ступенем значимості для людини, що знаходить своє відображення в тексті автонаративу. Неструктурованість проявляється в поєднанні подій різного ступеня значущості або ж узагалі в неструктурованості особистих оповідей. Відкритість смислового простору проявляється в здатності особистості засвоювати та інтегрувати основні сенси соціуму і культури. При цьому важливою є і невиробленість захисних форм інтерпретації зовнішніх впливів, що призводить до стагнації особистісного розвитку людини.

Близькою до структурованості є і цілісність смислового особистісного простору. Вона визначається спадкоємністю вражень минулого, теперішнього та майбутнього, коли теперішнє розглядається як природний перехід від минулих подій до майбутніх. За такого сприймання свого життєвого шляху людина бачить у своїх сьогоднішніх вчинках наслідки минулого досвіду та вплив майбутніх цілей [3].

Із цілісністю смислового простору особистості тісно пов'язана така його характеристика, як широта часової перспективи та ретроспективи. Остання визначається тим, наскільки минулі події впливають на сьогоднішню поведінку людини, тобто наскільки вона усвідомлює минулий досвід і трансформує його в наративний текст. Перспектива визначається тим, якою мірою плани, очікування, цілі, проекти впливають на реальну поведінку в теперішньому та на її актуальний автонаратив. Таким чином у смислового просторі суб'єкта починає зароджуватися Я-потенційне, якого ще немає, але яке вже можливе за умови "розототожнення" із самим собою, віднайдення нових смислових контекстів, створення персональних смислів, ідеальних особистісних проєктів та життєвих стратегій, що відкриває шляхи для формування нових самоідентифікацій, а отже, і нові перспективи розвитку.

Отже, один із провідних шляхів розвитку особистості – це занурення її в дискурсивний культурний простір. Саме тексти культури є тим семіотичним ресурсом, засобом саморозуміння, що дає змогу особистості осмислити свій життєвий досвід, оскільки надають їй культурні зразки, норми розуміння та інтерпретації себе і власного життя. У результаті осмислення соціокультурного досвіду, що знаходить своє відображення в текстах культури, людина вибудовує власний особистісний текст (Я-текст), який створює своєрідну культурну канву розвитку, що є базою для розуміння світу, осмислення власного призначення, створення проєкту власного життєвого шляху.

Тексти, що створюються в дискурсивному просторі культури, не просто дозволяють закарбувати в соціальній пам'яті найбільш значущі з точки зору культури події, а й дають змогу ранжувати їх за ступенем важливості, наділяти їх оцінювальними характеристиками, а також забезпечувати їх трансляцію кожній окремій особистості – члену даної культури. Як наслідок, ті чи інші значимі культурні події починають сприйматися і як частина зовнішнього середовища, і як невід'ємна складова власне людського світу. При цьому дискурсивний простір, з одного боку, стає умовою стабільності культури, оскільки створювані в ньому тексти є носіями культурної традиції. З другого боку, складаються умови для виникнення нових культурних сенсів і, відповідно, породження нових культурних повідомлень.

Крім того, тексти, створені культурою, є невичерпним семіотичним ресурсом для самоосмислення та самопроекткування, оскільки в них зафіксовано соціокультурні норми, програми, способи освоєння реальності, представлено різні культурно прийнятні варіанти особистісного розвитку та шляхи самоконструювання, а також версії “ідеальної” для даної культури особистості. Інакше кажучи, тексти культури є одним з універсальних засобів саморозуміння, самоідентифікації та саморозвитку. При цьому особистість має відбирати для себе з усієї різноманітності текстів культури прийнятні саме для неї зразки для саморозуміння, самоідентифікації та саморозвитку.

Як зазначає О. Є. Сапогова, у цій функції виступають насамперед класичні літературні тексти, які набули протягом тривалого часу максимально можливого поширення в культурі, до якої належить суб'єкт. Такі тексти засвоюються в основному у процесі первинної соціалізації під впливом мікро- та макросоціального середовища. Вони будуються навколо “сильних”, системоутворювальних пунктів людського буття і розмічають для кожного нового покоління часове поле життя мовби “наперед”. У цих текстах відображено узагальнений людський досвід життєбудови, життєтворчості, пошуків сенсу існування.

По-друге, до цього ресурсу належать тексти, значущі для певного етапу культурно-історичного розвитку соціуму, вікових і соціальних груп та певних економічних й ідеологічних умов.

По-третє, семіотичний ресурс охоплює тексти, які є персонально відібраними людиною для самої себе в процесі дорослішання, оскільки вони об'єктивують саме її сенси та переживання, а отже, ці тексти можна вважати продуктами персонального культурного соціогенезу зрілої особистості [4].

Можна виділити такі соціокультурні особистісні проекти, які пропонуються культурою і відображені в її текстах:

- Homo faber (людина, що працює);

- Homo ludens (людина, що грає);
- Людина, що творить;
- Людина, що розвивається;
- Людина, що розмірковує (рефлексивна);
- Людина, що споживає.

На основі текстів культури та закладених у них особистісних проєктів будуються персональні тексти, що відображають особистісний та життєвий проєкти, а також можливі шляхи самоінтерпретації, самоосягнення та самоконструювання. Наведемо приклад такого тексту, який належить молодому Йосипу Бродському: “Я хотел бы стать чем-нибудь стоящим. Для этого нужно знать много вещей. Если ты собираешься творить, то необходимо усвоить себе, для кого, для чего ты это делаешь... Необходимо найти фундамент, на который намерен опереться; необходимо проверить его прочность. Необходимо также найти людей, которые верят в эту же самую идею, которые помогут. Это собственно главное. Нужно, в общем, очень долго искать... Я, собственно, только начинаю. Только начинаю по-настоящему заниматься делом... Я жонглирую своей судьбой не ради чего-то определенного, стабильного для себя... Я уже давно решил вопрос о цели. Теперь я решаю вопрос о средствах. Мне кажется, я нахожу правильное решение” (цит. за: [7]).

Особистісний проєкт може втілюватися у різноманітних дискурсивних формах. Провідною з-поміж них є наратив, але, крім нього, як такі форми можуть виступати міфи, легенди про себе, особистісні концепції, що створюють різноманітні “версії себе потенційного”, програмуючи таким чином власний особистісний розвиток. Інакше кажучи, у процесі творення особистісного проєкту людина або “програє” себе, створюючи міфи та легенди про себе, або розповідає про себе, створюючи власну історію, або концептуалізує себе, створюючи особистісний гіпертекст, який базується на тезаурусному осмисленні життя. Під останнім Епштейн розуміє створення концептуальної моделі, яка покладається особистістю в основу свого світогляду та самоопису [5].

Прикладом досить чіткого визначення способів самопроєкування, саморозвитку є фрагмент із книги Ніни Берберової “Курсив мій: Автобіографія”: “...уміти думати і в протяжності часу жити свідомим життям, пізнавати себе і “робити” себе є необхідним станом людини, у якому її консервативним, обмеженим, заскоружлим інстинктам відводиться другорядним місце, а радикальній здатності мислити, необмеженій і вільній –перше з перших. Ця свобода зростання пов’язана з усіма іншими свободами, яких хоче людина... Але свобода зростання несе із собою ще й інше: звільнення від плутанини в думках та імпуль-

сивності поглядів, несе інтерпретацію світу і, нарешті, уміння пізнавати, судити і виражати себе” [1].

На основі викладеного вище можна виділити основні шляхи особистісного самопроєктування:

– інтерпретація та реінтерпретація особистого і соціокультурного досвіду;

– побудова власної символіки, яка дає змогу створити особистісний концепт, міф, проєкт тощо. “Якщо людина не розпізнала своїх міфів, не розкрила їх – вона нічого не пояснила ні собі, ні в самій собі, ні у світі, в якому вона жила. Необхідно вміти знайти “структуру індивідуальної символіки” та її зв’язок із символікою світу”, – зазначає Ніна Берберова [там само];

– створення власної життєвої історії на основі побудови життєвих наративів та концепцій власного буття;

– тезаурусний досвід осягнення життя, який передбачає побудову смислових класів подій, на основі яких створюються концепції власного життя та засоби її втілення у життєвих практиках;

– вибудовування власного особистісного та життєвого проєктів як основи подальшого розвитку.

Висновки. Розвиток особистості в межах постнекласичного герменевтичного підходу передбачає формування здатності до самоосмислення та осмислення світу через засвоєння основних культурних дискурсів, розуміння та інтерпретацію життєвого досвіду, а також уміння переосмислювати, трансформувати власний життєвий досвід залежно від мінливих зовнішніх обставин, а також життєвих планів, завдань та перспектив особистості. Велику роль у цьому процесі відіграють дискурсивні практики, які дають можливість людині вибудовувати власну психічну реальність, власний життєвий проєкт залежно від соціокультурного та особистісного контексту.

Література

1. Берберова Н. Н. Курсив мой: Автобиография / Нина Берберова. – М. : АСТ : Астрель, 2010. – 765 с.
2. Нуркова В. В. Автобиографическая память: “сгущения” в субъективной картине прошлого / В. В. Нуркова, О. В. Митина, Е. В. Янченко // Психологический журнал. – 2005. – № 2. – С. 22–32.
3. Психология личности : учеб. пособие / под ред. проф. П. Н. Ермакова, проф. В. А. Лабунской. – М. : Эксмо, 2007. – 653 с.
4. Сапогова Е. Е. Социокультурные прототипы и смысловые константы автобиографических текстов / Е. Е. Сапогова // Тексты в образовательном пространстве современной высшей школы / Е. Е. Сапогова ; авт. кол. А. К. Юров, В. М. Розин, П. Н. Виноградов и др. – Таганрог : Изд-во Таганрогского гос. пед. ин-та, 2007. – С. 119–158.

5. *Эпштейн М. Н.* Жизнь как тезаурус / Михаил Эпштейн // Московский психотерапевтический журнал. – 2007. – № 4. – С. 47–46.
6. *Эпштейн М. Н.* Философия возможного / Михаил Эпштейн. – СПб. : Алетейя, 2001. – 334 с.
7. *Янгфельдт Б.* Язык есть бог. Заметки об Иосифе Бродском / Бенгт Янгфельдт. – М. : Астрель : CORPUS, 2012. – 368 с.

© **Чепелва Н. В.**

О. М. Кочубейник

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ РЕАЛЬНОСТІ І СТРАТЕГІЇ ГРИ В ЖИТТЄКОНСТРУЮВАННІ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовано кардинальні зміни культурної ситуації постмодерну, що спричиняють процес диверсифікації реальності. Акцентовано увагу на тому, що онтологічну реальність позбавлено статусу визначальної, семіотична реальність наразі вже не є лише реальністю ідеальних знаків, а вигадана реальність уже не сприймається як протилежність дійсній реальності. Показано, що ігрований, перформансний спосіб ідентифікації, який пропонують соціальні практики постмодерну, вимагає від особистості постійної мобільності. Запропоновано модель дискурсу ментальних станів та представлено схему їх аналізу.

Ключові слова: диверсифікація реальностей, семіотична реальність, дискурс ментальних станів, модальність, палімпсест реальностей.

Проанализированы кардинальные изменения культурной ситуации постмодерна, вызывающие процесс диверсификации реальности. Акцентировано внимание на том, что онтологическая реальность лишена в настоящее время статуса определяющей, семиотическая реальность перестала быть только реальностью идеальных знаков, а вымышленная реальность перестала восприниматься как противоположность действительной реальности. Показано, что игризированный, перформансный способ идентификации, предлагаемый социальными практиками постмодерна, требует от личности постоянной мобильности. Предложена модель дискурса ментальных состояний и представлена схема их анализа.

Ключевые слова: диверсификация реальностей, семиотическая реальность, дискурс ментальных состояний, модальность, палімпсест реальностей.

The article analyzes the dramatic changes of postmodern cultural situation that cause the process of diversification of reality. The attention is paid to three cultural processes: the ontological reality revoked defining,

semiotic reality ceased being a reality perfect marks, and fiction reality ceased to oppose the actual reality. It is shown that performance identification method proposed by social practices postmodern identity requires constant mobility. The model of the discourse of mental states and schemes of their analysis are proposed.

Key words: diversification realities semiotic reality, the discourse of mental states, modality, palimpsest realities.

Проблема. Постнекласичний період осмислення результатів науки й культури пропонує нове розуміння природи реальної дійсності. Якщо інтелектуальні настановлення модерну змушували людину сприймати соціальну реальність як об'єктивну даність, у якій не доводилося сумніватися, то постмодерн, що проголошує умовний і симулятивний характер навколишньої дійсності, пропонує психології зосередитися не на особливостях відображення свідомістю дійсності, а на моделюванні особистістю нових реальностей шляхом експериментування з модальностями.

Головним ефектом переосмислення статусу дійсності в рамках постмодерного інтелектуального стилю стала, на наш погляд, можливість поставити під сумнів основну для західної культурної традиції опозицію “видимості – достотності” дійсності, а разом з тим – суб'єктивної думки і об'єктивного знання, реального і уявлюваного. Ще простіше – відбулося “зникнення” реальності в її класичному розумінні, і ця категорія була замінена комбінаціями різних культурних текстів і мовних ігор. Реальність перетворилася на нестабільний світ, що залежить від опису. Але оскільки описів може існувати безліч, то це породжує особливість їх вивчення, а саме: визнання множинності рівноправних реальностей.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати особливості життєконструювання особистості в просторі диверсифікації реальностей.

Мабуть, насамперед слід звернутися до тих парадигмальних зрушень, що відбулися в культурі кінця ХХ ст., докорінно трансформували соціокультурну ситуацію в Західній Європі, і визначили характер нових антропологічних побудов рубежу століть.

Складний сценарій, за яким змінюються парадигми модерну і постмодерну, визначається новим співвідношенням онтології і семіотики й, відповідно, позиціонуванням інших специфік людини у світі. Зокрема, посилена увага гуманітарного знання до процесів, що відбуваються при зіткненні онтологічної та семіотичної реальностей, зумовила той семіотичний “крен”, що виявив нинішні зрушення в типі культури, а саме: у культурі позаособистісного типу (масового суспі-

льства, суспільства споживання) власне існування цілісної особистості – гуманістичного ідеалу епохи Відродження – має доволі проблематичний характер. Мабуть, ідеться навіть про глибоку кризу ідентичності сучасної людини як самототожної особистості, натомість апробовується інша антропологічна модель: номад, що блукає територіями різних реальностей, життя якого перетворюється на постійне творення якихось меж.

Якісно новий – іграїзований, перформансний – спосіб ідентифікації, який пропонують соціальні практики постмодерну, вимагає від людини постійної мобільності (і соціальної, і особистої). Кардинальні зміни диктують необхідність аналізу цього специфічного процесу множення – а точніше, процесу диверсифікації – реальності, що уможливорюється культурною парадигмою постмодерну. А саме: відбувається множення можливих світів, у яких раптом віднаходить себе людина. Онтологічну реальність позбавлено статусу визначальної, провідної, основної; відтак семіотична реальність уже не є лише реальністю ідеальних знаків, а вигадана реальність не протиставляється вже дійсній реальності. Класична опозиція “дійсне – уявне” втратила свою пояснювальну спроможність. Відтепер потрібна нова “оптика” постнекласичного мислення, оскільки філософський дискурс у перспективі бінарних опозицій себе вичерпав. У дослідженні сучасності використовуються поняття, більшість із яких у “класиці” була маргіальною: номад, трансгресія, ризома, “активна оптика”, лабіринт, абсурд, симулякр, інтертекст, гіпертекст тощо.

Саме позбувшись опозиції “дійсне – псевдо”, “наявне – уявне”, “реальність – вимисел”, можна зрозуміти ту гру умовностями, у яку грає людина, щоб “зібрати” свій можливий світ з численних опцій, пропонованих до вибору в соціальному конструкторі.

Загалом у культурі постмодерну гра перетворилася (втративши відтінок “несправжності”) на потужний пояснювальний концепт. Для цього інтелектуального стилю найліпшими маркерами, на наш погляд, є початок “тотальної гри” і “тотальної іронії” як засобів деконструкції ціннісної ієрархії в культурі нового типу. Семіотичний крен задає поля гри, в якій виявляється інше сприйняття світу: “світ як текст”. І численні форми мовної гри – “подвійне кодування”, інтертекст, гіперболізація, трансформація метафор, гра контрастів, форм абсурду, гротеску, цитування, перифрази – стають провідними інструментами життєконструювання [2].

Соціально-культурний простір, що на початку XXI ст. вирізняється надзвичайною складністю соціальних зв’язків, розмитістю усіляких меж, постає як простір знаків, масок, порожніх “означувальних”, але водночас – простір різних реальностей, що в той чи той спосіб має

бути синхронізований. Такий простір вимагає від людини нових технік “проживання” і “життєконструювання”, нових схем взаємодії з “реальністю нереального” і “нереальністю реального” – тобто тими ефектами гри, де вже немає опори на трансцендентальну основу.

Людина для підтримки своєї “розмитой” ідентичності вимушеним чином ідентифікує себе із соціальними і культурними масками (ідеальний споживач, анонім, номад, фланер, архівіст тощо), а зрештою отримує “досвід неможливого”, тобто досвід трансгресії як вислизання за межі соціокультурних матриць, соціальних ролей і масок у пошуках шуканого означуваного.

Крім того, характерна для європейського світогляду орієнтація на центристську модель культури нині змінюється на іншу модель – децентровану, ризомну. Гра реальностей сприяє виробленню так званої номадичної свідомості, носієм якої стає “мандрівний суб’єкт” (nomad), здатний переміщатися в гетерогенному середовищі в полі рівнозначних реальностей.

Отже, нинішня ситуація дає змогу розглядати як еквіпотенційні для життєконструювання реальності з різними основами – онтологічну, семіотичну, вигадану – і говорити про можливі світи, серед яких немає фіксованої ієрархії, але які утворюють палімпсест – специфічну форму одномоментного прочитування всіх реальностей. Як і в стародавніх берестяних сувоях, давніші за часом надписи перекривалися новішими, але згодом проступали назовні, змішуючись із свіжими надписами; так і тут – ніщо не зникає, не відходить “другий план”, не стає другорядним. Іншими словами, усі можливі світи прочитуються одночасно.

Тут потрібно зробити ремарку. Поняття “можливих світів” пов’язане з розробленням семантики можливих світів для модальних логік, тобто зобов’язане своєю появою семантичної теорії, у якій як значення пропозицій приймалися їхня істинність або хибність не тільки в дійсному світі, але й в усіх можливих світах, що співвідносяться з дійсним, тобто за інших обставин, за іншого перебігу подій або іншого їх розуміння, одним словом, у різних модальних контекстах.

Варто пам’ятати, що серед тих ментальних ефектів, до яких звертається людина в намаганні “впіймати світ”, існує чимало таких, що фіксують розмаїтість ступенів відхилення від онтологічної істини: уява, мрія, фантазія, удавання, неправда, нещирість тощо. Це дало також можливість звернутися до небуття, що осмислюється в таких його формах, як сновидіння, марення, міф, архетип.

А наукова психологія завдяки цьому змогла об’єднати свої зусилля, спрямовані на пізнання людини, з мистецтвом. Адже до цього

часу все “примарне” – уявне, ілюзорне, вигадане, міраж, фікція, видимість, псевдо – завжди було для цілераціональної психології конституентом майбутнього, який зазвичай втрачається. Життєві завдання й плани, як більш усвідомлювані компоненти розгортання особистістю власного майбутнього, виявлялися міцнішими й прийнятнішими, аніж ірраціональні сновидіння або мрії.

Тому, коли вимисел як нетривіальний різновид модального контексту почав привертати особливу увагу філософів-аналітиків і вигадане стало можливим витлумачувати як специфічний світ зі своїми модально-семантичними закономірностями, психологія дістала можливість мислити світ у модальностях, що відрізняються одна від одної різними основами своїх феноменологій. Після того як Г. Фреге знайшов можливість, щоб обґрунтувати істинність твердження “Шерлок Холмс живе на Бейкер-Стріт”, об’єктивна дійсність втратила свій примат у життєконструюванні, поступившись місцем іншим реальностям, серед яких можуть бути названі міфологічні, штучні, віртуальні, контрфактичні, уявні, вигадані, модальні тощо.

Тут варто згадати ще одну теоретичну знахідку, що дала підстави говорити про множинність реальностей. За Л. Вітгенштейном, поняття світу й реальності не є синонімами. Реальність – це *осмислена* частина світу. Але осмислення неможливе іншим способом, ніж через мовні практики й специфічні процеси інтерпретації культурно значущої інформації.

Дійсно, після того як людина – унаслідок свого екстракорпорального розвитку, що спричинив розвиток вищих мовних функцій, – втратила можливість інстинктивної регуляції, вона змушена керуватися семіотичною регуляцією поведінки. З урахуванням цієї регуляції, що пронизує щоденний досвід особистості, життєконструювання може бути розглянуте як гра “видимостей”, вірогідно прийнятих умовностей, що реалізується за допомогою мовних операцій з реальністю. Остання, з огляду на поправку, запропоновану Вітгенштейном, може бути визначена як осмислена частина світу, перетворена через *специфічний ментальний стан особистості* (натхнення, тугу, радість, апатію, страх, гнів, ерос тощо).

Отже, можна запропонувати модель життєконструювання як гри реальностями, що містить три компоненти, серед яких: 1) специфічна ментальна констеляція властивостей і станів особистості; 2) специфічні мовні конструкції й процеси; 3) динамічні характеристики семіозису.

Говорячи про ментальні констеляції властивостей і станів особистості, ми маємо на увазі насамперед специфічний – більш-менш стійкий – спосіб організації особистості. Наприклад, його можна

представити як сукупність психологічних реакцій свідомості на реальність. І оскільки будь-який стан особистості можна розглядати як “утворювальний”, то будь-яка реальність у цьому сенсі є лише версією реальності, але жодна з них не має статусу головної.

Другий компонент схеми вказує на необхідність урахування мовної гри як конструктора та виявлення мовних операторів, що безпосередньо оформлюють результати цього процесу. Ідеться про те, що, породжуючи специфіку тієї або іншої картини світу, конструювання реальності опирається на символічну мову як свій абсолютний еквівалент. Різні мови не є позначенням однієї й тієї самої дійсності, вони з’являються як різні реальності, втілюючи специфіку властивого їм потенціалу життєконструювання [3].

У зв’язку з визнанням створювальної, породжувальної функції мови в процесах конструювання реальностей доречно задатися питанням: за допомогою яких мовних засобів і в діапазоні яких мовних категорій мова переборює протиставлення “світ як він є”, “світ, як він представлений у досвіді” та “світ, як він представлений у вимислі”? Інакше кажучи, як у мові моделюється дійсність не такою, “яка вона є”, а такою, яка вона “є” для конкретної людини, і яка мовна форма відповідає певному баченню ситуації?

Відповідь можна знайти в логічних дослідженнях теорії можливих світів. Н. Гудмен, наприклад, відповідав, що така реальність створюється за допомогою слів, цифр, картин, звуків і будь-яких інших символів у будь-якому середовищі. При цьому він підкреслював, що породжувальний потенціал притаманний багатьом мовним одиницям, серед яких модальні оператори, показники контрфактичності, засоби, використовувані для ідентифікації й розпізнавання темпорально різних світів, а також дієслова пропозиційного настановлення. Вищезгадані типи мовних одиниць задають реальність, у рамках якої мислиться описувана ситуація [1].

Але, на наш погляд, критичними умовами для диверсифікації реальностей є дві універсальні властивості мови: по-перше, це надана мовою можливість називати один об’єкт реальності різними іменами й дескрипціями; по-друге, можливість виражати думки, оцінки, норми, істинність або хибність яких опосередкована прагматично, тобто такі, що є істинними за одних умов (або спрямованості подій) і хибними – за інших. Можливість називати “одне й те саме по-різному” і можливість приймати “одне й те саме за різне”, будучи перешкодою в логіці, стає необхідною умовою життєконструювання, позаяк забезпечує можливість здійснення цього процесу в різних модальностях.

Найбільш детально аналіз таких модальностей здійснено в працях В. П. Руднева, тож звернімося до запропонованої ним системи [4].

Структура епістемічної модальності задається операторами: знання – гадка – невідання. Ефект розгортання сюжету (і цей механізм є дієвим для всіх інших модальностей) досягається тим, що один елемент замінюється іншим: протилежним або сусіднім. Там, де вихідним є знання, з'являється загадка (гадка), а коли вихідним є невідання, з'являється знання або гадка (іноді помилкова). Це – “сюжет про помилку”. Трагедія Софокла про Едіпа й комедія Гоголя про Хлестакова є прикладами конструювання сюжету життя в епістемічній модальності.

Структура алетичної модальності запропонована ще Арістотелем і може бути представлена такими операторами: необхідність – можливість – неможливість. Сюжет життєконструювання в цій модальності будується на тому, що неможливе здатне ставати можливим або навіть необхідним, і навпаки. (У літературі – давньогрецький міф про виготовлену Пігмаліоном статую, що перетворюється на живу істоту; легенда про Петра-Мідного Вершника; оповідь про мерця, що приходиться із “того світу” для помсти тим, хто скривдив його за життя).

Деонтична модальність задається такими операторами, як обов'язковість – дозвіл – забороненість, тому сюжет розгортається, коли заборона порушується або, навпаки, не робиться те, що мало б робитися (звичайний початок чарівної казки).

Аксіологічну модальність представлено операторами: добро (цінність) – байдужість – зло (антицінність).

Часова модальність будується також трьохелементно: минуле – сьогоднішнє – майбутнє. Темпоральний сюжет характерний для літератури ХХ ст.: подорож у часі, де майбутнє стає минулим (і навпаки).

І, нарешті, просторова модальність: тут – там – ніде. (Сюжет про подорожі, зокрема найвідомішу з них – мандри Одисея).

Тепер, нарешті, торкнемося третього компонента запропонованої схеми. Говорячи про динамічні компоненти семіозису, мають на увазі інтенсивність семіотичної регуляції поведінки, що, мабуть, є більше особистісною характеристикою, адже зберігається незалежно від модальності. І, оскільки динаміка завжди поєднана із часом, дістаємо можливість увести в життєконструювання не тільки змістові характеристики, але ще й спосіб “користування” особистості часом.

За ілюстрацію того, як поєднуються у своїй взаємодії ці три компоненти, пропонуємо скористатися напрацюваннями психотерапії і психіатрії, адже ці практики дають ідеальний матеріал з погляду “загострення” закономірностей тих чи тих ментальних констеляцій особистості. Так, те, що ми сприймаємо як систему модальностей – різні типи ставлення до дійсності, у психотичній свідомості, найімовірніше, буде репрезентовано як одна метамодальність. (Утім,

це характерно, якщо довіряти дослідженням Проппа й Фрезера, і для архаїчної свідомості). Епістемічний, аксіологічний, алетичний, деонтичний, часовий і просторовий виміри зливаються: те, що відоме, те – добре, і очевидне, і необхідне, і все відбувається зараз і тут; а те, що невідоме, те – погане, заборонене, неможливе й тому не існує “зовсім” і “ніде”. По суті, досвід психотика дає можливість стверджувати, що конструювання реальності неможливе без семіотичних процесів, а в психотичній свідомості, як і в архаїчній, домовній, вони не відбуваються, і ми змушені говорити про “вироджений семіозис”. У випадку психозів є тільки одні означальні, чисті змісти без денотатів (наприклад, у разі шизофренії саме реальний, речовий світ стає “загубленим” унаслідок відмови від реальності). І нормальна послідовність подій втрачає всякий сенс: час для хворих на шизофренію стає мозаїчним, еклектичним. Часові зв’язки при цьому розірвані і шизофренічний час ніяк узагалі не співвідноситься із хронологією. У свідомості хворої людини з’являються різні, не пов’язані між собою фрагменти з її минулого, іноді віддаленого; вони змішуються із фрагментами зовсім недавніми, а також із фрагментами, що належать до близького або далекого майбутнього. У певному сенсі час зовсім пропадає.

Депресія може бути охарактеризована як десеміотизація життєвого простору. Коли депресія, у світі існують ніби одні тільки означувані без означувальних, світ складається з речей, що втратили свій сенс. Тут модальності вже відділені одна від одної, і валентною модальністю для депресивної свідомості є, очевидно, епістемічна: психастенік, як правило, ні в чому не впевнений, завжди все ставить під сумнів. Депресивний і час – це час, спрямований у бік збільшення ентропії, у бік руйнування і згасання всіх процесів розпаду й хаосу.

Наведемо ще одну ілюстрацію: картину, яку ми одержуємо, аналізуючи істерію. Істерія, навпаки, акцентується на семіотична. Істерик іконічною мовою налагоджує комунікацію зі своїми близькими і психотерапевтом, представляючи через тіло як знак насамперед свій симптом. Істерична свідомість вибіркова, вона втримує приємні події і забуває (витісняє) неприємні, тому час тут є кривою лінією, що звивається, де об’єктивна хронологія порушується на догоду суб’єктивній антихронології. Час – об’єкт для маніпуляцій: можна міняти місцями часові відрізки й утворювати нескінченну кількість часових послідовностей. Але істеричний час надбудовується над звичним для нормальної людини хронологічним часом. Істерична свідомість валентна до аксіологічної модальності (для неї важливими є насамперед її бажання й оцінка дійсності з погляду свого бажання як “гарного”, “поганого” або “байдужного”).

Отже, кожний тип психологічної реакції особистості (ментальна констеляція її стану) може бути певним чином співвіднесений з конкретною модальністю як мовними реакціями на реальність і задавати структуру стосунків із часом (темпоральністю). Це означає, що можна виявити закономірності, характерні для неграничних форм свідомості. Тож слід очікувати, що процес життєконстрування буде здійснюватися у всіх модальностях послідовно, а іноді й одночасно в декількох, унаслідок чого є підстави говорити про певну типологію можливих світів особистості, яка враховує особливості поєднання модальностей між собою.

Висновки. У просторі сучасної культури апробується нова антропологічна модель “людини без властивостей”: номад, фланер, мандрівник тощо, в основі яких лежить ідея множинного Я, реалізується потреба сучасної людини звільнитися від замкнутої оболонки “характеру”, зробити “сталі риси” свого вигляду предметом перформансу і таким чином відповідати новому інтелектуальному стилю, який є нескінченним рядом експериментів і новацій, безліччю пробних шляхів, від кожного з яких можна легко відмовитися заради нових пошуків.

Предметом перформансу стають і відносини з часом. Постмодерна культура задає шлях до встановлення нової цілісності часу (ахронії), яка дає можливість людині відчувати себе причетною до всіх трьох часових вимірювань водночас. Вона намагається зупинити потік історичного часу (“смерть часу”), вибудувати якийсь постісторичний простір, “сховище часу”, де всі дискурсивні практики, стилі і стратегії минулого включаються в нескінченну гру знакових перекодувань (“сучасний універсалізм”). Рядоположеність трьох часових пластів у єдиному тексті життя народжує стильову еkleктику і мозаїчність внутрішніх ремінісценцій ідентичності.

Література

1. Гудмен Н. Способы создания миров / Н. Гудмен; [пер. с англ. А. Л. Никифорова, Е. Е. Ледникова, М. В. Лебедева, Т. А. Дмитриева]. – М. : Идея-Пресс, Логос, Праксис, 2001. – 326 с.
2. Кайуа Р. Игры и люди. Статьи и эссе по социологии культуры / Р. Кайуа. – М. : ОГИ, 2007. – 304 с.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
4. Руднев В. П. Философия языка и семиотика безумия. Избранные работы / В. П. Руднев. – М. : Территория будущего, 2007. – 528 с.

© Кочубейник О. М.

Е. О. Черемных

ЖИЗНЬ КАК ДИАЛОГ: ПОЗИЦИОНИРОВАНИЕ И ДЕТЕРРИТОРИЗАЦИЯ

Наративну психологію та психологію діалогічних дискурсивних форм позначено як основні вектори психологічного розвороту герменевтичного дискурсу. Ці вектори описано мовою організації простору і часу індивідуального життя. Наративний сюжет розглянуто як принцип лінійної організації часу життя та основу позиціонування. Акцентовано сюжетопороджувальну роль фіналу оповідання. Комунікативні практики як нелінійну форму життєпереживання описано за допомогою концептів непультуючого часу та детериторизації.

Ключові слова: конфігураційний час, позиціонування, наратив, “смерть суб’єкта”, непультуючий час, детериторизація, діалог, “воскресіння суб’єкта”.

Нарративная психология и психология диалогических дискурсивных форм обозначены в качестве основных векторов психологического разворота герменевтического дискурса. Данные векторы описаны в терминах организации пространства и времени индивидуальной жизни. Нарративный сюжет рассмотрен как принцип линейной организации времени жизни и основа позиционирования. Акцентируется сюжетобразующая роль финала повествования. Коммуникативные практики как нелинейная форма жизнепереживания описаны при помощи обращения к концептам непультующего времени и детерриторизации.

Ключевые слова: конфигурационное время, позиционирование, нарратив, “смерть субъекта”, непультующее время, детерриторизация, диалог, “воскресение субъекта”.

Narrative psychology and psychology of dialogical forms of discourse are derived as main vectors of psychological dimension of hermeneutical discourse. These vectors are described in terms of organization of individual life-time and life-space. Narrative plot is interpreted as a principle of linear organization of life-time and treated as a ground for positioning activity. The sense of an ending in the story-plotting is emphasized. Communication practices are described with the help of concepts of non-pulsed time and deterritorialization.

Key words: configurative time, positioning, narrative, “death of the Subject”, non-pulsed time, deterritorialization, dialogue, “return of the Subject”.

Мне бы хотелось вызвать к обсуждению некую *проблему*. Обозначим ее как проблему границы в диалоге и начнем с границ современной психологии в диалоге парадигмальном. Большинство присутс-

твующих здесь психологов – исследователей и практиков – прямо или косвенно, в силу собственных предпочтений или в заданных контекстах работают в герменевтическом подходе. Эту широкую рамку я предлагаю пока принять за нечто общее – приверженность герменевтическому идеалу научной убедительности, в отличие от метафизической картины мира. Мы работаем с текстами: с выражениями и интерпретациями, конструктами и структурами, смыслами и значениями¹.

Мы привыкли, что герменевтическая позиция – эпистемологически более зрелая для одних и методологически недостаточная для других – в наших научных психологических форумах, так или иначе, оказывается разделяемой меньшинством. За исключением целевых мероприятий, подобных данному семинару, либо же откровенно междисциплинарных конференций, когда речь идет о принципиальной детерриторизации науки, высказывание с этой позиции требует от риторика неперемного сопровождения содержания отдельным легитимирующим текстом, преодоления (каждый раз заново) закрытости доминирующего конструкта.

При столь явной расстановке макросубъектов научной психологической коммуникации мы редко обращаемся к тем оппозициям, что возникают в собственно герменевтическом дискурсе. Создается впечатление, что защитный характер внешнеметодологического сообщения приводит к сложностям и в построении внутреннего диалога. Если мы зададимся целью обозначить ключевые макросемантические маркеры обнаруживающих себя в наших дискуссиях расхождений, то они вероятно приведут нас все к тем же вопросам: “Где во всем этом психология?”, “Куда при этом деваются человек?”, “Существует ли пресловутая личность?”. Внутренние противоречия зачастую оказываются

¹ Даже когда мы сегодня слышим, что на смену лингвистическому повороту пришел поворот визуальный, то не можем обойти вопрос о том, что именно визуальным сообщением актуализируется. И если мы, хоть на шаг, выходим за рамки элементарного сенсорного раздражения и говорим о любом содержании, извлекаемом из визуального образа, то мы имеем дело со значением, интерпретацией и, в конечном счете, с текстом. Прагматический поворот и актуализация категории практик также не противоречат примату текстуальной интерпретации жизни. Практика не отменяет текст и не приходит ему на смену, а лишь акцентирует коммуникативную функцию языка в интерпретации жизни как текста. Вопрос же о существовании недискурсивных практик, как минимум, остается открытым и требует прорисованной альтернативы. Актуальное взаимоотношение соответствующих дискурсов скорее позволяет говорить об артикуляции визуального разворота лингвистического поворота и о прагматическом прочтении последнего.

репродукцией внешних, лишь смещаясь на континууме радикальности взглядов.

Цель статьи состоит в том, чтобы акцентировать качественные отличия возможных прочтений субъективности¹ и жизни в разных методологиях. Я также рискну забросить в обсуждение тезис о том, что недорефлексированность эпистемологических оснований тех или иных теоретических положений герменевтической психологии – недостаточная “радикальность позиций” – и оставляет искомого “человечка” во власти текста, подчиняет его внешним структурам.

Находясь, как и все мы, в поле обозначенных вопросов, на сегодняшней момент наибольший потенциал снятия противоречий я нашла в обращении к макрокатегориям пространства и времени. В тему доклада вынесена именно “территория”, т. к. пространственная метафора является более властной и эксплицированной, но говорить я буду в равной мере как о пространстве, так и о времени, и начну с последнего.

Итак, время. Прежде всего стоит уточнить, что мы будем обсуждать три времени: ненарративное, нарративное и снова ненарративное. При этом первое и последнее совершенно не синонимичны, как воскресший в коммуникативной практике субъект никоим образом не синонимичен субъекту классическому. Эту трехкомпонентную несинонимичность я предлагаю взять за основу для последующих размышлений, поскольку первый переход в ее рамках наполняется той критикой ограничений, которую герменевтическая психология адресует психологии отражения, а второй, что гораздо более важно, вскрывает оппозиции внутри герменевтического дискурса².

Среди актуальных голосов герменевтической психологии мы в первую очередь различаем нарративную психологию и психологию диалогических дискурсивных форм. То есть речь идет о двух выражениях: “жизнь есть нарратив” и “жизнь есть диалог”. Я постараюсь показать, что первое выражение даже в наименее наивных своих прочтениях не затрагивает принципов организации структурной целостности личности, а лишь проблематизирует вопрос авторства подобной цело-

¹ Здесь и далее “субъективность” употребляется в интерпретации Фуко – Делеза и является парадигмальной альтернативой категориям личности и субъекта.

² Отождествление первого и третьего компонентов заслуживает отдельного внимания в свете все более широкого распространения ошибки прочтения программ автопостмодернизма как “отката” в модерн.

стности, указывая на метанарративную матрицу как на единственного субъекта повествовательных сценариев. В то время как второе – поднимает вопрос об альтернативных формах индивидуальной субъектности и организации жизни.

Первое из предлагаемых мною разведений в трактовке времени является достаточно известным и принадлежит Полю Рикеру. Именно этому мыслителю мы обязаны самым введением концепта нарративного времени в социогуманитарный дискурс [4]. В рамках данного концепта полагается, что каждый нарратив содержит в себе в разных пропорциях два измерения времени – хронологическое и нехронологическое. Первое Рикер также именуется эпизодическим, поскольку оно характеризует рассказ как выстраивающийся в цепочку событий, второе – конфигурационным, в силу того что собирает значимые целостности из рассеянных событий, конфигурируясь из них в соответствии с предполагаемым концом истории. Известно, что сам концепт “смысла завершения”, или “смысла финала”, Рикер позаимствовал у английского теоретика литературы Фрэнка Кермода, который в одноименном произведении писал: “В нашем придании миру смысла мы все еще, а в силу накопившегося ксептиуизма – и более чем когда-либо, испытываем острую необходимость ощущать согласованность начала, середины и конца, в котором и кроется суть наших объяснительных домислов” [8, p. 35-36].

Эллиот Мишлер в своей статье о двойной стреле времени вслед за Рикером акцентирует внимание на делегации финалу истории основной сюжетобразующей функции и подчеркивает, что при заранее известной концовке время рассказа разматывается от конца к началу, что и называет второй стрелой времени [9]. Он иллюстрирует это положение, приводя известный эксперимент Кермода, направленный на выявление отличий в различении длительности временных интервалов в зависимости от последовательности звуковых сигналов, маркирующих начало и конец интервала. Исследуемые Кермода с легкостью оценивали временные интервалы между “тик” и “так”, но значимо теряли в точности оценки, когда маркеры начала и конца подавались в обратном порядке и необходимо было оценить длительность интервала между “так” и “тик”. Последнее дало Кермоду основания утверждать, что “мы можем воспринимать только организованную длительность”: “Интервал между “тик” и “так” заполнен длительностью, имеющей значение. “Тик-так” я беру за модель того, что мы называем сюжетом, (за модель) организации, которая гуманизирует время, придавая ему форму; в то время как интервал между “так” и “тик” представляет собой чистую последовательность, дезорганизованное время, которое нам только предстоит организовать” [8, p. 45].

Мы можем поспорить о семантической чистоте инвертированной подачи сигналов, закрепленных в своих значениях, но вынуждены признать роль сюжета во временной организации.

Мишлер отмечает, что некритичный темпоральный подход, согласно которому время репрезентирует линейную последовательность моментов, широко распространен в психологии и других гуманитарных науках, где изменение и развитие выступают исходными положениями теории и исследований независимо от того, берем мы индивидуальный, культурный или социетальный уровень. Некритичность он усматривает в принятии на веру допущения о том, что более ранние события, стадии, замер являются независимыми и неподвластными влиянию более поздних событий, стадий и замеров [9, p. 35]

С методологической точки зрения нарративное время как конфигурационное вводится в качестве альтернативы линейному и подобно Кермодовскому “таки-тику” переворачивает с ног на голову классические исследования о научении, личностном развитии и идентичности, базирующиеся на линейной концепции.

В контексте проблемного поля диалога наиболее важным извлечением из концепта нарративного времени является понимание, что конец истории в качестве сюжетобразующего принципа – это мотив, он же образ желаемого изменения в положении вещей, он же предполагаемый эффект в собеседнике. Конец отвечает за модальную составляющую конструируемого выражения и, соответственно, за целерациональную организацию времени и пространства жизни. Такая интерпретация наглядно иллюстрирует монологичность нарратива как дискурсивной формы или, говоря категориями семиотики текста, закрытость соответствующего выражения.

В коммуникации любой мотив, перевешивающий стремление к прозрачности высказывания¹, приводит к центрированию организации смысловых связей – выражение начинает обслуживать позиционирование, захват коммуникационной территории. Здесь мы переходим к вопросам жизненного пространства.

Принципиальным для понимания позиционирования в коммуникации является то, что позиционирование осуществимо только в заданной системе конституирующих друг друга комплиментарных актантных ролей (ролевых оппозиций), а также на континуумах заданных идеологических оппозиций, что исключает допущение и понима-

¹ “Прозрачность коммуникации” здесь вводится как альтернатива целерациональности и инструментальности – в контексте теорий коммуникативного действия [1; 5].

ние другого-отличного. Входящий текст в данном случае перестает быть важным, как не имеет значения и актуальная ситуация коммуникации. Рассказывая историю с заложенным эффектом (совершая высказывание, конец которого предопределен), человек стремится занять конкретное место в определяющей его мир структуре. Места в заданной текстуальной структуре предопределяют его самого и собеседника как акторов, которые эти места займут. Нарратив как жизненный текст, таким образом, соотносим с положениями и ограничениями раннего структурализма.

Именно в пространственной концептуальной метафоре (при рассмотрении позиционирования как присвоения пространства жизни) становится очевидным позиционное сходство относительно диалогического поворота категории субъекта в классическом для психологии прочтении и концепта нарратива. Считаем ли мы правила игры вершиной самоосуществления и жизнотворчества, приматом означающего над означаемым, гнетом экономически обусловленных институций либо разворачиванием глубинных структур, мы говорим о монологическом тексте – о герое своего или чужого романа.

В своей статье о признаках структурализма [2], цитируя высказывание Альтюссера о том, что “истинные субъекты не оккупанты, занявшие места, и не эти функционеры, но определение и распределение этих мест и этих функций”, Делез добавляет: “Истинный субъект – это сама структура” [там же, с. 148]. Эта последняя интерпретация, на мой взгляд, наиболее точно раскрывает содержание метафорического термина “смерть субъекта”: оно состоит не в отрицании наличия центрирующих правил интерпретации, но в признании того, что правила диктует не индивидуальное начало, а текстуальная структура, задающая критерии принятия и отвержения через идеологические оппозиции и актантные роли. Линейное время, таким образом, исключает индивидуальную субъектность. Субъект как герой – это всегда герой своего собственного времени – времени очередной актуализации фиксирующей текстуальной структуры. Нарратив же в своем разворачивании обеспечивает не что иное, как линейную (сюжетную) длительность жизни и присвоение ее территории.

Возможно ли повторно поставить вопрос о субъекте? И что мы будем понимать под его, субъекта, “воскрешением”? Здесь мы переходим ко второму разведению в интерпретации времени и пространства. Разницу между нарративным временем Рикера и тем, что мы пока можем назвать “снова ненарративным”, или “диалогичным”, временем, лучше всего раскрывает концепт “непульсирующего времени”, введенный Делезом [3]. Этот концепт оказывается наиболее чувствительным к отличиям между двумя субъектами (умершим и воскресшим), а

также в совокупности с концептом детерриторизации выводит нас в проблемное поле диалога как ситуативной экспликации смысла.

Разводя пульсирующее и неппульсирующее время, Делез называет три основных критерия. Как мы увидим ниже, эти критерии фактически синонимичны критериальным признакам нарратива как дискурсивной формы, в связи с чем мы вполне можем отождествить пульсирующее время с нарративным.

Первый момент – *территориальность*: “Пульсирующее время – это всегда территориализованное время <...> это количество движения шага, который помечает территорию: я покрываю свою территорию! <...> каждый раз, когда я провозглашаю территорию своей, я присваиваю пульсирующее время или отбиваю [pulse] время” [там же].

Именно с этим овладевающим способом присвоения времени для проживания жизни мы связываем необходимость позиционироваться в нарративе или любом другом закрытом выражении, имплицитно содержащем нарратив. Присвоение территории, коммуникативная экспансия, соответствие заданной роли – все это дает ощущение протяженности и возможности длиться в заданной системе координат, пусть даже превращаясь с этой целью в точку *a*.

“Непульсирующее время – согласно Делезу – появляется тогда, когда у вас есть момент детерриторизации” [там же], читаем – выхода за территорию структуры, за рамки фиксированной ролевой оппозиции. По Делезу, движение детерриторизации представляет собой акт высвобождения [degagement] неппульсирующего времени [там же]. Иначе говоря, детерриторизация – это иной, отличный от структурного способ добычи времени жизни, ощущения себя длящимся и живым. Мы связываем это высвобождение качественно другого времени с расширением семантического пространства в ходе диалогического взаимодействия с входящим текстом, то есть с практиками понимания, допущения отличного, размыкания оппозиций, лежащих в основе различных смысловых связей, и образования новых связей.

Второй момент – *измеряемость*: “пульсация происходит всякий раз, когда отмеряется время – территориальность представляет собой понятие размера, территория всегда является чем-то измеренным – когда вы можете зафиксировать [assigner] состояние развития формы”, “это время, которое отмечает темпоральность формы в развитии” [там же]. Критерий измеряемости и количественности соотносим со шкалой, континуумом как основной метафорой количественной методологии применительно к личности, а также – с бинарно-опозиционными принципами организации жизненного пространства – с иллюзией, что возможно завоевать ощущение жизни количеством накопленных денег, добрых дел, рожденных детей, баллов в тесте, любовников. Таким

образом, территория личности, заданная пределами шкал устойчивых черт, фактически синонимична завершенности, линейной упорядоченности и согласованности целостного рассказа.

Разворачивание качественной методологии часто связывают с артикуляцией идеи трансгрессивного перехода как альтернативной линейному развитию формой движения во времени, сопряженной с чувствительностью к малым колебаниям. В контексте текстуальной организации жизни трансгрессия будет происходить как переконфигурирование актуальной подвижной конструкции в ответ на непосредственную ситуацию коммуникации, на голос конкретного собеседника. Мы можем сказать, что живой диалог тут преодолевает власть структуры. “Если из формы с сильными врожденными свойствами вы добываете неопределенные [informalles] частицы, которые имеют друг с другом только отношения ускорений и замедлений, движения и покоя, вы добываете непугающее время из пульсирующего времени” [там же].

Третий критерий, который Делез берет за основу при разведении пульсирующего и непугающего времени – это “*формирование субъекта*”, или, как он говорит, “*сентиментальное образование*”. “В непугающем времени у вас больше нет формирования субъекта, лишь индивидуальности” [там же]. Герой, по Делезу, может быть прочитан как персонификация территориальности, формирования и формы, он же является самым универсальным критериальным признаком нарратива.

Очевидно, что выход в непугающее время требует ситуативной деабсолютизации истинности, завершенности и определенности героя и его мира. Здесь мы также находим соответствие с диалогом – с процедурами “приостановки недоверия” и “взятия в скобки экстенционалов”¹ в коммуникационном процессе². Обозначенные процедуры предполагают сдерживание разворачивания текстов, наличных в мире опыта интерпретатора, и временное допущение существования незнакомого (предлагаемого к прочтению) текста, выходящего за их рамки. Допущение отличного текста ко взаимодействию с собственным, резервирование буфера возможности между линейной манифестацией входящего текста и вынесением оценки относительно его правдоподобности/искренности на основе сопоставления с наличной мироструктурой

¹ Основные, наиболее общие категории (организующие принципы, правила) актуальной текстуальной конструкции.

² Подробнее о соответствующих уровнях интерпретации – в коммуникационном процессе см. [6; 7].

– квинтэссенция диалогичной коммуникации. Именно модальность возможности добывает место и время под осуществление интенциональных операций игры с множественными значениями¹ – высвобождая отличное от линейного движение жизни.

Заключение. Таким образом, организация жизненного времени и пространства, как и организация субъективности, принципиально разнятся в своих линейных и нелинейных формах, порождая предмет для двух психологий. Нарративная организация жизни может быть соотнесена с пульсирующим временем, территорией, структурой, измеряемостью, линейным развитием и субъектом как героем в рамках заданной актуализации структуры. Анализ нарратива, по сути, решает вопросы выявления жестких идеологических структур и фиксированных ролей. Непульсирующее время, детерриторизацию и выход из-под власти структуры мы связываем с диалогическими дискурсивными формами и постструктуралистскими трактовками ресурса коммуникативных практик.

На методологическом уровне подобное различие находит отражение в оформлении критического дискурс-анализа (КДА) и конверсационного анализа соответственно. Эти два наиболее значимых исследовательских вектора разнятся в задачах и уровнях исследуемого текста. КДА обращен на выявление макроидеологических основ выражения, в то время как конверсационный анализ предполагает сосредоточенность на донарративных процессах интерпретации, на рождении значений в самом взаимодействии.

При этом нет необходимости в жестком противопоставлении и разграничении конверсационного анализа и КДА. В свете вопроса о диалогичности наибольший интерес представляет свобода перехода от макроинтерпретаций, которых никто в действительности не лишен, обратно в ситуацию коммуникации, к конкретному собеседнику. Наиболее перспективными представляются исследования, построенные именно на изучении подобных шифтов. Особенно к ним располагает позиция Делеза: “Я не думаю, что кто бы то ни было смог бы жить в непульсирующем времени, по той простой причине, что он бы буквально умер там. Пульсация времени – все это условия жизни. Непульсирующее время вы можете только завоевать, и в силу этого я настаиваю на неравенстве статуса: в некотором смысле, пульсирующее время всегда будет дано вам или будет навязано вам, вы будете вынуждены подчиниться ему, и, с другой стороны, оно будет повелевать вами; иное должно быть добыто” [3].

¹ Здесь – семантических экспликаций.

Література

1. *Апель К. О.* Трансформация философии / Карл-Отто Апель ; пер. с нем. ; под ред. В. Куренного. – М. : Логос, 2001. – 344 с.
2. *Делез Ж.* Марсель Пруст и знаки / Жиль Делез ; пер. с фр. Е. Г. Соколова. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1999. – 190 с.
3. *Делез Ж.* О Музыке [Электронный ресурс] : seminar session – 3 may 1977 / Gilles Deleuze ; translated by Timothy S. Murphy ; пер. с англ. А. Меликяна, А. Корбута. – 2003. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Delez/muz.php
4. *Рикёр П.* Время и рассказ : в 2 т. / П. Рикер ; пер. с фр. Т. В. Славко ; под ред. И. И. Блауберг. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2000. – Т. 1: Интрига и исторический рассказ. – 2000. – 313 с. ; Т. 2: Конфигурация в вымышленном рассказе. – 2000. – 224 с.
5. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; пер. с нем. ; под ред. Б. В. Маркова. – СПб. : Наука, 2001. – 382 с.
6. *Черемных Е. О.* Конфигурирование текстуальной конструкции жизни в практиках интерпретации / Е. О. Черемных // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика. – К., 2011. – Т. 2, вип. 7. – С. 121–142.
7. *Эко У.* Роль читателя. Исследование по семиотике текста / У. Эко ; пер. с англ. и итал. С. Д. Серебряного. – СПб. : Симпозиум, 2007. – 502 с.
8. *Kermode F.* The sense of an ending: studies in the theory of fiction: with a new epilogue / F. Kermode. – Oxford : Oxford university press, 2000. – 206 p.
9. *Mishler E. G.* Narrative and identity: the double arrow of time / E. G. Mishler // Discourse and identity. – Cambridge University Press, 2006. – P. 30–47.

© Черемних К. О.

І. В. Лебединська

ОСОБИСТІСНИЙ ДОСВІД ЯК МНОЖИННА РЕАЛЬНОСТЬ

Запропоновано інтерпретацію особистісного досвіду як множинної реальності. За авторською версією, множинний характер перетворює особистісний досвід людини на фрагментовану квазіцілісність, яка складається з епізодів, маленьких історій нашої життєвої історії.

Ключові слова: особистісний досвід, множинна реальність, “інший”, емоційний резонанс.

Предлагается интерпретировать личностный опыт как множественную реальность. По версии автора, множественность личностного опыта превращает его в фрагментарную квазицелостность, состоящую из эпизодов, фрагментов, маленьких историй нашей жизненной истории.

Ключевые слова: личностный опыт, множественная реальность, “другой”, эмоциональный резонанс.

The interpretation of personal experience as plural reality is suggested. According to the author plurality transforms personal experience into a fragmental integrity, which consists of episodes, fragments, small histories of our life story.

Key words: personal experience, plural reality, “other”, emotional resonance.

Проблема. Кожна людина протягом життя набуває досвід у різних сферах існування: різні досвіди часу і простору, досвід моральний і досвід естетичної насолоди, досвід спілкування і досвід релігійний, досвід абстрактного теоретичного мислення і досвід буденності, досвід сну і досвід свободи. Проте набутий досвід не гарантує людині прийняття правильних рішень, успішного подолання екзистенційних криз та уникнення помилок. Чому? Однією з можливих версій відповіді на це запитання може бути така особливість особистісного досвіду людини, як його множинний характер.

Метою цієї статті є інтерпретація особистісного досвіду людини як множинного феномена.

Існування в психіці людини різних модальностей досвіду очевидно проблематизує сприйняття його як єдиного цілого. Тому виникає питання, чи можна віддати перевагу якомусь одному із цих досвідів? Як відбувається перехід від однієї модальності досвіду до іншої? Як узагалі можливий особистісний досвід як множинна реальність?

А. Шюц, назвавши цей феномен досвідом множинних реальностей, вважає, що існує лише одна реальність (а отже, і досвід, що в ній набувається), яка посідає привілейоване становище, – це реальність стану неспання (бодрствуювання) у буденному, повсякденному житті. Цей привілей, на думку дослідника, досвід буденності отримує як найбільш реальна реальність. Інші реальності, які А. Шюц визначив як кінцеві сфери значень, а У. Джеймс – як подуніверсуми, існують як певні анклав, у які свідомість входить з “реального світу” повсякденного життя і до нього ж і повертається.

Статус вищої, такої, що переважає, реальність повсякденного існування отримала ще й тому, що її без особливих труднощів поділяють інші. Людина живе в цій реальності з багатьма іншими людьми, які постійно підтверджують її наявність та її основні характеристики. Саме завдяки цьому вона наділена найсильнішою ймовірнісною структурою, коментує ідеї А. Шюца П. Бергер.

Головним парадоксом досвіду повсякденного існування Бергер вважає те, що він є найреальнішим досвідом і водночас найвипадковішим. “Першою своєю характеристикою він має завдячувати масовій підтримці соціального підкріплення (її поділяють практично всі, хто стикається з нею); друга характеристика випливає з того факту, що соціальні процеси, які її підтримують, самі по собі ненадійні і легко перериваються – достатньо такої малості, як просте засинання. Шюц влучно висловився із цього приводу, сказавши, що акцент реальності в буденному, повсякденному житті зберігається доти, доки нічого не свідчить про протилежне. Інакше кажучи, реальність, котра переважає, легко переривається. Як тільки це стається, вона релятивізується, а індивідові здається, що він у зовсім іншому світі” [1, с. 127].

Звичні сцени повсякденного життя, за Г. Гарфінкелем, сприймаються людиною як природні факти життя, дають їй “точку опори”, “ось воно”, до яких ми щоразу повертаємось; “вони є точками відправлення й повернення для кожної модифікації світу повсякденного життя, точками, що досягаються в грі, уві сні, в трансї, театрі, науковому теоретизуванні або врочистих церемоніях” [2, с. 41].

Комуніціювання смислових культурних очевидностей та культурних істин, до яких належать культурні табу, традиції, стереотипи, звичаї, принципи, що структурують досвід буденності, полягає в тому, що більшість із них циркулює в суспільстві спонтанно, непомітно, ненав’язливо, у вигляді натяків, симпатій та імплікацій. Притаманні їм якості передбачають самоочевидність їхньої значущості. У цьому полягає, на думку Лукмана, їхня привабливість, стійкість до сприйняття та невідповідність критичній рефлексії.

З погляду психології, вважає Т. М. Титаренко, “світ повсякденності – це жадання стабільного, передбачуваного життя, звичної, пізної світобудови. Це прагнення безперервності, поступальності, надійності. Це потреба відчувати Я як Моє, Моє як Наше, жага причетності. Це можливість не переживати самотність свого маленького світу у великому світі, можливість утечі від нестерпної відчуженості, ізоляваності від інших” [6, с. 89].

Прихильники теорії “особистісного зростання” вважають самоцінним будь-який досвід автентичного переживання. Учениця Ф. Перлза М. Шифман, приміром, радить батькам, якщо вони хочуть бачити свою дитину врівноваженою людиною, дати дізнатися їй, що людська істота, як представник роду людського, має право на різні почуття, включаючи страх, ревності, ненависть і лють. Єдиною межею прояву цих почуттів, які є цілком нормальними для людини, має бути свобода, благополуччя та права інших, а також власна безпека дитини.

Більше того, на думку дослідниці, надто суворе покарання за прояви почуттів, які традиційно вважаються негативними, призводить до розвитку амнезії до всього досвіду дитини, який виступає контекстом даного покарання, і в майбутньому вона взагалі може втратити смак до навчання, а водночас і можливість розвитку почуття компетентності, яке передбачає продуктивне використання негативних почуттів. (З точки зору психології самості витіснення або блокування агресії свідчить про пригнічення автентичності і є, на думку М. Кляйн та її послідовників, головною причиною нарцисичного дефекту) [9, с. 22].

Як відбувається перехід від одного типу досвіду до іншого і/або як людина сприймає різні за своїми якісними характеристиками фрагменти власного досвіду? Тобто як узагалі стає можливим досвід множинної реальності?

Навколо ідеї множинності психічного досвіду людини в сучасній психології, і зокрема британському психоаналізі, розгорнулася ціла дискусія. Ідея “множинної самості” (Greenberg, Mitchell, 1983; Mitchell, 1988) виникла як наслідок перегляду традиційних психоаналітичних уявлень про структуру психічного. Виявлена клініцистами автономність потреби в інших змусила дослідників зробити радикальний висновок, що формування стосунків і є мотиваційною основою людини. Так виник сучасний психоаналітичний напрям “психоаналіз стосунків”. Представники цього напрямку розглядають будь-яку активність людини через потребу, вбудовану в матрицю стосунків.

У контексті цієї теорії одиницею психіки стає конфігурація стосунків, а психоаналітична інтерпретація зміщується із психічної структури пацієнта в поле інтеракції. “Із цього погляду аналіз психіки у відриві від патернів стосунків індивіда розглядається як пережиток “монадичного” розуміння психіки... Такі поняття, як самоорганізація, функції Его, гомеостатична регуляція афектів, потреби розвитку та істинна, або ядерна, самість, зберігають залишки застарілої монадичної теорії психіки. А поняття незмінної самості замінюється уявленнями про самість множинну, перервну, плінну, що існує в потоці постійних інтерацій” [7, с. 43-44].

Радикальність висновків С. Мітчелла з очевидністю видає в ньому прихильника Ж. Дельоза з його ідеєю ризому як “нецентрованої множинності” та “буттям – множинним, а не буттям – одним”. Цікавим, на нашу думку, є те, що ці ідеї знайшли своїх прихильників серед психотерапевтів-клініцистів. (У цьому контексті згадується багаторічна контрдискусія із З. Фройдом, якого у зв’язку з відкриттям феномена несвідомого наполегливо звинувачували в ототоженні хворої і здорової психіки. – *І. Л.*).

На аналогічних ідеях фактично тримається і сучасний конструктивізм. Достатньо пригадати К. Джерджена та його інтерпретацію Я не як ядра, центру, сталої ієрархічної структури, а як сферу відкритого “публічного дискурсу”. Герменевтика відгукнулася на ці ідеї усвідомленням інтерсуб’єктивної природи розуміння та зміною контексту дослідження. “Замість гайдеггерівського розуміння як прояву сутності людини, історичності та фактичності буття головними стають контекст зумовленості розуміння міжособистісними стосунками, інтерсуб’єктивна взаємодія у процесі розуміння та його соціокультурна детермінованість, здатність створювати, відтворювати та передавати смисли в комунікативному дискурсі. Розуміння відтепер стає насамперед розумінням “іншого»... у контексті структури та динаміки соціальних взаємодій, які ми виявляємо в інтеракції як формі соціальної взаємодії” [10, с. 273-274].

Множинну реальність власного досвіду людина, на думку П. Бергера, сприймає як прориви у світській реальності, як її межі. Вони можуть бути зумовлені різними процесами, вважає дослідник. Одні викликані сновидіннями. Інші – метафізичними роздумами, екстремальними переживаннями, досвідом народження або смерті, містичним досвідом, коли повсякденна реальність майже втрачає сенс, а людина потрапляє по-той-бік тягlostі її звичок, ритмів, проблем та цінностей. Бергер описує стан екстатичного прориву повсякденного досвіду людини за допомогою терміна *Doppelbodigkeit* (нім.), який “походить із театрального життя і буквально означає “стояти на двох підмостках”. Буденний світ, який сприймався раніше як масивний і зв’язаний, виглядає тепер тонким, як картонна декорація, з дірками, через які легко провалитися в нереальність. Більше того, через відкриті просвіти у тканині цього світу проглядає інша реальність. Відтепер стає зрозумілим, що ця інша реальність весь час існувала, начебто на “іншій сцені”. Досвід *Doppelbodigkeit* не тільки відкриває нам незнайому іншу реальність, а й кидає нове світло на знайому реальність повсякденного досвіду” [1, с. 127].

М. Гайдеггер у своїх відомих “Лекціях про філософію” визначає досвід як “нараження на щось”, завдання удару, атаку, подразнення. Ідея інтерпретації досвіду як “нараження на щось”, тобто як подолання певного особистісного зусилля, можна пов’язати з мотивом Чужого, Іншого в європейському гуманітарному дискурсі.

Існує одна чудова притча, яка дуже добре відображає особливість проблеми Іншого і водночас відкриває певну перспективу її подальшої інтерпретації. Це притча про судно Тезея.

Тезей (Тесей) вважається одним із найвидатніших героїв грецької міфології, біографію якого писав навіть сам Плутарх. Представник

“чистого героїзму” (А. Тахо-Годі), водночас син людини і бога Посейдона (як зауважує Тахо-Годі, одного з найбільш диких і хтонічних богів), Тезей увійшов в історію світової культури як реформатор, діяльність якого заклала підмурівок демократичного духу Афін. Протягом свого бурхливого життя він здійснив безліч дозволених і не дозволених богами вчинків, серед яких – боротьба з Мінотавром, на яку Тезей відправився на власному судні під чорним прапором. Під час мандрів судно багато разів зазнавало різних пригод, руйнувань, його постійно ремонтували, клеїли, смолили і зрештою змінили повністю – кожну дощечку і кожен цвяшок. “Що ж залишилося від судна Тезея, коли воно з перемогою поверталось додому?” – запитує притча. А залишилось одне-єдине – судно Тезея, символічна назва, або, за класифікацією Сола Кріпке, – твердий десигнатор (жорсткий означник), який до кінця підтримував ідентичність судна. Проте чи відповідало воно своїй назві?..

Ця цікава притча дає можливість позначити контури фундаментальної для нашої інтерпретації проблеми – проблеми Іншого, яка фактично підриває класичну інтерпретацію цілісного завершеного суб’єкта, а отже, і його досвіду, і вводить параметри множинності, фрагментарності, відкритості та незавершеності в саму тканину особистісного досвіду.

Людська істота, на відміну від, приміром, лошати, яке через дві години після народження стає на ніжки та починає самостійно рухатися і їсти, народжується майже непристосованою до самостійного життя. Учені порахували: для того щоб людина народилася готовою до самостійного існування, їй слід було б перебувати в лоні матері принаймні 21 місяць. Проте така недосконалість є водночас потужною перевагою людини: вона народжується як відкрита до акцептування (сприймання) система, онтологічна порожність якої тлумачилася в європейському гуманітарному дискурсі по-різному. Сучасна західна наука, на нашу думку, цю порожнечу намагається подолати феноменом Іншого, який інтерпретується не тільки як контекст та умова становлення людини, але і як дискурс, крізь призму якого тільки і можна розглядати особистісну ціліність та ідентичність.

Потужним поштовхом до введення проблеми Чужого в сучасний гуманітарний дискурс стали дослідження структуралістів і постструктуралістів, відкриття культурних антропологів. Зрозуміло, що не всі дослідники однаковою мірою уважні до феномена Іншого. Найбільше на ньому зосереджуються представники символічного інтеракціонізму та соціального конструктивізму, для яких феномен Іншого є фактично засадничим. Г. Блумер, Н. Дензин, М. Кун, А. Роуз аналізують культуру як Іншого в структурі індивідуальної свідомості, культу-

рний смисл – як присутність значущого Іншого в смисловій структурі особистості, інтерсуб’єктивна природа та анонімність живого функціонування якого приховують нескінченність взаємозв’язків, що утворює культурну онтологію особистісних смислів.

Е. Гуссерль у “П’ятій картезіанській медитації” пише про даність і/або заданість Іншого, які поступово оформлюються в смисл “іншого Его”, і пропонує називати його “узгодженим досвідом Чужого”. Так проблема Іншого трансформується в проблему чужого, радикально чужого досвіду, що конститує нашу суб’єктивність. “Такого роду чужість починається не поза мною, а в нас самих у формі як внутрішньосуб’єктивної, так і внутрішньокультурної чужості. Я, як народжена істота, яка виявляє себе завжди вже у світі, котрий вона не створила, яка носить ім’я, отримане від інших, і яка відкриває себе в чужих очах, як у дзеркалі, визначається за допомогою безодні, розщеплення, які перешкоджають тому, що той, хто говорить “я” (je), коли-небудь досягне збігу з висловленим я (moi)” [5, с. 12].

Фактично досвід Чужого створює структури передрозуміння і віддаляє нас від власного так, що “не існує світу, в якому ми повністю були б як удома, як і не існує суб’єкта, який був би господарем у власному домі. Цей різновид “присмерку ідолів” ставить нас перед лицем радикально Чужого, яке випереджає всі зусилля щодо привласнення і яке протистоїть у випадку чужого погляду, що наздоганяє нас ще до того, як ми встигаємо озирнутися” [там само, с. 10].

Проте множинність природи особистісного досвіду людини не вичерпується конституюванням його досвідом Іншого. Важливою особливістю особистісного досвіду є доступність його для усвідомленого переживання людини.

А. Ленгле звертає увагу на те, що в англійській мові взагалі не існує поняття “переживання”, а замість нього вживається поняття “досвід” (experience). На нашу думку, у цьому цікавому феномені криється загадка того, чому події, що відбуваються з людиною, не завжди сприймаються нею як власний досвід і фактично втрачаються для подальшого осмислення та реінтерпретації. Можна припустити, що відбувається це тому, що вони людиною просто не переживаються, тобто не сприймаються з афективним резонансом, відгуком, ставленням, за А. Ленгле, а являють собою лише події, так би мовити, зовнішнього життя, що, до речі, підтверджують проведені когнітивістами в останні десятиріччя експерименти, які свідчать про когнітивні ілюзії суб’єктивного досвіду. Учасники експериментів часто нездатні дати несуперечливі відповіді на запитання, що вони відчувають у досвіді і яке місце в ньому займає їхнє власне Я. Багато з того, що людині здається, вона безпосередньо та інтуїтивно сприймає в досвіді; насправді

вона взагалі не сприймає, а інформація, яку вона отримує, не відкладається в її свідомості.

Втрата минулої події для досвіду людини може бути зумовлена також тим, вона не мала доступу до неї, її заблокованістю або незавершеністю обробки пережитого. Здатність же переживати, на думку Ленгле, є показником життєвої сили людини, а позиція заперечення пережитого досвіду в екзистенційному аналізі інтерпретується як характеристика неврозу [3, с. 75–78].

Проте існують типи досвіду, приміром досвід незнання або досвід божевілля, описати які просто неможливо в межах наявного категоріального апарату, адже це досвід, у якому минуле втрачає своє значення, а людина належить виключно сучасному, подіям, що розгортаються та розігруються тут-і-тепер. Постмодерністські епістемологи для вивчення таких явищ запропонували термін “трансгресія”, який означає феномен переходу, подолання, detaбування меж між можливим і неможливим (наприклад, між досвідом повсякденності і сакральним досвідом, які дослідники вважають радикально протилежними і несумісними).

Феномен наявності в психіці людини різних модальностей досвідів, співіснування їхніх різних за якістю фрагментів дає змогу зробити сміливе припущення про трансгресивний характер особистісного досвіду людини, його фрагментовану квазіцілісність.

Звернувшись до вихідних інтерпретаційних схем книги Буття, ми побачимо, що першим відомим “порушником” символічних меж між добром і злом, істотою, яка зруйнувала вихідний порядок світу та заборони, на яких він тримався, був Адам. Як з гумором зауважує К. Уїлбер, отримавши від Бога завдання сконструювати першу у світі класифікацію, усьому дати імена, Адам став і першим “порушником” меж між добром і злом.

Будь-яка першоподія (прецедент), згідно з В. Топоровим, має продовження, оскільки започатковує традицію, яка так само розсіює одну й ту саму інформацію на різні елементи та рівні системи. Водночас її центрування, або “сумація” (тобто вміння операційно редукувати багатоваріантність до інваріантності), створює умови, закладає принципи прочитування міфу або інтерпретації ритуалу, який репрезентує цей прецедент. “Парадигматичний” набір мотивів, які повторюються в міфі, створюють умови розуміння тексту, причому саме це розуміння є нічим іншим, як знанням правил співвіднесення прецеденту з даною актуальною подією, або, іншими словами, умінням визначити, образом чого є дана подія [8, с. 488].

Поняття трансгресії вводиться, щоб підкреслити можливості людини ламати, порушувати лінійну повторюваність власного досвіду

і відтак ставати автором і актором власної долі. “Трансгресивний перехід не впливає з попереднього буття... Досвід минулого втрачає значення як витік спрямованості суб’єкта: людина належить виключно теперішньому, її потреби і почуття визначаються характером розгортання подій... Нам ще тільки доведеться віднаходити мову межі” [4, с. 58]. Тобто фактично йдеться про інтерпретацію досвіду-межі, досвіду неможливого, який не існує, якого немає в реальному світі, проте він можливий і реальний у внутрішньому світі людини і вимагає від неї іншої мови, мови досвіду трансгресії, який у когнітивних системах набуває статусу феномена “незнання”.

Висновки. Набуття людиною протягом життя досвіду в різних сферах існування дає підстави зробити припущення про множинний характер її особистісного досвіду. Ідея множинності відкриває перспективу інтерпретації особистісного досвіду людини як трансгресивної фрагментарної квазіцілісності, що складається з епізодів, маленьких історій, “частинок” нашої життєвої історії.

Література

1. Бергер П. Религиозный опыт и традиция / П. Бергер // Социс. – 2011. – №1. – С. 137 – 142.
2. Гарфінкел Г. Дослідження з етнометодології / Гаролд Гарфінкел ; [пер. з англ. Й. Шовкун]. – К. : КУРС, 2005. – 340 с.
3. Лэнгле А. Эмоции и экзистенция / А. Лэнгле ; [пер. с нем. А. Шипиловой]. – Х. : Гуманит. Центр, 2011. – 332 с.
4. Никитин В. Н. Онтология телесности: Смыслы, парадоксы, абсурд / В. Н. Никитин. – М. : Когито-Центр, 2006. – 320 с.
5. От Я к Другому: проблемы социальной онтологии в постклассической философии : сб. докл. / отв. ред. О. Н. Шпарага. – Минск: Пропилеи, 1998. – 250 с.
6. Проблемы психологической герменевтики / под. ред. Н. В. Чепелевой. – К. : Изд-во Нац. пед. ун-та им. М. П. Драгоманова, 2009. – 382 с.
7. Саммерс Ф. Л. За пределами самости: Модель объектных отношений в психоаналитической терапии / Фрэнк Л. Саммерс ; [пер. с англ. Е. А. Перовой]. – М. : Когито-Центр, 2007. – 287 с.
8. Топоров В. Н. Исследования по этимологии и семантике. Т. 1: Теория и некоторые частные ее приложения / В. Н. Топоров. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 708 с.
9. Шифман М. Лицом к подсознанию: Техники личностного роста на примере метода самотерапии / М. Шифман ; [пер. с англ. Г. Пимочкина]. – М. : Психотерапия, Апрель-Пресс, 2007. – 240 с.
10. Шульга Е. Н. Понимание и интерпретация / Е. Н. Шульга ; Ин-т философии РАН. – М. : Наука, 2008. – 318 с.

С. Ю. Гуцол

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ “ВІЗУАЛЬНОГО ПОВОРОТУ” В СУЧАСНОМУ МИСТЕЦТВІ: МІФОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено аналізу психологічних особливостей “візуального повороту” в мистецтві інформаційного суспільства. Показано, що сучасне мистецтво будується не тільки за рахунок постіндустріальних, а й архаїчних пластів культури. Проаналізовано значну роль кінематографа як найбільш синкретичного й, у цьому розумінні, найбільш архаїчного виду сучасного мистецтва. Виокремлено та описано міфологічні характеристики сучасного мистецтва: довербальність, досеміотичність, тотальність, синкретичність, ритуальність, “літургійність”.

Ключові слова: міф, образ, мистецтво, “візуальний поворот”, кінематограф.

Статья посвящена анализу психологических особенностей “ви­зуального поворота” в искусстве информационного общества. Показано, что современное искусство строится не только за счет постиндустриальных, но и архаичных слоев культуры. Проанализирована значительная роль кинематографа как наиболее синкретического и, в этом смысле, наиболее архаичного вида современного искусства. Выделены и описаны мифологические характеристики современного искусства: довербальность, досеміотичность, тотальность, синкретичность, ритуальность, “літургійність”.

Ключевые слова: миф, образ, искусство, “візуальный поворот”, кинематограф.

The article concerns analysis of psychological parameters of “visual turn” in the art of informational society. Contemporary art is based not only due to post-industrial but also archaic layers of culture is specified. A significant role of cinema as the most syncretic and, in this sense, the most archaic type of modern art analyzed. The mythological features of the contemporary art such as pre-verbality, pre-semiotics, totality, syncretism, rituality, “lithurgicality” are specified and described.

Key words: myth, image, art, “visual turn”, cinema.

Проблема. Відмітною рисою мистецтва кінця ХХ – початку ХХІ ст. є його надзвичайна розмаїтість за видами, жанрами, стилістикою і навіть способами матеріального вираження. У сучасному суспільстві чітко простежується тенденція домінування оптичного сприймання, панування зображень і тотальної візуалізації. Цей процес знаходить своє відображення й у філософсько-психологічному дискурсі:

сучасна культурна ситуація характеризується дослідниками в термінах “пикторіального” (У. Мітчелл), “іконічного” (Г. Бем) або “візуального” (Ф. Джеймсон) повороту, що артикулюється в сучасній культурологічній теорії за аналогією з поворотом “лінгвістичним” (Р. Рорті), у результаті якого свого часу в гуманітарній науці сформувався впливовий напрямок аналітики мови.

Значний внесок у дослідження феномена візуальної культури зробили такі теоретики “першого” і “другого” ешелону, як Р. Барт, В. Беньямін, Ж. Бодріяр, Г. Дебор, Ж. Дерріда, Ж. Лакан, Т. Дж. Мітчелл, П. Дж. Поллок, К. Сілверман, М. Фуко, М. Шапіро й ін.

Цифрова революція докорінно змінила принципи сприймання і форми оптичного бачення. Поворот, пов’язаний із нестримним зростанням ролі зображення в інформаційному суспільстві, започаткував черговий етап дефініції ознак “кінця історії” та різного роду рефлексій щодо статусу суб’єкта (медіасуб’єкта) в нових умовах, що супроводжуються сплеском неоміфологічних змістів.

Активне звертання до міфопоетичних конструкцій стає однією з магістральних тенденцій розвитку сучасного західноєвропейського і пострадянського візуального мистецтва. Універсальність міфологічних “схем” багато в чому визначає їхню художню “продуктивність” у процесі моделювання й трансляції різного роду “буттєвих начал”.

Багатоаспектні проблеми співвідношення міфологічної свідомості й мистецтва розглядаються в працях С. П. Батракової, В. В. Бичкова, М. Германа, В. Б. Куликової, І. С. Мириманова, Х. Ортеги-і-Гассета, В. П. Руднева, О. М. Фрейденберг, М. А. Хренова, О. К. Якимовича та ін.

Мета статті: висвітлення недостатньо розробленої в психологічній герменевтиці проблеми міфологічних характеристик “візуального повороту” у зв’язку з двома панівними тенденціями культури постмодерну (експансією візуального і перевагою міфогенних елементів), що робить дану проблему надзвичайно актуальною в міждисциплінарному дослідницькому полі гуманітарних наук.

Предмет дослідження – міфологічні риси “візуального повороту” в сучасному мистецтві, *завдання* – виокремлення й аналіз міфологічних параметрів “візуального повороту” в культурі інформаційного суспільства.

Один із теоретиків візуальних досліджень У. Мітчелл підкреслює, що протягом останніх двадцяти п’яти років візуальність уже не артикулюється як вторинний або підрядний модус культурної практики: візуальна культура стала не просто частиною нашого повсякденного життя – вона і є сама повсякденність. На думку дослідника, сучасна

наука орієнтується переважно на нову модель світу – світ розглядається вже не стільки як текст, скільки як образ [16]. Як зазначає М. Гайдеггер, “образ світу передбачає не якийсь образ, що склався у нас про світ, а світ, збагнений як образ” [6, с. 147].

У цьому контексті традиційна артикуляція поняття “картина світу”, що припускає певну цілісність і когерентність (як об’єкта (світу), так і особливостей його сприймання), очевидно, втрачає свою актуальність. В епоху проліферації образів та інформації сучасні дослідження візуальної культури вже не претендують на цілісний, системний і всеосяжний опис видимого світу, скоріше акцент зміщується в бік пошуку певного алгоритму існування в цьому світі, можливостей адекватної орієнтації в різноманітності його образів, пошуку нових ресурсів “примирення” з його поліцентричною естетикою.

Виходячи з вищесказаного, не можна не відзначати важливу роль міфу в реалізації екзистенційної потреби людини в осмисленні світу, створенні образу реальності й підтримці константності символічних утворень культури, адже саме в результаті міфологічного “освоєння” світу і конструюється реальність, що сприймається суб’єктом культури як цілісне утворення. Отож в епоху “тотальної візуальності” у мистецтвознавстві закономірно звучать активні заклики застосовувати реконструкцію первісної культури як контурну карту майбутнього мистецтва [2].

“Шлях прогресу, що здавався аж таким неминуче прямим, відтак усе сильніше й помітніше згортається в коло: майбутнє стає минулим. Футурологія все більше відсилає навіть не до історії, а до археології, етнографії, антропології. <...> Якщо постісторична цивілізація нагадує доісторичну, а постписемна культура – дописемну, то майбутнє варто шукати в глибокій архаїці. Архаїчне мистецтво – це мистецтво спрямованого емоційного впливу, мистецтво оркестровки переживань, мистецтво маніпулювання почуттями, уявою, спогадами. Воно повинно було забезпечити повну залученість тих, до кого зверталось. Тому архаїчне мистецтво завжди “літургійне”: тут не було “рампи”, не було сторонніх, не було глядачів – тільки учасники” [2, с. 136-137].

Джерела інтерактивного мистецтва беруть початок щонайменше з 1957 р., коли М. Дюшан уперше охарактеризував художника як посередника й обґрунтував, що глядач не просто споглядає твір мистецтва, а вступає з ним у взаємодію, у результаті якої і виявляється його зміст [11]. У 60-ті роки минулого сторіччя Старим і Новим Світом прокотилася хвиля численних виставок і акцій, які засвідчили чимале зростання інтерактивності. Вони являли собою або продукти розпаду – елементи деконструкції класичної образотворчої системи, що набули автономного характеру і використовуються для створення різноманітних

візуальних форм ігрової діяльності; або культурні феномени, що мають свою власну, відмінну від образотворчої діяльності, генеалогію, яка сходить до ритуальних, обрядових дій. До останніх можна віднести хепенінг і перформанс, які раніше не були пов'язані з образотворчим мистецтвом, а виникли наприкінці 50-х років як специфічні форми театральних вистав.

Хепенінг (англ. happening – що трапляється, що відбувається) являє собою різновид акціонізму, вид “рухливого” твору, який розвивається як подія, скоріше спровокована, ніж організована; при цьому ініціатори акції обов'язково “втягують”, залучають до неї і самих глядачів. Р. Ключинський підкреслював, що за таких умов автор добровільно відмовляється від своєї позиції авторства: роль автора замінюється більш загальною категорією, авторство розподіляється між усіма учасниками ситуації [14].

Характерно, що протягом більшої частини своєї історії людство створювало твори мистецтва, у яких узагалі не було авторів. Ми не можемо знати імен стародавніх майстрів – за них творила традиція. В індустріальному суспільстві натовп бере реванш над автором, “розчиняючи” його особистість серед нескінченної безлічі співавторів. Яскравим прикладом цього явища може бути “караоке”.

“Сучасне мистецтво прагне до співтворчості. <...> Аудиторія тепер повинна не співчувати, а бути співучасником. Художник, який спокушає нас тим, що закликає до співавторства, більше не співак, він – заспівувач. Його мистецтво зводиться до провокування нашої уяви, до організації не своєї, а нашої художньої творчості. Сучасне мистецтво перестає ним бути. Воно йде у фольклор, повертаючи нас до первісної естетики, що не знала поділу на автора і виконавців. За танцями не спостерігають – танці танцюють. “Літургійне”, здатне всіх об'єднати, мистецтво стає ритуалом” [2, с. 221].

Ритуал має дивну властивість: він повторюється не повторюючись, “у нього немає підсумку, немає результату, немає того матеріального залишку, що служить мистецтву виправданням перед вічністю” [там само, 222]. Ритуал є гранично конкретним, тому що відбувається “тут і зараз”, і нематеріальним, тому що існує тільки у свідомості тих, хто його виконує. Отже, мистецтво, що стало ритуалом, “не залишає слідів”.

На думку Л. Мамфорда, ми несправедливо оцінюємо рівень досягнень первісних народів, тому що судимо про нього лише за доступними нам матеріальними фрагментами їхніх цивілізацій – руїнами споруд, залишками знарядь праці, посуду та ін. Основні ж досягнення архаїчної культури (пісні, танці, релігійні церемонії, побутові обряди)

залишаються для нас недоступними, тому що вони занадто ефемерні, щоб зберегтися до нашого часу [5].

Також очевидно, що “живі” види архаїчного мистецтва категорично не піддаються наративізації: результат їх переказування, фіксації на папері або плівці, як вважав Мамфорд, схожий на оригінал не більше, ніж рентгенівський знімок – на людину [там само]. Подібно до живої істоти, ритуал здатний не тільки вмирати, а й народжуватися. У сучасній культурній ситуації його “повитухою”, у певному сенсі, виступає творець, художник, що сьогодні створює не просто твори мистецтва, а скоріше за все численні фрейми для масової творчості.

У “позаісторичному” культурному просторі від художника не вимагається вічних творінь. Уміння жити сьогоднішнім днем (горациївське “*carpe diem*”) потребує мистецтво моменту, мистецтво теперішнього часу. Засноване на ефекті присутності, воно існує доти, доки ми його переживаємо. Так, у сучасному культурному просторі активно поширюються так звані органічні твори мистецтва. Яскравим прикладом таких творінь можуть бути піщані замки, скульптури з льоду, фігури з масла, килими із живих квітів та ін. [17].

На відміну від сучасної людини, первісні народи, власне кажучи, не знали поняття “мистецтво”. “Коли аборигенів запитували про мистецтво, вони не розуміли змісту запитання. “Ми просто все намагаємося робити добре”, – відповідали вони. Архаїчна творчість спрямована на створення не творів мистецтва, а середовища в цілому. Мистецтво, як повітря, оточує людину з усіх боків. Воно неподільне, тому що його єдиним об’єктом є сама реальність архаїчної людини: вона, як, утім, і ми, живе у світі, створеному уявою” [2, с. 141].

У цьому контексті архаїзація, звичайно, означає не пряме повернення до минулого, а насичення сьогодення архаїчними елементами. В інформаційному суспільстві формується нова синтетична культура, що існує виключно в теперішньому часі, однак сам цей час є хитким і рухливим, тому що він постійно “відтворюється з минулого”. Історія ніби набуває нового сенсу: людина асимілює не досвід для побудови майбутнього, а ресурси для реконструкції сьогодення. Так, на думку А. Г. Шнітке, історія необхідна нам для того, щоб почути “єдиначасовий акорд” життя [1]. Отож сучасний простір світу мистецтва будується не тільки за рахунок постіндустріальних, але й архаїчних пластів культури, які мають унікальні можливості породжувати у нас цілісні, синкретичні переживання.

Виходячи з вищесказаного, варто особливо підкреслити роль кінематографа як найбільш синкретичного й, у цьому сенсі, найбільш архаїчного виду сучасного мистецтва. “Кіно працює з довербальною, неопосередкованою мовою реальності. Кіно будується не з

“універсальних атомів”, таких як букви нашої мови, а з готових, причому не нами створених об’єктів. Кіно – утилізація вторсировини: воно має справу з матеріалом, що вже був у вжитку, – з речами, пейзажами, людьми” [2, с. 213].

Інакше кажучи, кінематограф не так перетворює природу (в культуру), як організує її для моделювання у свідомості глядача певного переживання: почуття не описуються, а викликаються. “Кіно повертає умоглядним символам, що виникають у надрах мови, їхню первісну предметність” [там само, с. 214]. Воно відтворює не вербальне, а візуальне несвідоме.

На погляд М. Маклюена, торжество кінематографа, що став провідним видом мистецтва нашого часу, повернуло нас на тисячі років назад, у довербальний світ візуально-акустичних метафор. Уходячи в загальний і повсякденний побут, кінематограф стає “пристроєм” для масового перекладу нашої культури на архаїчну мову. На думку дослідника, саме з винаходу кіно й почалася стрімка архаїзація мистецтва ХХ ст. [15].

У зв’язку із цим інтерес становлять експерименти С. М. Ейзенштейна, що спираються на праці Л. Леві-Брюля про форми мислення архаїчної людини [3]. У структурах кіномонтажу й кінематографічного мислення виявлено архаїчні структури мови й комунікації в широкому сенсі, а також структури міфологічної свідомості, що “оживають” як у творчості самого кінорежисера, так і в реакціях глядачів на його фільми. Експерименти Ейзенштейна, підтвержені науковою аргументацією, свідчать про те, що функціональна естетика, яка використовувалася як естетика сугестивного впливу, спиралася на базисні властивості архаїчного мислення [7].

М. А. Хренов у своїй монографії “Образи “Великого розриву”. Кіно в контексті зміни культурних циклів” акцентує увагу на амбівалентності естетичного досвіду кінематографа. З одного боку, будучи засобом масової комунікації, кіно функціонує як засіб культури почуттєвого типу, що відповідає запитам гедоністично налаштованої масової аудиторії. З другого боку, дотримуючись нових тенденцій культури, кіно культивує надчуттєву стихію, що й проявляється в активізації в кінематографічному мисленні міфу й архетипу. Виходить, що активність архетипової свідомості у фільмі зумовлена змінами відносин між вербальними і візуальними пластами культури, а точніше, підвищенням статусу візуального пласта [9].

У цьому контексті доречно навести досить парадоксальну тезу М. Маклюена про те, що, “проникаючи в найглибші шари безписемної свідомості, ми натрапляємо на найбільш передові й витончені ідеї науки і мистецтва ХХ століття” [8, с. 39]. На думку дослідника, електронні

технології підводять під наше життя племінну основу. “І саме цей зворотний рух робить нашу епоху, так би мовити, “співприродною” із безписемними культурами. Ми більше не маємо труднощів із розумінням свідомості тубільців або безписемних народів, просто тому, що ми відтворили її за допомогою електроніки в нашій власній культурі” [там само, с. 69].

Так, ритуальна функція супроводжує кінематограф на всіх етапах його історії. “Сюжет фільму найчастіше відтворює такий необхідний для очищення акт жертвопринесення, що сприяє подоланню хаосу й народженню нового космосу, здатного убезпечити людей від катастрофи, у якій вони себе відчують” [9, с. 476]. Цей мотив може втілюватися в найрізноманітніших формах і конфігураціях. Часом він може взагалі лише припускатися, але від цього його значущість аж ніяк не зменшується.

Аналізуючи природу монтажу в кінематографі, М. А. Хренов підкреслює, що саме монтаж і є характерним принципом організації міфологічного дискурсу з характерною для нього симультанністю. На його думку, саме комунікативний потенціал кіно робить юнгіанську методологію для кінематографічних досліджень надзвичайно перспективною. Це зумовлено здатністю міфу концентрувати цілісне бачення складного процесу, що звичайно розтягнутий у реальному часі. Інакше кажучи, міф являє собою стиснення або імплізивне згортання всякого процесу, а надзвичайно стрімка швидкість сучасних технологій саме й надає міфологічного виміру навіть найпростішій промисловій і соціальній дії. Отож, на думку Хренова, ми живемо міфологічно, але й далі мислимо фрагментарно [там само].

У “дописемному” світі ще не треба було постійно звіряти реальність із її культурною репрезентацією. Ця потреба виникла тільки разом із появою писемності, яка створила абстрагований, відірваний від конкретних реалій буття символічний всесвіт. З того часу кожна епоха, ностальгуючи за інтегральною цілісністю, що була властива архаїчній культурі, “сподівається”, що мистецтво візьме на себе об’єднавчу роль. Так, у XIII ст. “надії подавала” архітектура, у XVI – живопис, у XIX – музика, у XX таким видом мистецтва став кінематограф: “Для всіх мистецтв, разом узятих, кіно є дійсним, справжнім і кінцевим синтезом усіх їхніх проявів, тим синтезом, що розпався після греків” [2, с. 133].

“Під усевидючим оком камери світ знову віднайшов глибину й об’єм, він повернув собі тривимірність. Звикнувши до того, що предмет можна оглянути з усіх боків, ми втратили жорстко фіксовану точку зору: тепер ми завжди знаємо, що відбувається в нас за спиною. Світ знову став таким, яким він був раніше: він не спереду – він навколо нас. Усесвіт змінив свою конфігурацію – з ріки із сильною течією

нас пересадити в басейн, із царства лінійної перспективи, нав'язаної нам писемністю, ми потрапили у сферу – у сферу усної, дописемної культури” [там само, с. 132-133].

А проте стрімке поширення відеокамер ніби “подвоєю” наше життя. За людиною тягнеться шлейф зафільмованих образів. Значущість безпосереднього переживання, у певному розумінні, детермінується можливістю його збереження: ми живемо, остерегаючись Іншого – зістареного самого себе. Людина інформаційного суспільства запасается позитивними спогадами-образами про запас. Час немовби перестає “спливати”, набуваючи властивостей дискретності й зворотності: переглядаючи відеоматеріали, люди подорожують у минуле. Збережені відеообрази до деякої міри узурпують владу над дійсністю, демонструючи те, “що було насправді”. Інакше кажучи, відеообраз не відображає реальність – він і є сама реальність. У результаті “візуального повороту”, зумовленого медійною революцією, електронна пам'ять стає “запасним” життям людини.

Висновки. Отже, до основних тенденцій “візуального повороту” в мистецтві інформаційного суспільства можна віднести: зміщення акцентів із тексту на образ, з автора – на глядача, із твору – на процес (творення), з естетики – на ритуал, із твору мистецтва – на середовище, з особистості – на культуру (традицію), з вічного – на сьогоднішнє.

Узагальнюючи, можна підсумувати, що феномен “візуального повороту” в сучасному мистецтві характеризується низкою параметрів, серед яких такі: довербальність, досеміотичність, тотальність, синкретичність, ритуальність, “літургійність”, які є також базовими властивостями міфологічної свідомості.

Л і т е р а т у р а

1. Беседы с Альфредом Шнитке : сб. статей / сост. А. В. Ивашкин. – М. : Классика-XXI, 1994. – 316 с.
2. *Генис А.* Вавилонская башня: искусство настоящего времени. Эссе / А. Генис. – М. : Независимая газета, 1997. – 256 с. – (Серия: “Культурология”).
3. *Леви-Брюль Л.* Психология мышления / Л. Леви-Брюль. – М. : Правда, 1989. – 397 с.
4. *Леви-Стросс К.* Структурная антропология / К. Леви-Стросс ; пер. с фр. В. В. Иванова. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.
5. *Мамфорд Л.* Миф машины. Техника и развитие человечества / Л. Мамфорд ; пер. с англ. Т. Азаркович, Б. Скуратов (Гл.1). – М. : Логос, 2001. – 408 с.
6. *Хайдеггер М.* Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер ; сост., пер. с нем. и коммент. В. В. Библихина. – М. : Республика, 1993. – 447 с.
7. *Эйзенштейн С.* Психологические вопросы искусства : сб. статей / С. Эйзенштейн ; сост., ред., вступ. ст. Е. Басина. – М. : Смысл, 2002. – 336 с.

8. *Мак-Люэн М.* Галактика Гуттенберга: Сотворение человека печатной культуры / М. Мак-Люэн ; пер. с англ. А. Юдина. – К. : Ника-Центр, Эльга, Издат. дом Дмитрия Бурого, 2003. – 432 с.
9. *Хренов Н. А.* Образы “Великого разрыва”. Кино в контексте смены культурных циклов / Н. А. Хренов. – М. : Прогресс-Традиция, 2008. – 536 с.
10. *Biomediale.* Современное общество и геномная культура / сост. и общ. ред. Д. Булатова. – Калининград : КФ ГЦСИ, ФГУИПП “Янтарный сказ”, 2004. – 500 с.
11. *Bonk E.* Marcel Duchamp, The Box in a valise / E. Bonk. – New York : Rizzoli, 1989. – 128 p.
12. *Cage J.* Forerunners of Modern Music. Silence / J. Cage. – Cambridge ; London, 1969. – 62 p.
13. *Dreher Th.* Performance Art nach 1945: Aktionstheater und Intermedia. Wilhelm Fink Verlag / Th. Dreher. – München : Fink, 2001. – 543 s.
14. *Kluszczyński R.* Oliver Grau: New Images from Life / R. Kluszczyński // Art Inquiry. Recherches sur les Arts. – Lodź, 2000. – Vol. II(XI). – S. 7–25.
15. *McLuhan M.* Counterblast / M. McLuhan, H. Parker. – New York : Harcourt Brace & World, 1969. – 246 p.
16. *Mitchell W. J. T.* Interdisciplinarity and Visual Culture / W. J. T. Mitchell // Art Bulletin. – 1995 (December). – Vol. 76. – № 4. – P. 540–544.
17. *Williams K.* Short-lived Art / K. Williams. – New York : Brunner / Mazel, 2009. – 207 p.

© Гуцол С. Ю.

О. В. Полунін

ЧАСОВЕ РОЗГОРТАННЯ НАРАТИВУ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ В ПОТОЦІ СВІДОМОСТІ: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У контексті запропонованої концепції суб’єктивного теперішнього і ряду досліджень щодо особливостей динаміки тривалості суб’єктивного теперішнього [4] висвітлюється роль часового механізму індивіда в організації наративу життєвого шляху. Пропонується підхід до вивчення наративу, в якому розгортання останнього досліджується від початку в часовому вимірі як найбільш придатному для квантифікації, а потім воно співвідноситься з такими вимірами наративу, як семантичний, аксіологічний та ін. Виходячи із взаємозв’язку значених вимірів наративу з часовим виміром, висунуто тезу щодо можливості перетворення наративу через цілеспрямовану трансформацію його часового виміру.

Ключові слова: суб’єктивне теперішнє, часовий механізм, наратив життєвого шляху.

В контексте предложенной концепции субъективного настоящего и ряда исследований динамики длительности субъективного настоящего [4] освещается роль временного механизма индивида в организации нарратива жизненного пути. Предлагается подход к изучению нарратива, в котором разворачивание последнего исследуется изначально во временном измерении как наиболее приемлемом для квантификации, а затем оно соотносится с другими измерениями нарратива, как то семантическое, аксиологическое и т. д. Исходя из взаимосвязи указанных измерений нарратива с временным измерением, выдвинут тезис о преобразуемости нарратива через трансформацию его временного измерения.

Ключевые слова: субъективное настоящее, временной механизм, нарратив жизненного пути.

Based on the concept of subjective present time and on the studies on dynamic of duration of subjective present time [4] the role of individual timing mechanism is shown for organization of narrative of life way. An approach for studying of narrative is proposed. According to this approach a processes of narration in temporal dimension must be studied in the first step, because this dimension is easily to quantify. In the next step the temporal aspect of narration is to compare with other dimensions of narrative like semantic or axiological and so on. Based on the interrelation of different dimensions of life narrative with its temporal dimension we propose an idea of transformation of narrative through transformation of its temporal dimension.

Key words: subjective present time, timing mechanism, life narrative.

Проблема. За Дж. Брунером [2], нарратив є чи не єдиним способом відображення прожитого часу. Т. М. Титаренко [5] додає, що саме нарратив охоплює і минуле, і теперішнє, і майбутнє. Отже, у розповіді про свій життєвий шлях людина поєднує всі три модуси часу: минуле, теперішнє і майбутнє, що жодним чином не суперечить більш раннім дослідженням із психології особистісного часу [1]. Разом з тим відображення і прожитого, і актуального, і майбутнього завжди розгортається в межах суб'єктивного теперішнього. Якою б тривалою чи короткою не була історія окремої людини, вона завжди у своєму розгортанні – не тільки рівні створення автобіографії як нарративу, а й на рівні дій і вчинків, сегментована відрізками теперішнього. Тому постає *питання* про співвіднесення такої сегментації теперішнім нарративу життєвого шляху з іншими нечасовими вимірами нарративу, наприклад його смисловим структуруванням. Якщо завдяки нарративу певні життєві практики набувають форми і сенсу, або, як зазначає Т. М. Титаренко [5], наш досвід упорядковується темпорально і логічно з виділенням у ньому початку, середини, центральної теми та фіналу, то яким саме чином пов'язується таке структурування нарративу з отрима-

ними нами [4] закономірностями із переживання індивідом суб'єктивного теперішнього?

Т. М. Титаренко наголошує на важливості пошуку шляхів моделювання особистістю свого майбутнього. Такий пошук ґрунтується на “бажанні людини бути господарем свого життя, втілювати свої бажання, реалізовувати домагання, контролювати несподівані стихійні впливи”. Дослідниця цілком справедливо зазначає: “Лише відчуття хоча б часткової впорядкованості, “приборканості” майбутнього забезпечує довіру до світу, переживання внутрішньої свободи при організації сьогодніня” [5, с. 12]. Така позиція цілком узгоджується з поглядами на майбутнє в традиційній японській культурі, де, за словами Б. Кімури [13], для позначення майбутнього використовуються два окремих поняття: “шорай” (“Shorai”) та “мірай” (“Mirai”). Перше з них, “шорай”, відображає передбачуване або ж запрограмоване майбутнє, яке має прийти, до якого людина підготувалась, яке вона спланувала, тобто очікуване майбутнє. Друге ж, “мірай”, несе в собі майбутнє невідоме, неочікуване. Саме останнє, на думку Кімури, відбирає у людини довіру до світу і може розглядатися як чинник появи певних психічних розладів. У цьому сенсі одне з актуальних завдань полягає в розробленні засобів впливу на розгортання наративу як такого, що слугуватиме підтриманню здоров'я людини, допомагатиме особі більш адекватно відображати реальність, дану в теперішньому, та оптимально моделювати майбутнє. Розроблювані впливи на формування наративу мають забезпечувати переживання індивідом внутрішньої свободи, довіри до світу та впевненості в собі. Вони мають створювати відчуття “приборканості” принаймні найближчого майбутнього. Отож очевидною стає необхідність вивчення співвідношення категорій часу і наративу життєвого шляху. Відношення між ними можна подати двома полярними перспективами: (1) час у наративі і (2) наратив у часі (рис. 1).

Мета статті: окреслити підхід, у якому пропонується дослідження розгортання наративу в його різних якісних вимірах (семантичному, ціннісному тощо) у реальному часі, спираючись на метод вимірювання тривалості суб'єктивного теперішнього [3; 4]. *Об'єктом* дослідження в межах запропонованого підходу є процеси розгортання і перетворення самого наративу. Залежно від поставленої мети кожного окремого експерименту *предметом* може виступати і часова динаміка розгортання наративу, і взаємозв'язок часової динаміки розгортання наративу з його розгортанням в інших вимірах (семантичному, ціннісному тощо), а також перетворення наративу через трансформацію його часового виміру. При цьому часове розгортання наративу пропонується вивчати, спираючись на концепцію суб'єктивного теперішнього, розроблювану нами в ряді останніх досліджень, і на напрацювання щодо будови часового виміру досвіду індивіда [там само].

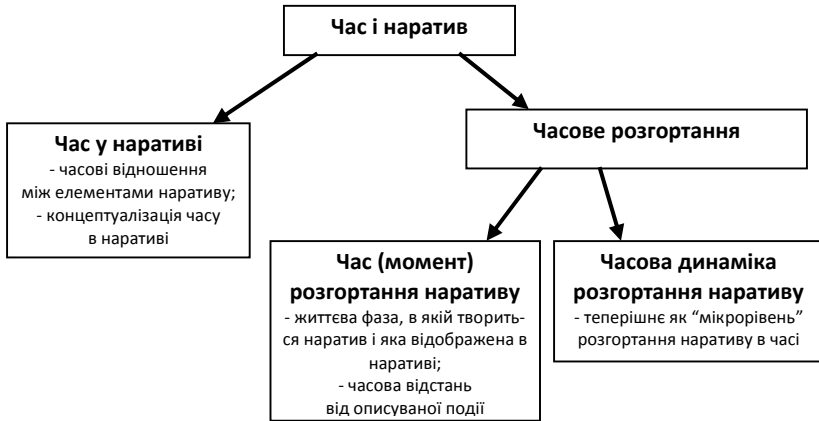

Рис. 1. Час у наративі і наратив у часі

Сегментація наративу суб'єктивним теперішнім. Сегментація теперішнім історії життєвого шляху є невід'ємною властивістю часового виміру досвіду людини. Нехай наратив як такий відкриває нескінченну множину варіантів подання певних подій, кожен з яких не завжди можна однозначно спрогнозувати. А проте розгортання відрізків суб'єктивного теперішнього в потоці свідомості регулюється закономірностями функціонування часового механізму індивіда [4], а отже, не є цілком довільним. Постає питання про співвіднесення багатовимірної свободи творення наративу і детермінованості процесу сегментації такої історії на відрізки теперішнього.

Суб'єктивне теперішнє – це цілісний сегмент потоку свідомості, межа якого представлена транзитивним переживанням, а "тіло" теперішнього є субстантивним переживанням. Отже, теперішнє – це відрізок потоку свідомості, який лежить між двома послідовними свідомо сприйнятими транзитивними елементами. При цьому як би не розгортався опис певних подій, у потоці свідомості він неодмінно сегментується відрізками теперішнього (рис. 2). До того ж кожне окреме теперішнє – це свого роду міні-нاراتив досвіду, безпосередньо даного в потоці свідомості. З множини таких міні-нاراتивів складається в єдине ціле вся історія життєвого шляху.

Історія життєвого шляху розгортається в багатовимірному просторі складної будови, в якому час є лише одним із його вимірів. Серед можливих підходів до моделювання такого простору є той, що запропонував П. Гарденфорс [12] у вигляді теорії концептуальних просторів

рів. Однак на даному етапі цілком достатньо позначити багатовимірність простору, в якому розгортається наратив, як R^n , не зупиняючись на всіх його можливих вимірах. Попри те що час є лише одним із вимірів такого простору, він цікавий як своєю універсальністю, конвенційною зрозумілістю, так і відносною лінійністю та придатністю до трансформації. Останнє є важливим для розроблення впливів на часове розгортання наративу. Підкреслимо, що розгортання відрізків суб'єктивного теперішнього в потоці свідомості регулюється закономірностями функціонування часового механізму індивіда [4], а отже, не є довільним. Як бачимо, ідеться про співвіднесення багатовимірності *свободи творення наративу* і *детермінованості сегментації* наративу *на відрізки теперішнього* закономірностями динаміки суб'єктивного теперішнього. Яким би різнонаправленим і багатоаспектним не видавався наратив, завдяки монофокальності уваги і сегментації теперішнім він завжди структуруватиметься на достатньо прості сегменти, які, неначе цеглинки, складатимуть усю будову наративу. Вивчення закономірностей побудови наративу з таких міні-нاراتивів становить підґрунтя для розроблення методів впливу на розгортання наративу, наприклад, аби уникнути екстремумів у вимірах наративу, відмінних від часового. Принаймні можна припустити можливість керованого розгортання хоча б окремих відрізків наративу через цілеспрямовану регуляцію функціонування часового механізму індивіда.

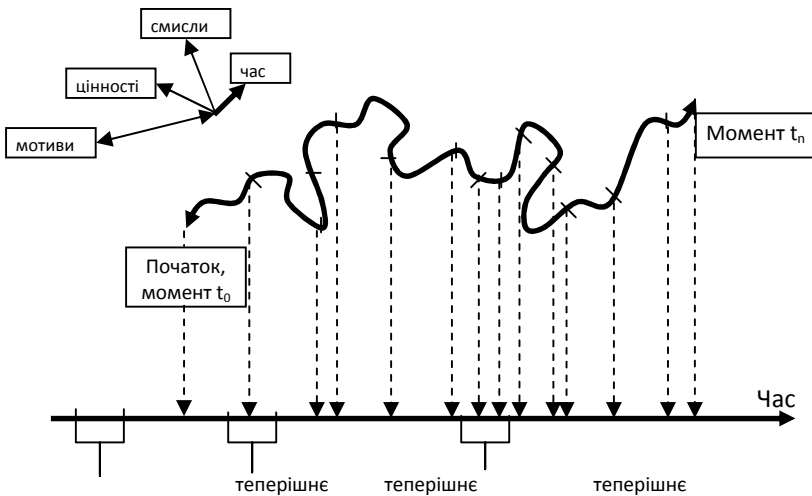

Рис. 2. Сегментація теперішнім наративу життєвого шляху

Крива на рис. 2 символізує перебіг опису життєвого шляху. Тонкі поперечні лінії символізують межі теперішнього, у рамках якого викладається окремий сегмент історії. Пунктирні лінії демонструють проєкцію наративу на вісь часу. Багатовимірний простір, у якому розгортається наратив, подано символічно як сукупність осей-векторів: час, смисли, цінності, мотиви.

На нашу думку, плідним було б застосування саме закономірностей динаміки суб'єктивного теперішнього для (1) моделювання розгортання наративу та (2) розроблення впливів на перебіг наративу через моделювання його часового виміру. Як вважає В. Краузе [14], когнітивна репрезентація може описуватися парою змінних, де перша відповідає *елементу*, друга – *відношенню*. Представлені в когнітивній репрезентації елементи можуть бути як конкретними об'єктами, так і більш загальними категоріями. Як відношення розуміють множини можливих відносин між елементами та операції з реалізації відносин. Підкреслимо, що, на думку Е. Шеєра [22], кожне із чотирьох наявних розумінь когнітивної репрезентації ґрунтується на розумінні теперішності презентованої в них інформації. Останнє слугує додатковим аргументом щодо правомірності аналізу розгортання наративу саме через його сегментацію суб'єктивним теперішнім. За таких умов ідея щодо розроблення технік зміни інших вимірів наративу, саме через зміну його часової сегментації стає очевидною, позаяк із зміною меж суб'єктивного теперішнього змінюватимуться належні до нього елементи та відношення між ними. Аргументами на користь застосування саме суб'єктивного теперішнього як інструменту для часового структурування наративу є також: (1) квантифікованість процедури вимірювання тривалості суб'єктивного теперішнього та (2) суб'єктивна реальність встановлюваних у такому методі меж теперішнього для самого випробуваного, котрі виступають як межі між окремими сегментами наративу.

Отже, підхід у цілому можна розглядати як поєднання процесу розгортання наративу в реальному часі та методу відмірювання тривалості суб'єктивного теперішнього [3]. Будь-який інший експериментальний метод, у якому розкриватиметься структурування наративу в іншому, нечасовому, вимірі застосовуватиметься при цьому паралельно з відмірюванням тривалості теперішнього. Вимірювані змінні в конкретному експерименті мають обиратися відповідно до поставленої в досліді мети. На наше переконання, завдяки сегментуванню наративу суб'єктивним теперішнім (мікронаративами) має полегшуватися декодування елементів і відносин, поданих в окремих когнітивних репрезентаціях досвіду, особливо щодо інших, нечасових, вимірів розгортання наративу, оцінок, смислів, мотивів, тощо.

Закономірності динаміки тривалості суб'єктивного теперішнього як чинник структурування наративу в нечасових вимірах. Майже очевидно є відповідь на запитання: чому робота часового механізму має розглядатися як чинник часової сегментації наративу? Зрозуміло, що будь-який наратив спирається на досвід, збережений у довготривалій пам'яті, та розгортається в робочій пам'яті, яка є невід'ємною складовою часового механізму індивіда [4]. Утім, Р. Поль [16] запропонував концепцію автобіографічної пам'яті, в якій інтегровано напрацювання Р. Аткинсона і Р. Шіфрін [8], А. Бедделей і Г. Хітча [9], а також Л. Ньюберга і Е. Тульвінга [15]. За Р. Полем, до автобіографічної пам'яті включаються “всі спогади, які мають кодування в часі і пов'язані із самістю” [16, с. 9]. Отже, враховуючи, що більшість моделей часового механізму індивіда містять у собі як ключовий елемент робочу та довготривалу пам'ять [4; 10], а також те, що наратив життєвого шляху твориться за допомогою матеріалу, збереженого в довготривалій пам'яті, є достатні підстави для припущення про ключову роль закономірностей функціонування часового механізму для розгортання інформації з автобіографічної пам'яті в потоці свідомості. Більше того, ці закономірності можуть бути визначальними і для структурування інформації, що спрямовується на подальше зберігання до автобіографічної пам'яті після подання у вигляді наративу.

Розгляньмо закономірності динаміки суб'єктивного теперішнього щодо їхньої ролі в розгортанні наративу. Як першу візьмемо зв'язок тривалості теперішнього (t_i) та її варіативності (σ_i), який описується лінійною функцією $\sigma_i = \sigma_0 + kt_i$. Враховуючи, що будь-якому суб'єктивному теперішньому t_i відповідатиме певний сегмент наративу, можемо припустити, що й тривалість даного i -го сегмента наративу також варіюватиме в діапазоні $\pm\sigma_i$. Така закономірність свідчить про відтворюваність сегментів наративу за умови незмінності наративу в його інших вимірах.

Друга закономірність динаміки суб'єктивного теперішнього полягає в пов'язаності суміжних теперішніх як окремих станів. Тривалість наступного $i+1$ теперішнього можна подати рівнянням: $t_{i+1} = t_i \pm \sigma_i$, отже, як $t_{i+1} = f(t_i)$. Це рівняння розкриває взаємозалежність двох сукцесивних теперішніх, а разом із тим і двох послідовних сегментів наративу. У цій закономірності розкривається своєрідний принцип наступності, який гарантує стабільність функціонування когнітивної системи щодо генерування як часових сегментів досвіду, так, відповідно, і сегментів наративу. Згідно з ним тривалість наступного сегмента має бути близькою до тривалості попереднього, а отже, вони будуть подібні також за кількістю слів, використаних для їх опису. Інакше кажучи, $i+1$ сегмент наративу не є випадковим щодо попереднього

i-го сегмента. Різкі ж зміни тривалості сегментів нарративу радше за все супроводжуватимуться змінами в структурі висловлювань. Скорочення ж тривалості відповідатиме спрощенню в будові використовуваних речень, а збільшення тривалості мало б вести до використання більш розгорнутих за граматичною структурою висловлювань. Означені зміни в тривалості i-го та i+1-го сегментів нарративу, що виходять за межі, визначені рівнянням $t_{i+1} = t_i \pm \sigma_i$, можуть свідчити про зміну домінантного виміру у викладенні нарративу. Наприклад, може мати місце розрив сюжетної лінії, перехід від викладення історії в ціннісному вимірі до її викладення в емоційному вимірі або перехід від викладення історії як вчинку до рефлексії вчиненого та наслідків.

Описаний нами дрейф тривалості суб'єктивного теперішнього є генеральним феноменом [4], що властивий переживанню часу як такому. Цей феномен полягає у довільному генеральному зростанні тривалості суб'єктивного теперішнього в ряді послідовних відмірювань і розкриває гнучкість функціонування часового механізму. Під кутом зору розгортання нарративу він може відповідати як ускладненню речових конструктивів у послідовності сегментів нарративу, так і появі пауз мовчання в перебігу нарративу. У цілому ж прояв у розгортанні нарративу феномена спорідненого до дрейфу тривалості теперішнього свідчатиме про розширення “вікна свідомості” випробуваного на фоні поступового зростання релаксації.

Виявлені нами перехідні реакції в динаміці тривалості суб'єктивного теперішнього за умови фізичного навантаження обернено пропорційно пов'язані зі зміною актуальних енерговитрат індивіда. Збільшення навантаження приводить до скорочення тривалості суб'єктивного теперішнього, і навпаки – усунення навантаження веде до зростання тривалості теперішнього [там само]. Визначення кількісного взаємозв'язку між суб'єктивною тривалістю теперішнього і наявними енерговитратами індивіда розкриває зв'язок між такими фундаментальними складовими парадигми, як час і енергія. Разом з тим стає можливою інтерпретація динаміки тривалості окремих сегментів нарративу під кутом зору перспективи енерговитрат. Короткі сегменти нарративу, як то оклики “Ох!”, можуть інтерпретуватися як локальне збільшення енерговитрат когнітивною системою на неочікувану зміну ситуації. Подібно до цього слід розглядати і вплив неспецифічної візуальної стимуляції на динаміку тривалості суб'єктивного теперішнього [там само]. Підкреслимо, що останній досить легко може бути інструменталізованим для впливу на динаміку часового розгортання нарративу через використання переходів “заплющені очі – розплющені очі”. Цей перехід може бути також використаний і як своєрідна техніка переривання розгортання певних сегментів нарративу. Перехід же “роз-

плющені очі – заплющені очі”, навпаки, може бути покладено в основу зворотної техніки часового подовження сегмента наративу. Отже, ці техніки різнитимуться лише напрямком переходу: “заплющені очі – розплющені очі” або ж “розплющені очі – заплющені очі”. Індуковані таким чином зміни в тривалості відповідних сегментів наративу можуть вимірюватися в секундах і бути кількісними показниками змінної енергоємності сегментів наративу.

Як ми вже зазначали [4], тривалість суб’єктивного теперішнього може впливати на оцінку події, поданої в межах теперішнього. Власне, ідеться про функціональну роль тривалості теперішнього для оцінювання окремої події (елемента репрезентації). Якщо розглядати свідомість як потік безпосереднього досвіду, який утворюється в результаті нашого сприймання, думок, почуттів та бажань, то саме в теперішньому відбувається аналіз та інтерпретація інформації. Тож теперішнє є природною формою *порціонування досвіду*. Зазначимо, що в межах одного теперішнього як в оперативному просторі вміщуються разом і досвід, і операції з його обробки.

З визначення теперішнього як форми організації інформації у свідомості стає зрозуміло його роль для обробки інформації на рівні свідомості. Теперішнє слугує (а) сегментації досвіду та (б) його організації і (пере)формуванню. Воно виконує функцію періоду інтеграції, що підтверджують як наші дослідження, так і праці Е. Пьоппеля [17; 18] та Е. Рунау [21]. Сукупність окремих стимулів за своїм значенням відрізняється від значення цілісного сегмента досвіду, який з них же і створено. У разі сприймання цих стимулів окремо один від одного вони матимуть інше значення. П. Фресс зауважував: “Організація послідовних елементів у цілісну перцептивну одиницю є ще однією базовою властивістю нашого досвіду” [11, s. 77]. Така цілісність досвіду, або одиниця досвіду, виконує функцію формування контексту. Досвід, який включено до такого цілісного в собі сегмента, утворює фон, щодо якого розглядаються й оцінюються окремі стимули або події. Формування контексту полягає в тому, що увага охоплює певну множину стимулів, які потрапляють у потік свідомості, і таким чином вони впливають на сприймання “фігури” на даному “фоні” в потоці свідомості. Межі зазначеного контексту збігаються фактично з межами теперішнього. У цьому сенсі фізична тривалість теперішнього описує широту актуального контексту. Іншими словами, що ширшим є цілісний сегмент досвіду, то менше значення конкретного стимулу, який лежить у межах даного сегмента. Це припущення спирається на обмеженість обсягу уваги і обмеженість обробки інформації когнітивною системою за одиницю фізичного часу.

Що ширший сегмент досвіду, у межах якого подається окремий стимул, то менше значення матиме такий стимул. Значення окремого стимулу в межах теперішнього можна визначати такою залежністю: $I=H/B$, де H – оцінка стимулу, взятого окремо, коли межі теперішнього відповідають його власній тривалості; B – тривалість теперішнього, у межах якого подано стимул; I – оцінка стимулу/події як елемента теперішнього з тривалістю B . Очевидно, що B – ширина хвилі свідомості, в якій міститься стимул, або, говорячи в часовому розумінні, тривалість відповідного теперішнього – істотно впливатиме на оцінку стимулу. Що ширша хвиля свідомості, то більше окремих стимулів міститься в її межах, то більше різнорідних асоціативних зв'язків буде активовано, що в результаті приводить до зменшення оцінки значення окремого стимулу в межах цієї хвилі свідомості.

Відповідно до запропонованої формули зміна тривалості теперішнього має спричиняти зміни в оцінюванні інформації. При цьому абсолютна зміна тривалого теперішнього, така ж як і абсолютна зміна короткого теперішнього, буде викликати менші зміни в оцінюванні інформації. Це випливає з наведеної формули, а також пояснюється тим, що тривале теперішнє містить більшу кількість окремих стимулів, отже, кожний окремий стимул у межах тривалого теперішнього матиме меншу парціальну вагу: $p=I/N$, де N – загальна кількість стимулів (елементів). Коротке теперішнє, навпаки, містить менше окремих стимулів, а тому зміна його тривалості може викликати більші зміни в оцінюванні інформації. Звідси практично орієнтований висновок щодо впливу на оцінювання окремих елементів наративу: збільшення тривалості теперішнього зменшуватиме абсолютну величину оцінки елемента. У цьому сенсі описаний феномен довільного дрейфу тривалості теперішнього та збільшення тривалості теперішнього для стану із заплющеними очима, а також збільшення тривалості відтворених інтервалів увечері перед засинанням може відображати природний механізм зменшення значущості стимулу чи відрізка досвіду. Йдеться про внутрішньосистемну реконфігурацію репрезентації зовнішнього (елемента наративу) за рахунок подання його з меншою щільністю в часі. Можливо, це природний спосіб подолання травматичних переживань через реконфігурацію досвіду, який буде поглиблено вивчено в дослідженнях розгортання наративу.

Підкреслимо, що не тільки описані нами, але й інші відомі закономірності функціонування часового механізму та феномени обробки часової інформації можуть використовуватися для вивчення часового розгортання наративу та розроблення впливів на нього. Так, Д. Пойнтер [20] змінював кількість сприйнятих змін за допомогою варіювання значущих подій, які подавалися під час демонстрації сти-

мулу. При цьому як значущі події розглядалися такі, на які випробуваний спрямовував свою увагу. Дослідник висунув гіпотезу, що значущі події відіграють роль маркерів. Д. Пойнтер і Д. Хома [19; 20] продемонстрували у своїх дослідженнях, що ретроспективно оцінені інтервали оцінюються як більш тривалі в міру збільшення кількості значущих подій у межах такого інтервалу. Це свідчить про сегментування запам'ятованих інтервалів значущими подіями. При цьому значущі події справляють вплив на ретроспективну оцінку інтервалу. Такий результат цікавий тим, що відкриває можливість для зворотного припущення: оцінка тривалості певного сегмента досвіду повинна впливати на виокремлення значущих подій у межах цього сегмента.

Якщо виходити з того, зазначає К. О. Черемних [6], що відкритий автонаратив будується як перебіг чергування “читання” і “слухання”, то співвіднесення зазначених двох фаз автонаративу з перебігом динаміки тривалості суб’єктивного теперішнього є ще одним завданням для експериментального вивчення. Виявлення часових детермінант у розгортанні ролей “читача” і “слухача” автонаративу відкриває нові можливості для впливу на розгортання наративу як цілого і на ступінь рефлексії наративу. Це також могло б стати підґрунтям для розроблення впливів на процес чергування ролей “читача” і “слухача” через можливі впливи на роботу часового механізму індивіда.

Трансформація часового виміру наративу як метод перетворення досвіду особистості. Вивчення взаємозв’язку між часовим розгортанням наративу і його розгортанням в інших вимірах покладено в основу розроблення методів трансформації досвіду особистості. Підкреслимо, що інструменталізація наративу розглядалася й іншими дослідниками. Так, К. О. Черемних [7] наводить дві інструментальні функції наративу: (1) “розширення опису біографічних процесів і структур за рахунок уведення нових категорій” та (2) “як інструмент конкретизації, специфікації та порівняння біографічних структур”, що може використовуватися в соціологічних дослідженнях при порівнянні різних соціальних груп. Ми ж ставимо питання про можливість інструменталізації закономірностей динаміки суб’єктивного теперішнього для впливу на розгортання наративу і, в кінцевому результаті, для трансформації властивостей наративу в інших вимірах, як то смисли, оцінки та ін. Отже, пропонується використовувати час як один із вимірів розгортання наративу спочатку для вивчення часової динаміки наративу, яка потім допоможе розробити впливи на інші виміри наративу.

Опис певних історій із життя людини є невід’ємною складовою як при вирішенні завдань, що ставляться в межах клінічної психології,

психології здоров'я, так і завдань, пов'язаних із впливом мас-медіа на реципієнтів. За певних умов успішне вирішення таких завдань вимагає саме методів впливу та цілеспрямованої трансформації досвіду людини. Іншими словами, один і той самий за змістом наратив може за різного розгортання в часі отримувати різні оцінки слухачів, автора наративу, мати різний ступінь впливу на мотиви, стимулювати прийняття різних рішень. Тому вивчення часового виміру досвіду індивіда має на меті не тільки опис побудови цього досвіду, а й розроблення підходів до його цілеспрямованого перетворення.

Трансформація часового виміру наративу не виключає в кінцевому результаті підвищення часової керованості поведінки та її ефективності. Нагальність цього завдання зумовлена збільшенням потоку інформації та системними змінами умов життя особи, що впливають з глобалізацією. Процеси трансформації часового виміру наративу утворюють свого роду коло взаємовпливу і взаємозалежності. За їх допомогою можна досягати як зменшення, так і зростання щільності інформаційного потоку в межах теперішнього. Деталізація репертуарів поведінки вестиме до сумарного збільшення кількості та якості переживань на одиницю фізичного часу. Теперішнє стає мультирольовим та багатопозиційним. Реалізація ж мультирольового теперішнього відбувається через його подальше розділення на монорольові складові.

Враховуючи універсальність часового виміру досвіду та набуті на сьогодні в цілому ряді досліджень знання про функціонування часового механізму індивіда, закономірності перетворення саме часового виміру досвіду можна розглядати як багатонадійне підґрунтя для цілеспрямованого перетворення досвіду особистості в інших вимірах (ціннісному, семантичному тощо) та як запоруку змін у ставленні особи до певних подій у житті та формування готовності до подій майбутнього. Звісно, на даному етапі дослідження було б зарано пропонувати остаточні алгоритми та процедури трансформації часового виміру наративу. Але деякі потенційні техніки окреслимо хоча б схематично.

Цілеспрямовану зміну перспективи бачення досвіду в часовому вимірі та її рефлексію можна розглядати як засоби впливу на особистий досвід. Одна з технік могла б ґрунтуватися на переходах у формулюванні наративу або його окремих частин від першої до третьої особи і навпаки. Раніше нам [4] уже вдалося продемонструвати розбіжності в суб'єктивному плині часу та відповідні розбіжності в прийнятті рішення індивідом залежно від того, від першої чи від третьої особи формулюється пропозиція. Отже, є підстави очікувати і зміни в наративі залежно від того, від першої особи чи від третьої особи він подається. За цією ж логікою за умови виявлення взаємозв'язку часового розгортання наративу та послідовності фаз "писання" та "читання" наративу

індуковані зміни в часовому розгортанні означених фаз мають також спричиняти зміни властивостей наративу в його вимірах, відмінних від часового. Ще однією технікою, що спирається на зміну часової перспективи бачення фрагмента життя, є викладення життєвої історії із цілеспрямованим варіюванням часової дистанції між актуальним моментом часу і тим, що розгортається в наративі. Якщо провести певну паралель із напрацюваннями Є. І. Головахи і О. О. Кроніка [1], це будуть свого роду штучні часові децентрації у викладенні наративу.

Розглядаючи переживання теперішнього як процес, можна вести мову про те, що динаміка тривалості теперішнього відобразатиме появу в потоці свідомості транзитивних елементів як функції від збільшення чи зменшення неспецифічного зовнішнього впливу на випробуваного. Транзитивне переживання, яке маркує межу суб'єктивного теперішнього, виконує при цьому подвійну функцію: (а) воно відділяє одне теперішнє від іншого, але разом з тим (б) поєднує в одне ціле інформацію, що лежить між двома послідовними межами теперішнього, і формує з неї цілісне субстантивне переживання. Отже, саморефлексія, яку несе в собі транзитивне переживання з короткочасною елімінацією “світу речей” [4], створює підґрунтя для розроблення методу декомпозиції певних сегментів наративу на складові.

Як показують результати наших досліджень [там само], переходи “розплющені очі – заплющені очі” і “зaplющені очі – розплющені очі” можуть цілеспрямовано використовуватися для впливу на динаміку тривалості теперішнього. Відповідні зростання та скорочення тривалості суб'єктивного теперішнього є наслідком неспецифічної візуальної стимуляції. Однак у даному випадку зазначені ефекти можуть бути покладені в основу окремих процедур впливу та використовуватися для цілеспрямованого часового звуження або розширення вікна свідомості. Останнє ж має приводити до зміни значущості подій у межах теперішнього із зманіпульованою тривалістю, що в кінцевому результаті уможливлуватиме нові інтерпретації опрацьовуваного сегмента наративу (життєвого шляху).

Дослідження будови часового виміру досвіду індивіда свідчать на користь того, що трансформацію часового виміру через різношвидкісне розгортання як наративу в цілому, так і окремих його сегментів можна було б розглядати як ще одну техніку впливу. На користь потенційної ефективності такої процедури щодо трансформації наративу говорять результати математичних операцій із часовими інтервалами в секундному діапазоні [там само].

Звертаючись до поєднання методу відмірювання тривалості суб'єктивного теперішнього з дослідженням розгортання наративу,

наприклад у вигляді думання вголос, слід зробити одне застереження. Йдеться про врахування спрямованості уваги на обробку часової інформації. Модель часового механізму Е. Томаса і Н. Кантора [23], яка увійшла складовою потім і в більш сучасні моделі [4; 10], уможливило математичний опис і чітку експериментальну перевірку розподілу уваги на обробку часової інформації. За Томасом і Кантором [23], обробка часової інформації описується рівнянням: $\tau(\mathbf{I}) = \alpha f(\mathbf{t}, \mathbf{I}) + (1 - \alpha)g(\mathbf{I})$, де τ – тривалість часового інтервалу. Сприйнята тривалість τ , яка містить певний обсяг інформації \mathbf{I} , розглядається як монотонна функція, яка визначається процесом обробки інформації. Автори моделі виходять із того, що існує окремий процесор, який здійснює обробку часової інформації та описується функцією $f(\mathbf{t}, \mathbf{I})$. Вони називають його часовим процесором. Інший процесор відповідає за обробку нечасової інформації, його внесок подано в рівнянні як $g(\mathbf{I})$. Дослідники вважають, що організм розподіляє ресурс уваги між цими двома процесорами обробки інформації, при цьому обидва процесори функціонують паралельно один щодо одного. Сприйнята тривалість є зваженим результатом функціонування обох процесорів. Що більший ресурс уваги спрямовується на інформацію, опрацьовувану одним процесором, то менше уваги дістає інший процесор. Як коефіцієнт, що описує зважений внесок кожного з процесорів, уведено параметр α . Завдяки йому можна оцінювати внесок кожного процесора у формування тривалості інтервалу. Значення коефіцієнта α приймається за одиницю, коли особа спрямовує всю увагу на часовий аспект інформації. Якщо ж α -коефіцієнт дорівнює нулю, це свідчить про те, що особа цілком зосереджена на обробці нетемпоральної інформації (це може відбуватися, наприклад, через особливості постановки завдання). Отже, при думанні вголос, тобто при вербалізації нарративу, наприклад прожитого дня (години), на його часове розгортання істотно впливатиме розподіл уваги між часовою інформацією й інформацією у фонологічній шині робочої пам'яті, яка й представляє безпосередньо зміст нарративу. Тому окремого експериментального дослідження потребує розгортання нарративу за двох умов: (1) із його вербалізацією, тобто з навантаженням на фонологічну шину робочої пам'яті, та (2) “перегляд” історії в уявленні без її вербалізації. Очевидно, що сегментація нарративу теперішнім за означених двох експериментальних умов різнитиметься. При цьому радше за все вербалізований нарратив вирізнятиметься меншою часовою щільністю елементів.

Висновки. Окреслений підхід до використання сегментації нарративу суб'єктивним теперішнім відкриває нову сторону у вивченні процесу творення нарративу та закладає підґрунтя для цілеспрямованого

втручання в процес наративізації певних подій життя людини. Цей підхід спирається головним чином на такі три тези.

1. Поєднання методу відмірювання тривалості суб'єктивного теперішнього з паралельним словесним описом певних сегментів життя особи закладає підґрунтя для розуміння часового розгортання як окремих сегментів, так і наративу в цілому.

2. Розгортання автонаративу має визначатися закономірностями динаміки суб'єктивного теперішнього індивіда, при цьому функціонування часового механізму індивіда є істотним чинником структурування наративу.

3. Зв'язок між змінами в часовому розгортанні наративу і змінами в його інших вимірах є основою для розроблення методів, які дають змогу здійснювати цілеспрямоване перетворення характеристик окремих сегментів наративу (зміна їхньої значущості, актуальності тощо).

Під кутом зору динаміки суб'єктивного теперішнього переваги запропонованого підходу до вивчення розгортання наративу такі: (1) розгортання наративу в часовому вимірі є квантифікованим, а отже, відкриває перспективи для числового моделювання розгортання наративу і в інших вимірах; (2) стає можливим відстежувати і прогнозувати розгортання наративу в режимі реального часу; (3) завдяки квантифікації та відстежуванню творення наративу в режимі реального часу з'являються можливості для втручання в перебіг наративу, а відтак важелі для цілеспрямованої трансформації перебігу наративу.

Література

1. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник – К. : Наукова думка, 1984. – 208 с.
2. Брунер Дж. Жизнь как нарратив / Дж. Брунер // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 5. – С. 9–30.
3. Полунін О. В. Безперервне вільне відмірювання як метод для дослідження суб'єктивного теперішнього / О. В. Полунін // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2010. – Вип. 24(27). – С. 49–61.
4. Полунін О. В. Переживання людиною плину часу: експериментальне дослідження : [монографія] / О. В. Полунін. – К. : ГНОЗИС, 2011. – 360 с.
5. Титаренко Т. М. Наративні практики організації особистісного майбутнього / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 22(25). – С. 11–18.
6. Черемных Е. О. Нарративная идентичность в процессе диалога / Е. О. Черемных // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика. – К., 2010. – Т. 2, вип. 6. – С. 56–65.
7. Черемних К. О. Наратив як категорія сучасного соціогуманітарного дослідження: епістемологія, методологія, інструмент / К. О. Черемних // Наукові

- студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К., 2009. – Вип. 22(25). – С. 189–195.
8. *Atkinson R. C.* Human memory: A proposed system and its control processes / R. C. Atkinson, R. M. Shiffrin // *The psychology of learning and motivation: Advantages in research and theory*. Band 2. – New York, 1968. – P. 89–195.
 9. *Baddeley A. D.* Working memory / A. D. Baddeley, G. Hitch // *Recent advances in learning and motivation*. Band 8. – New York, 1974. – P. 47–89.
 10. *Block R.* Models of psychological time revisited / R. Block, D. Zakay // *Time and Mind*. – Seattle, Toronto, Göttingen, Bern, 1996. – P. 171–195.
 11. *Fraisse P.* Psychologie der Zeit: Konditionierung, Wahrnehmung, Kontrolle, Zeitschätzung, Zeitbegriff / P. Fraisse. – München; Basel, 1986.
 12. *Gärdenfors P.* Conceptual spaces: the geometry of thought / P. Gärdenfors. – Cambridge, Massachusetts, London, 2004. – 308 p.
 13. *Kimura B.* On future / B. Kimura // *The 7th International conference on Philosophy, Psychiatry and Psychology. Time, Memory and History. Abstracts*. – Heidelberg, Germany, 2004. – P. 26.
 14. *Krause W.* Denken und Gedächtnis aus naturwissenschaftlicher Sicht / W. Krause. – Göttingen, Bern, Toronto, Seattle, 2000. – 424 s.
 15. *Nyberg L.* Classifying human long-term memory: evidence from converging dissociations / L. Nyberg & E. Tulving // *European Journal of Cognitive Psychology*. – 1996. – № 8. – P. 163–180.
 16. *Pohl R.* Das Autobiographische Gedächtnis. Die Psychologie unserer Lebensgeschichte / R. Pohl. – Stuttgart. – 2007. – 252 s.
 17. *Pöppel E.* Grenzen des Bewußtseins. Über Wirklichkeit und Welterfahrung / E. Pöppel. – Stuttgart, 1985. – 192 s.
 18. *Pöppel E.* Gegenwart – psychologisch gesehen / E. Pöppel // *Im Netz der Zeit*. – Stuttgart, 1989. – S. 11–16.
 19. *Poynter D. G.* Duration judgement and the experience of change / D. G. Poynter, D. Homa // *Perception & Psychophysics*. – 1983. – № 33. – P. 548–560.
 20. *Poynter D. G.* Duration judgement and the segmentation of experience / D.G. Poynter // *Memory & Cognition*. – 1983. – № 11. – P. 77–82.
 21. *Ruhnau E.* Zeit-Gestalt und Beobachter. Betrachtungen zum tertium datur des Bewusstseins / E. Ruhnau // *Bewusstsein. Beiträge aus der Gegenwartsphilosophie*. – Paderborn, 1996. – S. 201–221.
 22. *Scheerer E.* Mentale Repräsentation in der interdisziplinärer Perspektive / E. Scheerer // *Zeitschrift für Psychologie*. – 1993. – Vol. 201. – S. 136–166.
 23. *Thomas E. A. C.* On the duality of simultaneous time and size perception / E. A. C. Thomas, N. E. Cantor // *Perception & Psychophysics*. – 1975. – № 18. – P. 44–48.

© Полунін О. В.

В. О. Климчук

ДИСКУРС СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУКЦІОНІЗМУ В СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ МОТИВАЦІЇ

Статтю присвячено аналізу та систематизації елементів дискурсу соціального конструкціонізму в зарубіжній психології мотивації останнього десятиліття. Результатом дослідження стало виділення шести напрямків експериментальної роботи, в яких ці елементи наявні або на термінологічному, або на методологічному рівні: індукція мотивації та зміни в змісті і структурі наративів; соціальний дискурс і зміни в мотивації особистості; презентація мотивації в мові та наративах; дослідження колективної мотивації та суспільних мотиваційних тенденцій; аналіз соціально-інтеракційних феноменів мотиваційного впливу, мотиваційної емпатії та інтелекту; “стосункова” теорія мотивації Ж. Ньюттена та дослідження із психології мотивації, виконані в річищі теорії Л. С. Виготського.

Ключові слова: мотиваційний дискурс, соціальний конструкціонізм, мотиваційна індукція, мотиваційна емпатія, мотиваційний інтелект.

Статья посвящена анализу и систематизации элементов дискурса социального конструкционизма в зарубежной психологии мотивации последнего десятилетия. Результатом исследования стало выделение шести направлений экспериментальной работы, в которых эти элементы проявляются или на терминологическом, или же на методологическом уровне: индукция мотивации и изменения в содержании и структуре нарративов; социальный дискурс и изменения в мотивации личности; презентация мотивации в языке и нарративах; исследование коллективной мотивации и общественных мотивационных тенденций; анализ социально-интеракционных феноменов мотивационного воздействия, мотивационной эмпатии и интеллекта; “отношенческая” теория мотивации Ж. Ньюттена и исследования по психологии мотивации, выполненные в русле теории Л. С. Выготского.

Ключевые слова: мотивационный дискурс, социальный конструкционизм, мотивационная индукция, мотивационная эмпатия, мотивационный интеллект.

Results of analysis and systematization of elements of social-constructivist discourse in modern psychology of motivation are presented in this article. Author mark out sixth trends, in which they reveals on level of terminology or methodology: motivation induction and changes of structure or content of narratives; social discourse and changes in person's motivation; presentation of motivation in language and narratives; research of collective motivation and social motivation tendencies; analyses of social-

interaction phenomenon of motivation influence, motivation empathy and motivation intelligence; relationship theory of motivation by J. Nuttin and investigations in field of L. Vygotskiy theory.

Key words: motivational discourse, social constructionism, motivational induction, motivation empathy, motivation intelligence.

Проблема. У річищі постнекласичної раціональності, що виникає як відповідь на виклики постмодерну, акцент робиться на мультидисциплінарності досліджень, соціальному конструюванні реальності; доводиться відмовлятися від пошуку універсальних законів, натомість особистість розглядають як текст, який неможливо прочитати поза контекстом, у який він “урослий”, і який, по суті, створений цим контекстом (М. С. Гусельцева, В. С. Стьопін, Т. М. Титаренко, І. А. Фур’єр, Н. В. Чепелева). Упродовж останнього десятиліття з’явився ряд досліджень із психології мотивації, у яких виразно простежується дискурс соціального конструювання. Це проявляється в активному залученні до теоретичних і емпіричних розробок дискурсивних моделей особистості, використанні нарративних технік у роботі з мотивацією, уведенні понять “мотиваційний дискурс”, “мотиваційний клімат”, “мотиваційне зараження”, “мотиваційний вплив”, “соціальне зараження мотиваційними орієнтаціями”, “примусові нарративи”, “мотиваційна мова особистості”, “мотиваційна емпатія”, “мотиваційний інтелект” тощо.

Мета статті: проаналізувати новий для зарубіжної психології мотивації дискурс соціального конструювання, а також систематизувати й узагальнити результати проведених досліджень.

Соціальний конструціонізм і психологія мотивації. Три лінії перетину і шість напрямків досліджень. Аналізуючи проблему мотивації в означеному контексті, можна виділити три лінії перетину. Перша – *поняття про концептуальні моделі мотивації* (поряд із моделями “я”, особистості, емоцій), які Дж. Уайт вважає за такі, що існують у суспільстві і впливають на процес соціального конструювання реальності [25]. До такої ж думки схиляється і Е. Сіван [21], розглядаючи мотивацію як результат соціальної домовленості між учасниками інтеракції. Друга – *мотиваційні властивості дискурсу*: коли людина “проговорює” свої уявлення, надаючи їм об’єктивованої форми, останні можуть стати стимулом для неї самої або ж інших людей (Дж. Уайт). Подібний феномен у сфері освіти описує Д. Хіккі, презентуючи соціально-конструціоністську модель мотивації [11]. Третя лінія – *владні характеристики дискурсу* (М. Фуко [3]), через які зану-

рена в нього людина думає, діє і взаємодіє лише в межах цього дискурсу.

Наразі можна виділити шість напрямків дослідницької роботи, в яких виразно проступають ознаки соціально-конструкціоністського дискурсу. Перший напрям – індукція мотивації та зміни в змісті і структурі наративів (Дж. Джорджесен і С. Солано); другий – соціальний дискурс і зміни в мотивації особистості (Ж. Морі, Дж. Ров, С. Макквіган, Б. Мотт та Дж. Лестер, Дж. Лападат, М. Берг), у межах якого вводяться поняття навчального (П. Меттьюс, Кс. Гао) та мотиваційного (С. Кван, Кс. Гао, Г. Сідерідіс, Дж. Тернер та Х. Патрік) дискурсів; третій – презентація мотивації в мові та наративах (Е. Барагванат, Дж. Саллівен, К. Хелфрїч, Дж. Кілхофнер та К. Меттінглі, а також дослідження з ТАТ Г. Мюррея, Д. Макклелланда, Г. Гекгавзена); четвертий напрям, дотичний до третього – дослідження колективної мотивації та суспільних мотиваційних тенденцій (Д. Макклелланд і колеги); п'ятий напрям – аналіз соціально-інтеракційних феноменів мотиваційного впливу, мотиваційної емпатії та інтелекту (Г. Сідерідіс, К. Вайлд, М. Ензл, Г. Нікс, З. Фрідман, Е. Дісі, К. Мамалі); шостий – “стосункова” теорія мотивації Ж. Ньютона та дослідження із психології мотивації, виконані в річищі соціокультурної теорії Л. С. Виготського (Р. Вокер, К. Прессік-Кілборн, Л. Арнольд, Е. Сейнсберрі).

Індукція мотивації та зміни у змісті і структурі наративів.

Дослідники Дж. Джорджесен і С. Солано [9] вивчали вплив індукованої мотивації на зміст і структуру наративів. Сорок трійок учасників були залучені до виконання 15-хвилинного командного завдання. Після виконання завдання учасники отримали зворотний зв'язок про успіх/невдачу. Потому учасники були розділені і їх попросили описати свій досвід у вигляді оповідання. Інструкції були сформульовані так, щоб індукувати егоїстичну мотивацію (self-interestmotivation) або мотивацію “правильності” (accusasmotivation). Результати показали, що учасники з індукованою егоїстичною мотивацією конструювали наративи, які підкреслювали їхній позитивний внесок у групову роботу, а також були більш схильні до акцентування на власних судженнях та діях. Наративи учасників із мотивацією “правильності” містили більше деталей, були більшою мірою сфокусовані на наслідках дій і мали, як зазначають дослідники, “щільну каузальну структуру”.

Соціальний дискурс і зміни в мотивації особистості. Ж. Морі [17], вивчаючи проблеми мотивації у віртуальному середовищі, дійшов висновку, що цілі, закладені автором середовища (розробником), диктують, якою має бути мотивація користувача: граючи в мілітаристську

гру, учасник розуміє, що він має перемогти, а якщо він грає в команді, то має думати і про тих, хто поруч; у тренувальному віртуальному середовищі передбачається, що урок має бути добре вивченим і т. ін. Це дає Морі підстави говорити про “примусові наративи” (coercivenarratives), які ведуть користувача за собою; для цього використовуються так звані “примусові елементи” (coerciveelements) – елементи, які індукують бажану поведінку чи відгук користувача.

Дж. Ров, С. Макквігган, Б. Мотт і Дж. Лестер [178], досліджуючи наративно-центроване навчальне середовище, дійшли висновку, що наративний контекст є значущою структурою, яка дає змогу інтегрувати педагогічні цілі в комплексну, гармонійну форму і слугує потужною мотиваційною силою для учнів. Дослідники вивчають зміни у внутрішній мотивації (в розумінні Е. Дісі, Р. Раяна), які спостерігаються у студентів під час вивчення генетики та біології у віртуальному наративно-центрованому середовищі “CRYSTAL ISLAND”, розробленому на базі платформи для 3D-гри “Half-Life-2”.

Дж. Лападат [13] говорить про неперервний оціночний дискурс, у який занурені вчителі та учні – вони весь час перебувають у процесі інтерналізації, реконструкції та відтворення оціночного погляду. У дослідженні Лападат використовувалися описи та інтерпретації студентів оціночного дискурсу на молодших курсах вищої школи. Особливу увагу було приділено відстежуванню вживання таких атрибутів, як зусилля та здібності для пояснення успіхів/невдач. У результаті дослідження створювалися метакарти оціночної мови учнів, що своєю суттю були індивідуальними студентськими концепціями, в яких проявлялися їхня власна мотивація досягнення та їхні уявлення про неї в однокурсників. Порівняння цих метакарт, їх зіставлення дають розуміння фрагмента цілісного шкільного дискурсу, його підтекстів, прихованих смислів і стосунків між оціночною мовою та навчальною мотивацією.

С. Кван [12] зосереджує увагу на психологічних аспектах проблеми втрати ваги і в цьому контексті вивчає змагальний мотиваційний дискурс як засіб досягнення мети і як зв'язок між красою та здоров'ям. Виявлено способи взаємопереплетіння цих дискурсів: демонстрація ідеалу краси є водночас і демонстрацією ідеалу здоров'я; використання індикаторів краси як індикаторів здоров'я; використання краси як мотиватора для досягнення здоров'я.

П. Метьюс [16] досліджує вплив викладацького дискурсу на мотивацію студентів, які вивчають іноземну мову в університеті, шляхом порівняння структурних (тривалість сесій, мовне багатство викладача, мовні повтори) і дискурсивних (вибір мови, глобальне функціонування сесій, правила іншої мови, приклади, запитання, атрибути,

опис іншої мови, наявність у викладача прогалин у знанні іншої мови та мовні помилки) характеристик мотиваційно ефективних/неефективних навчальних сесій.

Увагу Кс. Гао [8] привернула “мінливість мотиваційного дискурсу” (shiftingmotivationaldiscourses) під час вивчення англійської мови китайськими студентами, які прибули до Гонконгу з материка. Зокрема, виділено “контекстно-опосередкований” і “самодетермінований” елементи студентського навчального мотиваційного дискурсу. Контекстно-опосередкований мотиваційний дискурс відображає соціальний навчальний дискурс, контексти життя студентів на материк та в Гонконзі, включаючи роль англійської мови, академічну конкуренцію та умови викладання. Помічено, як контекстно-опосередкований мотиваційний дискурс інтерналізується і трансформується на пізніх етапах навчання в дискурс самодетермінований в основному завдяки інтеракції студентів з їхніми новими життєвими контекстами.

Г. Сідерідіс та його колеги [20] розвивають тему “мотиваційного клімату” (цей термін вживається як синонімічний до мотиваційного дискурсу). При цьому вважається, що мотиваційний клімат створений учителями, а мета дослідження – з’ясувати, наскільки точно його інтерпретують учні та чи є різниця в такій інтерпретації учнями, що мають труднощі в навчанні, або ж загалом успішними.

Поняття “мотиваційних впливів” (motivationalinfluences) використовують Дж. Тернер і Х. Патрік [22] у дослідженнях 2004 р., також виконаних у річці теорії досягнення цілей [4]. Під мотиваційними впливами вони мають на увазі весь комплекс свідомих і несвідомих дій, які вчителі спрямовують на підвищення активності учнів у роботі класу. У зв’язку із цим дослідники вводять поняття “вчительського дискурсу”, який складається з трьох компонентів: інструкційний дискурс, мотиваційний дискурс і організаційний дискурс. Кожен із компонентів має два боки – підтримувальний і непідтримувальний. Підтримувальний інструкційний дискурс, приміром, має місце тоді, коли вчитель не лише вимагає правильної відповіді, а й допомагає учневі зрозуміти щось та просить пояснити хід своїх міркувань. Підтримувальний мотиваційний дискурс характерний для тих учителів, які надихають учнів, заражають їх інтересом і наполегливістю в роботі. Непідтримувальний мотиваційний дискурс супроводжується сентенціями, що помилки шкідливі для навчання, різними негативними ефектами та знеособленням учнів, порівнюванням їх один з одним.

Презентація мотивації в мові та наративах. Оригінальне дослідження належить Е. Барагванат [5], яка вивчала репрезентацію людської мотивації давніх часів у текстах Геродота. Увага концентрувала-

ся на витончених наративних техніках, за допомогою яких Геродот репрезентував невловиму варіативність історичного знання. У різних геродотівських наративах виявляються специфічні мотиваційні тенденції: переплетіння героїчної і прагматичної мотивацій; зображення ірраціональної мотивації, нав'язливі та негативні мотиви тощо.

Дж. Саллівен [19] презентує “теорію мотиваційної мови”, у якій концентрує свою увагу на таких моментах, як використання мови управління для мотивування працівників. Теорія ґрунтується на таких положеннях: 1) те, що менеджер каже працівникові, впливає на його мотивацію; 2) управлінська комунікація категоризується в термінах трьох типів мовних актів: а) акти, які редукують ситуацію невизначеності та збільшують знання працівників (перлокутивні мовні акти, редукція невизначеності); б) акти, які імпліцитно підтверджують почуття самоповаги та цінності працівників (локутивні мовні акти, творення смислів); в) акти, які сприяють конструюванню працівниками когнітивних схем і сценаріїв, котрі будуть корисні в процесі роботи (ілокутивні мовні акти, творення зв'язків між людьми); 3) наявні мотиваційні теорії сфокусовані майже виключно на мовних актах типу а); 4) управлінський вплив на мотивацію працівників через комунікацію – функція варіативності мовних актів. Що варіативніші мовні акти, то ймовірніший вплив менеджера на мотивацію працівника.

К. Хелфрїч, Дж. Кїлхофнер та К. Меттїнглі [10] аналізують вольову поведінку як персональний наратив, у якому конструюються каузальні зв'язки, цінності та інтереси. В основі дослідження – вивчення життєвих історій двох пацієнтів із психічними розладами. Виділено такі особливості наративно організованої вольової поведінки: а) життєві наративи розміщують рішення та дії всередині життєвого простору, таким чином наділяючи їх сенсом у контексті всього життя; б) персональні наративи мотивують особистість, слугуючи контекстом для вибору та дій. Дослідники зазначають, що “...ця робота ілюструє, як люди намагаються розповісти своє життя і жити своє життя, розповідаючи”.

Дослідження колективної мотивації та суспільних мотиваційних тенденцій. Д. Макклелландом [1] були організовані дослідження з метою вивчення суспільних мотиваційних тенденцій та колективної мотивації. Основна увага приділялася колективній мотивації досягнення успіху як предиктора економічної успішності організації або ж країни, а також колективним владним та афіліативним потребам. На основі аналізу історичних джерел, використання спеціальних систем контент-аналізу давніх текстів та рисунків і зіставлення отриманих даних із генезисом стародавніх цивілізацій Д. Макклелланд робить

висновок, що такі колективні мотиваційні тенденції існують і мають тісний зв'язок з економічним розквітом або занепадом. Розроблені системи контент-аналізу для виявлення рівня мотивації досягнення в текстах для дітей і їх застосування до аналізу дитячої літератури різних країн світу дає подібні результати – тісний зв'язок між економічним розвитком країни і наявністю в текстах теми досягнення.

Соціально-інтераційні феномени мотиваційного впливу, мотиваційної емпатії та інтелекту. Передусім слід відмітити дослідження, які провели 1992 р. К. Вайлд, М. Ензл, В. Хокінс [26] і 1997 р. – К. Вайлд, М. Ензл, Г. Нікс та Е. Дісі [27] у річищі теорії самодетермінації. У них вперше вживається поняття соціального зараження мотиваційними орієнтаціями (social “infection” of motivational orientations). У цій же системі поглядів виконано 1998 р. дослідження Дж. Вільямсом, З. Фрідманом та Е. Дісі [28], де питання створення середовища, яке б підтримувало автономність, прикладається до вирішення проблеми підвищення мотивації людей із діабетом регулярно контролювати рівень цукру в крові. Висновок, який роблять дослідники, – сприймання пацієнтом лікарського середовища як такого, що збагачене можливістю обирати, інформуванням про проблему, повагою до почуттів пацієнта та мінімальним тиском, провокує у нього появу внутрішніх механізмів регуляції своєї поведінки і більшу увагу до власного здоров'я.

Два цілком нових для психології мотивації поняття вводить дослідниця з Індії К. Мамалі (1998 р. вона вперше їх використала [15], 2007 – теоретично та емпірично їх обгрунтувала [14]). Основні питання, які вона ставить: як люди роблять висновки про мотивацію одне одного? наскільки точні ці висновки? І знаходить відповідь у конструктах мотиваційного інтелекту (motivational intelligence) і мотиваційної емпатії (motivational empathy) як його складової. Під мотиваційною емпатією Мамалі розуміє точність висновків про мотивацію іншої людини; під мотиваційним інтелектом – комплексний конструкт, який включає мотиваційну емпатію, точність знань про власні мотиви, уміння досягати балансу мотиваційних сил на рівні інфраструктури (валентності, очікування, інструментальність), структури (внутрішня/зовнішня мотивація) та інтерперсональному рівні (фасилітація саморозвитку та побудова співрозвивальних стосунків з іншими).

“Стосункова” теорія мотивації Ж. Ньюттена, використання соціокультурної теорії Л. С. Виготського. Теорія мотивації Ж. Ньюттена близька до соціально-конструктивістських поглядів на особистість [2]. Філософський аспект цієї теорії можна сформулювати так: “... ця модель не визначає поведінку в термінах формування стосунків

між двома наперед існуючими автономними сутностями, а саме організмом, індивідом чи особистістю, з одного боку, і оточенням, середовищем чи світом – з другого. Початкова точка не там, де ці дві сутності вступають у контакт, а в “стосунковій” мережі як такій, де особистість і середовище утворюють два полюси. Немає ніякого сенсу для аналізу поведінки розглядати особистість чи середовище поза цією стосунковою мережею” [2, с. 100]. Ньюттен поведінку людини розглядає в мережі її стосунків зі світом і переводить фокус уваги на “побудову поведінкового світу”; мотивацію включає в цей цілісний контекст, розглядаючи її як процес трансформації динамічних стосунків людини і світу в об’єкти, цілі, структури “засіб-мета”, плани; виявляє у процесі мотивації темпоральний компонент, який називає “перспектива майбутнього” і який конструюється “мотиваційними об’єктами, що віртуально існують на рівні ментальних уявлень суб’єкта”; розробляє релевантний своїй теорії метод вивчення мотивації – “метод мотиваційної індукції”, в основі якого – схема “незакінчених речень”.

Дослідники Р. Вокер, К. Прессік-Кілборн, Л. Арнольд, Е. Сейнсберрі вивчають мотивацію як контекстуально зумовлену, використовуючи поняття інтеріоризації-екстеріоризації Л. С. Виготського для пояснення фундаментальної соціальної природи індивідуальних мотиваційних процесів [24; 23]. Вони формулюють ряд положень: розуміння мотивації як соціальної за своєю природою; прагнення пояснити проявлення мотивації характером соціального світу і її маніфестації в співробітництві та індивідуальній діяльності; розуміння взаємозалежності соціального та індивідуального світів; вимога нового розуміння існуючих мотиваційних концепцій, оскільки наявні концептуалізації індивідуалістичні за своєю природою; мотивація – процес, який може бути інтеріоризований та екстеріоризований; ключове питання – де “живе” мотивація – у соціальних практиках, у взаємодії між людиною і контекстом чи в самій особистості?

Висновки. Підсумовуючи результати проведеного огляду, можна висувати, що сфера дослідження мотивації впродовж останнього десятиліття значно збагатилася за рахунок занурення в соціально-конструкціоністський дискурс. Незважаючи на те, що безпосередньо проблеми мотивації торкаються лише кілька досліджень представників цього напрямку (Д. Хікі, Е. Сіван, Р. Вокер та ін.), у працях представників “класичної” психології мотивації з’являються потужні обертони соціального конструкціонізму, що звучить і на рівні нових понять, і на рівні стратегій організації дослідження, і на рівні методологічного розуміння проблем мотивації.

Література

1. МакКлелланд Д. Мотивация человека / Д. МакКлелланд. – СПб. : Питер, 2007. – 672 с.
2. Ньюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Ньюттен ; под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2004. – 608 с.
3. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – М. : Прогресс, 1977. – 405 с.
4. Ames C. Classrooms: Goals, structures, and student motivation / C. Ames // Journal of Educational Psychology. – 1992. – № 84. – P. 261–271.
5. Baragwanath E. Motivation and Narrative in Herodotus / E. Baragwanath. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – 400 p.
6. Berg M. A. Motivation and discourse in a literate environment: A case study of a Young Adult library / M. A. Berg // Journal of Adolescent & Adult Literacy. – 2011. – Vol. 54, Issue 7. – P. 485–493.
7. Dweck C. S. A social-cognitive approach to motivation and personality / C. S. Dweck, E. L. Leggett // Psychological Review. – 1988. – № 95. – P. 256–273.
8. Gao X. Shifting motivational discourses among mainland Chinese students in an English medium tertiary institution in Hong Kong: a longitude in an inquiry / Xuesong Gao // Studies in Higher Education. – 2008. – № 33:5. – P. 599–614.
9. Georgesen J. C. The Effects of Motivation on Narrative Content and Structure / J. C. Georgesen, C. H. Solano // Journal of Language and Social Psychology. – 1999. – Vol. 18, № 2. – P. 175–194.
10. Helfrich C. Volition as narrative: understanding motivation in chronic illness / C. Helfrich, G. Kielhofner, C. Mattingly // American Journal of Occupational Therapy. – 1994. – № 48(4). – P. 311–317.
11. Hickey D. T. Motivation and contemporary socio-constructivist in structional perspectives / D. T. Hickey // Educational Psychologist. – 1997. – № 32. – P. 175–193.
12. Kwan S. Competing Motivational Discourses for Weight Loss: Means to End / S. Kwan // Nexus of Beauty and Health Qualitative Health Research. – 2009. – Vol. 19, № 9. – P. 1223–1233.
13. Lapadat J. C. Evaluative Discourse and Achievement Motivation: Students' Perceptions and Theories / J. C. Lapadat // Language and Education. – 2000. – Vol. 14, Issue 1. – P. 37–61.
14. Mamali C. Dyadic conflicts and motivational empathy: The Method of Motivational Induction and the accuracy reciprocal inferences about motives [Електронний ресурс] / С. Мамалі. – Режим доступу: <http://www.selfdeterminationtheory.org/SDT/conference/2007/PosterSchedule4-30-07.pdf>
15. Mamali C. The Gandhian mode of becoming / C. Mamali. – Ahmedabad, India : Gujarat Vidyaqiph ; Peace Research Center, 1998. – 217 p.
16. Matthews P. H. Effects of Tutoring Discourse Structure on Motivation Among University Foreign Language Learners / Paul Harvey Matthews. – Athens, Georgia : The University of Georgia, 2001. – 170 p.

17. *Morie J. F.* Coercive Narrative, Motivation and Role Playing in Virtual Worlds / J. F. Morie // Proceedings of the 6th World Multiconference on Systemics, Cybernetics and Informatics. – 2002. – № 12. – P. 473–479.
18. *Rowe J. P.* Motivation in Narrative-Centered Learning Environments / J. P. Rowe, S. W. McQuiggan, B. W. Mott, J. C. Lester // Workshop on Narrative Learning Environments : Supplementary Proceedings of the 13th International Conference on Artificial Intelligence in Education. – California, USA : Marina Del Rey, 2007. – P. 40–49.
19. *Sullivan J.* Three roles of language in motivation theory / J. Sullivan // Academy of Management review. – 1998. – Vol. 13, № 1. – P. 104–113.
20. *Sideridis G. D.* Do Students With and Without Learning Difficulties Have Accurate Perceptions of Their Classrooms' Motivational Climate? / G. D. Sideridis, T. Ageriadis, I. Irakleous, M. Siakali, M. Georgiou // Insights on Learning Disabilities. – 2006. – № 3(2). – P. 9–23.
21. *Sivan E.* Motivation in social constructivist theory / E. Sivan // Educational Psychologist. – 1986. – № 21. – P. 209–233.
22. *Turner J. C.* Motivational Influences on Student Participation in Classroom Learning Activities / J. C. Turner, H. Patrick // Teachers College Record. – 2004. – Vol. 106, № 9. – P. 1759–1785.
23. *Walker R. A.* Investigating motivation in context: Developing sociocultural perspectives / R. A. Walker, K. Pressick-Kilborn, L. S. Arnold, E. Sainsbury // European Psychologist. – 2004. – № 9. – P. 245–256.
24. *Walker R. A.* Sociocultural Issues in Motivation / R. A. Walker // E. Baker, B. McGaw, P. Peterson (Eds-in-Chief). International Encyclopedia of Education ; 3rd Ed. – Amsterdam : Elsevier Ltd., 2010. – P. 712–717.
25. *White G. M.* Ethnopsychology / G. M. White // Theodor Schwartz, Geoffrey M. White, Katherine A. Lutz (eds.). New direction in Psychological Anthropology. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – P. 38–39.
26. *Wild C.* Effects of Perceived Extrinsic Versus Intrinsic Teacher Motivation on Student Reaction to Skill Acquisition / C. Wild, M. E. Enzle, W. Hawkins // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1992. – № 18. – P. 245–251.
27. *Wild C.* Perceiving Others as Intrinsically Motivated: Effects on Expectancy Formation and Task Engagement / C. Wild, M. E. Enzle, G. Nix, E. Deci // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1997. – № 23(8). – P. 837–848.
28. *Williams G. C.* Supporting Autonomy to Motivate Patients with Diabetes for Glucose Control / G. C. Williams, Z. D. Freedman, E. L. Deci // Diabetes Care. – 1998. – Vol. 21, № 10. – P. 1644–1651.

© Климчук В. О.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЖИТТЄКОНСТРУЮВАННЯ

О. О. Зарецька

НАРАТИВНІ ПРАКТИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ

Представлено результати емпіричного дослідження уявлень дорослих людей різного віку про особистісний розвиток і зростання. Об'єктом аналізу були наративи, породжені опитаними у відповідь на запитання анкети. Особливу увагу під час проведення аналізу приділено особистісному досвіду, його проявам у наративних практиках, рефлексивному переосмисленню досвіду людиною в ході породження наративу, а також домінантним рисам особистості, що проявилися при осмисленні особистісного розвитку і зростання. Виявлено деякі гендерні відмінності в наративах особистісного розвитку і зростання, з'ясовано психологічні контексти породження таких наративів.

Ключові слова: особистісний розвиток, особистісне зростання, наратив, анкетування, особистісний досвід, наративні практики.

Представлены результаты эмпирического исследования представлений взрослых людей разного возраста о личностном росте и развитии. Объектом анализа были нарративы, порождённые опрошенными в ответ на вопросы анкеты. Особенное внимание при проведении анализа уделено личностному опыту, его проявлениям в нарративных практиках, рефлексивному переосмыслению опыта человеком при порождении нарратива, а также доминантным качествам личности, проявившимся при осмыслении личностного развития и роста. Выявлены некоторые гендерные особенности нарративов личностного развития и роста, а также психологические контексты порождения нарративов такого типа.

Ключевые слова: личностное развитие, личностный рост, нарратив, анкетирование, личностный опыт, нарративные практики.

The results of an empirical study of ideas of adults of all ages about personality growth and development are presented. The narratives generated by respondents in response to the questionnaire were analysed. Particular attention was paid to the analysis of personality experience, its manifestations in narrative practices, reflexive rethinking the own experience while generating a narrative, as well as to the dominant personality features that appeared in personality development and growth comprehension. Some gender-specific properties of the narratives of

personal development and growth were established, as well as psychological contexts of generating narratives of this type.

Key words: *personality development*, personality growth, narrative, survey, personality experience, narrative practices.

Актуальність дослідження визначається значущістю *проблеми* особистісного розвитку і зростання людини, з одного боку, і тими можливостями, які надає використання сучасних методів дослідження, зокрема методів психологічної герменевтики і наративної психології, для глибокого занурення в багатство індивідуального досвіду конкретної людини [3–8]. Незважаючи на інтерес сучасних дослідників до всього спектра проблем особистісного розвитку і зростання, уявлення дорослих щодо цього ніколи не аналізувалися. Осмислення людиною свого індивідуального особистісного розвитку і зростання – тобто постановка проблеми в індивідуальній площині – ніколи не було предметом дослідження. Емпіричне дослідження зазначеної проблеми і теоретичне осмислення його результатів мають внести ясність у це питання.

Мета статті: з'ясування уявлень дорослих людей про особистісний розвиток і зростання людини. У ході емпіричного дослідження було проведено анкетування дорослих різного віку на цю тему. Анкетування ставило за мету спонукати опитаних до породження наративів, що втілюють уявлення дорослої людини про особистісний розвиток і зростання. Аналізові отриманих наративів і присвячено це дослідження.

У даній роботі вирішено, по-перше, не заглиблюватися в розмежування понять особистісного розвитку та особистісного зростання – це окреме теоретичне питання (саме тому всюди використовується неподільна синтагма “особистісний розвиток і зростання”). По-друге, у наші завдання не входило аналізувати та оцінювати особистісний розвиток і особистісне зростання самих опитуваних – тільки зміст породжених ними нарацій (анкетування спонукає до аналізу та оцінювання самими опитуваними як свого, так і взагалі особистісного розвитку і зростання людини).

Методика дослідження. Для опитування було використано анкету, що містила чотири запитання:

- Чи вважаєте Ви, що особистість протягом життя людини змінюється?
- Якщо так, то що, на Ваш погляд, змінюється в особистості?
- Як би Ви охарактеризували таке явище, як особистісне зростання?

• Які життєві обставини сприяють особистісному розвитку, а які, навпаки, не сприяють?

Анкетування проводилося в письмовому вигляді, відповіді надходили здебільшого електронною поштою, інколи давалися на цьому ж аркуші паперу, зрідка (за бажанням опитуваного) – усно.

Аналіз відповідей, що торкаються саме життєвих обставин особистісного розвитку і зростання, не представлений у цій роботі – йому присвячено кілька попередніх публікацій [1; 2].

В опитуванні взяли участь 50 дорослих, 55% із них – жінки. Основну групу опитуваних (53%) складають дорослі віком від 50 до 65 років (умовна назва – “люди зрілого дорослого віку”), 15% відповідей дали “ранні дорослі” (до 35 років), 15% – дорослі середнього віку (35–50 років) і 17% – люди, яким виповнилося 65 і більше (“пізня дорослість”; найстарішому з опитуваних – 88 років). Масив їхніх відповідей на запитання анкети і становить *об’єкт* дослідження, за допомогою якого ми спостерігаємо та аналізуємо емпірично отримані нарративні практики особистісного розвитку і зростання.

Відповіді на запитання анкети чітко розподілилися за ознаками:

- готовність/неготовність опитуваного осмислити заявлену проблему в концептуальній площині (запитання анкети спонукають до цього);
- наявність/відсутність в уявленні опитуваного хоча б якихось смислів щодо особистісного розвитку та зростання і, відповідно, наявність/відсутність самої теми в його “психологічній ситуації”, неревлексованість подій, фактів, ситуацій свого життя в цій площині;
- готовність/неготовність опитуваного вербалізувати, текстуалізувати чи просто відкрити експериментатору своє бачення проблеми.

Відповіді за своєю формою далеко не завжди відповідали тому, що прийнято вважати нарративом [3; 7; 8]. Було отримано відповіді трьох типів:

1. Досить коротка відповідь на запитання анкети (1-2 речення або взагалі односкладова відповідь) – як у проективному експерименті або як “стимул – реакція”. Текст нарративу при цьому за формою і за сутністю стоїть ближче до тезауруса.

2. Уся анкета цілком сприймається як єдиний стимул, реакцією на який є нарратив-есе (як правило, розміром в 1-2 абзаци з однією ідеєю щодо особистісного розвитку і зростання й стислою деталізацією або лаконічно окресленими альтернативами).

3. Анкета спричинює в опитуваного у відповідь фонтан ідей, дослідник отримує розгорнуте есе, ще й не одне. Навздогін такі опитувані часто шлють досліднику слабо пов’язані з темою опитування тек-

сти (свої і чужі), з яких він може дістати додаткову інформацію про їхні думки з цього приводу.

Було проведено контентний аналіз отриманих наративів, який дав можливість виділити змістові одиниці (теми) чотирьох планів: концептуального; фактологічного (подієвого); рефлексивного; організаційно-методологічного.

Якщо спробувати інтерпретувати рефлексивну позицію опитуваного щодо запитань анкети, то можна виділити три позиції:

1. Позиція “я можу” і “я хочу говорити на цю тему”. Таких опитуваних не треба було умовляти: навіть якщо анкета опинялась у них випадково (анкету отримали родичі чи друзі), вони самі, з власної ініціативи відповідали на запитання (як правило, протягом 3-5 днів); відповіді були чіткими і короткими; своєю суттю це тези ненаписаного наративу. Можна припустити, що самооцінка цих опитуваних не допускає того, що вони “не в змозі” відповісти, а ступінь організованості і зібраності примушував їх робити це швидко, чітко і стисло. Зайва категоричність відповідей їх явно не бентежила – сам факт відповіді цінувався ними вище, ніж можлива неповнота, необґрунтованість чи неаргументованість.

2. Позиція “я не можу” і “я не хочу” говорити на цю тему, вербалізована чи ні, частіше без пояснення причин чи з не завжди зрозумілими поясненнями типу “я, звичайно, відповідати не збираюсь – менталітет не той” (!). Так само можна інтерпретувати і повну відсутність реакції на анкету – від добрих знайомих, зазвичай зацікавлених у контакті, це звучало саме так. Нагадування чи повторні пропозиції з боку експериментатора не зрушили справу з місця: у відповідь – “глухе” мовчання. Цікаві мотиви такої реакції, хоча про них можна тільки здогадуватися: нема часу на розгорнуту відповідь? Недостає “бази”, щоб зробити відповідь переконливою? Питання такого типу здаються занадто серйозними як для відповіді без спеціальної підготовки? Побоювання виглядати слабким на фоні інших? Зовсім немає міркувань на цю тему (хоча це видається сумнівним)? – залишається тільки гадати.

3. Позиція “треба поміркувати” – і далі або повне мовчання (як у другій позиції), або, після недовгої паузи, змістовний і розгорнутий наратив.

Спостереження та аналіз наративних практик особистісного розвитку і зростання виявили певною мірою несподівані результати. Так, у соціумі є дискурс особистісного розвитку і зростання, на індивідуальному ж рівні дискурсу практично немає (крім “профі” – учених, учителів, тренерів особистісного розвитку, їхніх учнів – усіх, хто практикує чи практикується в техніках особистісного розвитку або для кого

це об'єкт професійного інтересу). Зазвичай обговорюють особистісний розвиток і зростання іншої людини – дитини, учня і т. ін. Індивідуальної рефлексивної практики такого спрямування немає, вона не сформована соціумом, не є об'єктом виховання чи бажаною якістю у дорослої людини. В індивідуальних процесах осмислення, породжених нашою анкетною, звичка до рефлексивної практики такого типу не спостерігалася і рефлексія часто не досягалася (ми говоримо тільки про можливості використаних нами методів) – якийсь могутній захисний механізм не давав їй здійснитися. Можна назвати це “парадоксом нерелексованості свого особистісного розвитку і зростання”. Опитувані часто демонструють відсторонення від свого суб'єктивного досвіду. Можливо, рефлексію не дають запустити механізми збереження самоідентифікації, самоідентичності? Здається, що в цьому проявляється побоювання зруйнувати щось усвідомленням – можливо, особистісний міф?

Частині опитуваних після роботи з першою анкетною пропонувалася друга, з більш конкретизованими запитаннями, що стосувалися саме їхнього індивідуального шляху розвитку особистості. Якщо перша анкета викликала в опитуваних відносно схвалення, то від відповідей на другу дорослі активно ухилялися – навіть ті, хто прислав опуси у відповідь на першу. Дякували за те, що анкета відкрила їм очі на життя, обіцяли попрацювати, а далі – мовчання.

У наративах можна спостерігати захисні механізми, що використовуються дорослими, коли їм ставлять запитання, які нахабно зачіпають найпотаємніше. Схоже, що для дорослих це болісна тема, заглиблення в яку загрожує так чи так самоідентифікації.

У наративах проявилася багато форм і рівнів захисту:

- формальна лаконічність, тезаурусність, “немає часу...” Чи, може, міркувань? – запитасмо ми. Тут спостерігаємо категоричність як захисний механізм;

- агресивне самоствердження, особливо у молодих самовпевнених і категоричних чоловіків (переважно у віці 35-45 років, але не тільки): “А що це за питання ви нам ставите? А чи розумієте ви це так само глибоко, як це ми розуміємо? А я ось читав такого автора, а ви його чомусь не згадуєте і не цитуєте... Якщо хочете, я вам поясню...”. Тут спостерігаємо заперечення як захисний механізм;

- вихід і виведення обговорення рівнем вище: “поговоримо краще не про мене, а взагалі...” А щодо самого опитуваного – “треба подумати”, “відповім...” (призначається строк, який не виконується, натомість – тиша і вибачення). Це “треба подумати” повторювалося нав'язливо часто. Тому можна говорити про перехід на більш абстрактний рівень обговорення як захисний механізм;

- занадто розгорнутий і деталізований текст нарративу теж інколи насторожував і викликав думки про певною мірою агресивний позитивізм як захисний механізм: “утеча” в позитивізм – це рятівна “байка” чи міф (проти власного неуспіху?) – як власна міфонаративна психотерапія.

Нам вдалося виявити й упорядкувати множини смислів, з яких, власне, складаються поняття “особистісний розвиток” і “особистісне зростання” в сучасній психології, – як “базу” для проведення аналізу розуміння особистісного розвитку і зростання опитуваними. “Накладання” цих двох множин досить суттєве. Це означає, що “змістове”, концептуальне наповнення індивідуальних дискурсів особистісного розвитку і зростання суттєво сформоване та орієнтоване на прийняття в соціумі розуміння цих понять. А відсутність прив’язки і апеляції до свого індивідуального досвіду тільки підтверджує його “віртуальний” характер.

Для аналізу нарративів було обрано такі основні координатні напрямки:

- особистісний досвід – його прояви в нарративних практиках, його динаміка в уявленнях опитуваного, апеляція до нього в міркуваннях про особистісний розвиток та особистісне зростання;
- характеристики смислового простору особистості, які можуть бути змодельовані на основі нарративів особистісного розвитку і зростання;
- рефлексивне переосмислення досвіду, що проявилось в нарративах;
- домінантні особистісні риси, що проявилися в процесі осмислення особистісного розвитку і зростання.

Переважна увага саме до цих тем у ході аналізу пояснюється загальною методологічною базою, на якій будується дослідження, – це психогерменевтична парадигма.

Далі наведено висновки аналізу нарративних практик опитуваних за деякими із цих напрямків.

Особистісний досвід – основний вектор змін у дорослих. З віком і відповідним подовженням життєвого шляху нарощуються обсяг індивідуального особистісного досвіду, широта часової перспективи і ретроспективи особистісного простору, зростає подія насиченість досвіду, завдяки чому збільшується дистанція між варіантами особистісного досвіду; здійснюється самоідентифікація (професійна, вікова, гендерна, часова тощо), відбувається усвідомлення своєї екзистенційності, формування свого психологічного поля та індивідуального життєвого простору (межі свого “Я”).

З дорослішанням наростає унікальність індивідуального досвіду. Усвідомлення цієї унікальності, не підкріплене вмінням “вписувати” її у сформоване в ході соціокультурної самоідентифікації уявлення про особистісний розвиток й особистісне зростання як такі, мабуть, і є перешкодою для адекватного осмислення свого індивідуального особистісного розвитку і зростання, що й виявилось у відповідях опитаних.

У “молодих дорослих” (від 20-25 до 35-40 років) досвід ще свіжонабутий, не такий великий за обсягом, значною мірою віртуальний, у ньому ще не так багато такого, що суперечило б одне одному. Суб’єкти в цьому віці перебувають здебільшого “посередині” подієвого контексту: перші важливі віхи життєвого шляху ще активно переживаються і часто переоцінюються. Для текстів наративів цієї вікової групи характерні тезаурусність, стислість, категоричність суджень про особистісний розвиток і про себе, що не розгойдується досі протиріччями і не спростовується множинністю і варіативністю досвіду більш зрілих дорослих. В окремих випадках категоричність межує з безвідповідальністю за свої слова.

Якщо досягнуто “позитивної” стаціонарності, “молодий дорослий” насолоджується своїм нещодавно досягнутим статусом – сімейним, професійним, віковим, гендерним (хто відчув свою гендерну силу); негативна категоричність спостерігається, якщо досягнутий статус не відповідає життєвим сподіванням.

Відповідям молодих властивий вищий ступінь невизначеності, замаскованої загальними висновками інтелектуального плану, за якими не простежується власний життєвий досвід.

У більш зрілих дорослих (35-40 – 50-55 років) “віртуальна” складова досвіду помітно послаблюється на користь “реальної”. У досвіді наростає соціокультурна складова, що сприяє збільшенню його варіативності. Це розгойдує властиву попередній віковій групі категоричність настановлень; з’являються сумніви у своїй правоті. Спостерігається виваженість і багатогранність підходів до життєвих проблем, розумна гнучкість – без цього набутий досвід може стати джерелом консерватизму, ригідності, несприйняття всього того, що йде не від тебе самого. Наростає діалог з реальним життям, що оточує суб’єкта; посилюється конструктивна позиція щодо реального життя: суб’єкт стає здатним конструктивно вирішувати життєві та особистісні проблеми. Наративи стислі і місткі. За узагальненими і дещо “вихолощеними” твердженнями опитуваних, здається, приховуються особистісні прояви, особистісний досвід і рефлексія себе, які опитуваний суб’єкт не бажає показувати. Складається враження, що опитуваний боїться

власної відвертості, боїться необережним словом відкрити себе, а сказати йому є що.

У групі “більш пізньої дорослості” (50-55 – 65-70 років) звертає на себе увагу поява потреби “ділитися досвідом” та обговорювати свій набутий досвід, потреби в діалозі, в якому накопичені у процесі набуття досвіду особистісні смисли могли б бути актуалізовані, текстуалізовані й обговорені. Категоричність набуває здебільшого запитувального характеру і може розглядатися як провокація для долучення до діалогу: “А що Ви на це скажете?”. У наративах прозвучало й усвідомлення незапобованості накопиченого особистісного досвіду: “Кому це потрібно?”. Типово віковими здаються зміна структури цілей, втрата векторності цілей, часове обмеження цілей (“якщо доживу”). Відбувається формування узагальненої концепції життя; переосмислення свого місця в соціально-психологічному просторі, що постійно змінюється. Наративи частини опитуваних цієї вікової групи характеризуються лаконічністю і тезаурусною будовою; частині інших властиве багатослів'я і “многомисліє” (наративна розкутість, що межує з графоманією).

У наративах ще більш літніх людей (після 70 років) простежується вибудовування внутрішнього автонаративу як концепції прожитого життя. Він глибоко захований, ним не діляться з іншими; він “сцементований” і майже не піддається зовнішньому впливу. У цьому віці категоричність знову йде вгору і досягає нового максимуму. Самі наративи стислі.

Розвиток усвідомлення (звичайно, різного ступеня) свого особистісного досвіду, практика рефлексії своєї унікальної позиції в часі-просторі-соціумі протягом усього періоду дорослості проявляються (правда, далеко не у всіх) у формуванні усвідомлення свого досягнутого статусу відповідно до уявлень про систему соціальних очікувань. У результаті аналізу наративів складається враження, що з віком ця якість наростає. Формування емоційного прийняття/неприйняття своїх вікових досягнень, свого життєвого успіху/неуспіху і відповідно вибудовування й постійна корекція життєвого замислу і Я-концепції, схоже, досягають максимуму на більш пізніх вікових відрізках.

Смисловий простір особистості. Моделювання смислового простору опитаних на підставі породжених ними наративів у різних вікових групах дорослих показало нарощування структурованості особистісного смислового простору і його цілісності.

Домінантну роль у смисловому просторі молоді особистості відіграють життєві очікування, довго плеканні уявлення про власне майбутнє. Цей внутрішній віртуальний контекст визначає оцінку суб'єктом реальних подій – часто занижену. Не цінується досягнуте,

якщо воно “нижче” очікуваного. Саме з цими життєвими очікуваннями відбувається внутрішній діалог (більшою мірою, ніж з реальними людьми, навіть значущими для опитуваного), у ході якого формується оцінка (часто занижена) свого досягнутого рівня в особистісному розвитку. Для “молодого дорослого” характерні відкритість смислового простору, що проявляється у відкритості (іноді дозованій і фільтрованій) інформаційного потоку з боку соціуму, що дуже важливо для вироблення світоглядної позиції, побудови стійкого “образу світу”.

У періоді “середньої дорослості” відкритість не безумовна; відбувається жорсткий відбір того, що пропускається, як результат осмислення, усвідомлення особистісного і соціокультурного досвіду та його спрямованості в майбутнє. Досвід активно переосмислюється, формується узагальнена концепція життя. Для цього віку характерна мінімальна залежність від соціуму.

У ще більш пізньої вікової групи дорослих ставлення до власного досвіду, його осмислення та інтерпретація обумовлені впливом зовнішніх соціальних факторів, переосмисленням досвіду і виробленою самооцінкою досягнутого життєвого успіху/неуспіху. Неуспіх емоційно переживається (у жінок це особливо яскраво відображено в наративах).

Щодо несуперечності особистісного смислового простору – уміння вибудовувати історію власного життя як неповторний, відкритий, незавершений особистісний твір, а також потреби і вміння переосмислювати, конструювати і реконструювати досвід, то ця якість у наративах дорослих виявила динаміку: від виправдання свого життєвого шляху в автонаративі групи “молодих дорослих” до появи поряд із цим прямо протилежних настроїв у другій групі “зрілих дорослих”. У зовсім літніх опитуваних ці моменти виправдання в наративах не грапляються, це не актуально або глибоко приховується.

Очевидна динаміка простежується і щодо такої характеристики особистісного простору, як ступінь його реалістичності, наявність/відсутність захисних форм інтерпретації. Якщо для групи “молодих дорослих” характерне формування усвідомленої та узагальноної самооцінки, часто завищеної, і в наступній віковій групі “середньої дорослості” ця якість наростає до максимуму, то в більш пізніх періодах дорослості соціокультурний контекст примушує “переписати” багато із цих завищених самооцінок; з’являється тенденція (не у всіх, безумовно) до глибокого приховування виробленої узагальноної концепції свого життя: людина не готова її оприлюднювати, свідомо чи несвідомо приховує, маскує, щоб та не проявилася. У наративах зовсім літніх опитуваних захисні форми інтерпретації не виявляються – лю-

дина домовилася сама із собою, виставила оцінки і жорстко зафіксувала їх.

Домінантні особистісні риси, що проявилися при осмисленні особистісного розвитку і зростання. “Дорослішання особистості” виражається в наростанні особистісної стійкості, навіть ригідності, самості, самототожності, вибудовуванні власної Я-концепції. Уже в групі “молодих дорослих” спостерігається наростання впевненості у непорушності свого особистісного життєвого шляху – це знайшло яскраве відображення в отриманих наративах. Ця характеристика виявляє зазвичай динаміку від юнацького максимуму, що пояснюється молодим категоричним самоствердженням, особливо властивим молодим чоловікам, через мінімум середнього дорослого віку, пов’язаний з появою і наростанням сумнівів у своїй непогрішній правоті, до максимуму “пізньої дорослості”.

Для періоду “ранньої дорослості” характерні становлення і набуття індивідуальних смисложиттєвих орієнтацій (“бути самим собою”, “самореалізуватися”, “усвідомлювати себе як цінність”); набуття і прийняття своєї індивідуальності уможливорює побудову власної системи цінностей і перетворення їх у принципи власного життя, особистісні настановлення. Самоприйняття є і найважливішою умовою самореалізації. Усе це проявляється в текстах наративів особистісного розвитку і зростання.

Для “ранньої дорослості” типове прагнення особистісної експансії, самовираження у всіх сферах життя (професійній, емоційній, особистісній, соціальній), вироблення власного індивідуального життєвого стилю. У наративах знайшли відображення звільнення від невиправданого юнацького максималізму, потреба у створенні власного оточення.

Для “більш зрілих дорослих” характерне наростання переживання цінності своєї особистісної унікальності, своєї самості, себе як такого. Гендерні розбіжності поглиблюються. Цей вік вирізняється торжеством самототожності, відносною свободою від зовнішніх впливів.

У “зрілих дорослих” яскраво виражені дві протилежні тенденції: в одних – замикання у собі, прогресуюче наростання інтровертності; у другій частини опитуваних – нарощування екстравертності, потреби в “нав’язуванні” свого особистісного досвіду (нескінченні розповіді епізодів із власного життя, моралізаторство, яке теж прогресує з віком).

У ще більш пізніх періодах дорослості особистісна стійкість іноді починає набувати форми ригідності.

Психологічні контексти породження наративів особистісного розвитку. Доросла людина готова міркувати “взагалі”, формулювати висновки зі своєї концепції життя – але не стосовно себе. Мабуть, потрібні якісь особливі умови, контексти, щоб це стало можливим і вона була б готова сформулювати наратив особистісного розвитку і зростання із залученням свого індивідуального матеріалу. За даними опитування ми виокремили кілька таких ситуацій:

1) ситуація свідомої гордості за успіх: людина пишається своїм життєвим шляхом, вважає його гідним поваги і наслідування (іноді – через дійсно серйозний успіх у житті, іноді – через простоту підходу до життя, а часом – через звужене, спрощене уявлення про предмет або психологічний захист від своїх змарнованих очікувань);

2) ситуація розчарування у своїх життєвих досягненнях: людина глибоко розчарована своїм, як вона вважає, життєвим неуспіхом;

3) ситуація відвертості з “рідною” душею або під час задушевної розмови;

4) письмова практика – щоденники, задушевні листи (це та сама щира розмова).

Відображення гендерних розбіжностей та особливостей у наративах особистісного розвитку і зростання. У наративах особистісного розвитку і зростання знайшли відображення психологічна залежність жінки від найближчого оточення і її психологічна налаштованість на когось із близьких, націленість на досягнення схвалення і підвищення оцінки себе з боку цієї значущої близької людини. Як чинник, що впливає на особистісний розвиток і зростання, жінки називали і емоційну реакцію на негативне оцінювання їх іншими людьми, бажання змінити оцінку себе з боку близьких людей, суттєве значення цієї оцінки для себе. Такі чинники жодного разу не були названі в наративах чоловіків. У жіночих наративах траплялися і незамасковані скарги на власний життєвий неуспіх, що чоловікам натомість не властиво.

Наративам чоловіків більшою мірою притаманні тезаурусність, лаконічність і категоричність текстів.

Претензія на об’єктивність більш характерна для чоловіків різного віку, тоді як жінкам властива конкретна апеляція до своїх суб’єктивних переживань, свого суб’єктивного досвіду, а ще – більша емоційність.

Висновки. Аналіз опитування дорослих різного віку щодо їхніх уявлень про особистісний розвиток і зростання людини дав змогу виявити феномен нерефлексованості або слабкої рефлексованості індивідом власного особистісного розвитку. Питання анкети торкалися “потемного” в людині, глибоко особистого і прихованого, інколи навіть

від неї самої. Але емпірично викликаний процес осмислення і наративізації “затягує” особу в заглиблення й текстуалізацію потаємного і тим самим трохи відкриває завісу над цим. Наративна практика такого типу формує систему зняття “особистісного забрала”, “щита”. Завдання опитування полягало в тому, щоб “розговорити”, “розписати”, примусити людину породити думки з цього приводу і викликати в неї бажання ними поділитися.

Виявлено й охарактеризовано вікові підгрупи, що відрізняються особливостями уявлень про особистісний розвиток і зростання та специфічним усвідомленням власного особистісного розвитку і зростання. Вікові підгрупи дорослих у цілому відповідають прийнятому віковому розподілу цієї категорії, проте в нашому емпіричному матеріалі вони чітко виділяються за особливостями отриманих під час опитування наративів. Так, у дорослих зрілого віку помітна перевага споглядальний-ретроспективного і відсторонено-мудрого погляду на особистісний розвиток і зростання. Середній дорослий вік характеризується помітною перевагою діяльнісного плану, що проявилось і в наративах особистісного розвитку та зростання. Безумовно, межа між віковими підгрупами не є чіткою за віковою ознакою: індивідуальні риси суб’єкта можуть зовсім знівельовати таке розмежування. Діяльнісне настановлення дорослих середнього віку формує межу і з дорослою молоддю: в останньої менше проявляється власний, індивідуальний особистісний досвід, а більше відчувається погляд, нав’язаний вихованням та освітою.

Виявлено деякі гендерні відмінності в наративах особистісного розвитку і зростання. З’ясовано також психологічні контексти порожнення наративів особистісного розвитку і зростання.

Подальше заглиблення в індивідуальні уявлення людини щодо її особистісного розвитку і зростання може стати базою для побудови ефективних методик стимулювання цього процесу – навіть у дорослої, зрілої людини, оскільки наративні практики, викликані проведенням опитуванням, свідчать про те, що ця проблема актуальна для людини в будь-якому віці.

Література

1. Зарецька О. О. Життєві контексти особистісного зростання: до постановки проблеми / О. О. Зарецька // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110-й річниці від дня народження Г. С. Костюка. 19-20 квіт. 2010 р. – К., 2010. – Т. 1. – С. 90–94.
2. Зарецька О. О. Життєві обставини і особистісний розвиток: підхід з позицій психологічної герменевтики / О. О. Зарецька // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2011. – Вип. 25 (28). – С. 31–38.

3. Наративні психотехнології / [Чепелева Н. В., Смульсон М. Л., Шиловська О. М., Гуцол С. Ю.]. – К. : Главник, 2007. – 144 с. – (Серія “Психологічний інструментарій”).
4. Проблеми психологічної герменевтики : монографія / [Чепелева Н. В., Титаренко Т. М., Смульсон М. Л. та ін.]. – К. : Міленіум, 2004. – 276 с.
5. Проблемы психологической герменевтики / [Чепелева Н. В., Титаренко Т. М., Смульсон М. Л. и др.]. – К. : Изд-во Нац. пед. ун-та им. Н. П. Драгоманова, 2009. – 382 с.
6. Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду / [Чепелева Н. В., Титаренко Т. М., Смульсон М. Л. та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 255 с.
7. *Чепелева Н. В.* Общая характеристика нарративной психологии / Н. В. Чепелева // Проблемы психологической герменевтики. – К., 2009. – С. 127–134.
8. *Чепелева Н. В.* Теоретичні засади наративної психології / Чепелева Н. В., Смульсон М. Л., Шиловська О. М., Гуцол С. Ю. // Наративні психотехнології / Н. В. Чепелева. – К., 2007. – С. 3–37. – (Серія “Психологічний інструментарій”).

© Зарецька О. О.

В. В. Посохова

ОГЛЯД ПРАКТИК СПІЛКУВАННЯ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

Здійснено огляд практик спілкування, що існують у мережі Інтернет. Виділено такі комунікативні практики, як спілкування в соціальних мережах та похідних від них соціальних онлайн-іграх, ведення блогів, участь у форумах. Проаналізовано специфіку існуючих інтернет-сервісів та особливості взаємодії між користувачами віртуального простору.

Ключові слова: блог, інтернет-сервіси, користувач, соціальні мережі, форум.

Рассмотрены практики общения, существующие в сети Интернет. Выделены такие коммуникативные практики, как общение в социальных сетях и производных от них социальных онлайн-играх, ведение блогов, участие в форумах. Проанализированы специфика существующих интернет-сервисов и особенности взаимодействия между пользователями виртуального пространства.

Ключевые слова: блог, интернет-сервисы, пользователь, социальная сеть, форум.

The practices of communication that exist on the Internet are considered. The communicative practices as a social networking, social online

games, blogging, and forums participating are allocated. Specific existing online services and features of the interaction between users of the virtual space are analyzed.

Key words: blog, Internet services, users, social networking, forum.

Проблема. За висловом Антуана де Сент-Екзюпері, єдина справжня розкіш – це розкіш людського спілкування [8]. Олексій Ухтомський наголошував на важливості та значущості пошуку гідного співрозмовника, здатного збагатити життя емоційно та духовно: зумій побудувати та заслужити собі співрозмовника, якого ти хотів би! [9]. Та з появою соціальних інтернет-сервісів спілкування стало для людства вже не розкішшю, а засобом взаємодії.

Мета статті: розглянути найбільш поширені практики інтернет-спілкування; проаналізувати особливості існуючих у мережі інтернет-сервісів, а відтак взаємодії між користувачами віртуальних ресурсів.

Спілкування в інтернет-мережі на початку свого існування було сповнено чогось невідомого, таємничого, такого, що лякало і, разом з тим, зацікавлювало, захоплювало. Прилучаючись до віртуальної комунікації, користувачі передусім йшли за модною тенденцією спілкування, опосередкованого комп'ютерними технологіями, та проходили свого роду перевірку на спроможність діяти в зовсім інших умовах, за новими правилами. За відносно короткий проміжок часу віртуальний інтернет-простір перетворився на потужну комунікаційну мережу, що поєднує між собою користувачів у всьому світі та звернення до послуг якої стало цілком природним і звичним явищем.

Інтернет дає можливість знайомитися з величезною кількістю людей, обирати собі співрозмовників та спілкуватися на будь-які теми, не докладаючи для цього багато зусиль. Стаючи членом мережевої спільноти користувач має можливість приєднуватися до груп зі спільними інтересами, брати участь у дискусіях, розширювати коло знайомих, навіть не виходячи за межі своєї домівки, презентувати власні ідеї, досягнення, таланти, одним словом, “спілкуватися з акцентом на продуктивності” [7].

Віртуальну реальність розглядають сьогодні як концептуалізацію революційного рівня розвитку техніки і технологій, що будуються на мережевому принципі організації та дають змогу відкривати й створювати нові виміри інформаційної культури в суспільстві. З'являються віртуальні спільноти, які утворюються й функціонують в інтернеті, ставлячи за мету ефективно самоздійснення користувачів не лише в межах віртуального простору, а й поза ними. Такі спільноти можуть об'єднуватися у мережеві структури і за спільними інтересами.

Прагнення людей постійно взаємодіяти зі світом за допомогою високих технологій знаходить своє відображення в мистецтві. З'являються нові проекти, метою яких є привернення уваги до того, наскільки важливим стало для людства життя, що існує on-line, та власне світ інформаційних технологій, який став невід'ємною частиною нашого існування. Арт-проект німецького художника Арама Бартолла "Dead Drops" був спрямований, наприклад, на створення офлайнової мережі вільного обміну даними між незнайомими людьми. Для цього Бартолл вмурував у стіни кількох будинків Нью-Йорка флеш-носії інформації, підключитися до яких міг кожен охочий [2].

Безперервний інформаційний потік, його обсяг та поширення задають нові параметри таким процесам, як старіння та оновлення інформації. Ф. Хемміт у своїй праці "Віртуальна реальність" аналізує можливість подальших змін віртуального середовища у зв'язку з удосконаленням комп'ютерного програмного забезпечення. Уже сьогодні розвиток "software" поліпшує навігацію користувачів до рівня "злиття" останніх з персональним комп'ютером завдяки технічно сконструйованому, інтерактивному середовищу та спеціальному обладнанню (3D-окуляри, спеціальні костюми) [10].

З позиції парадигми символічного інтеракціонізму соціальна взаємодія є процесом повсякденного спілкування, завдяки якому людство створює реальність. Сьогодні впевнено можна говорити, що, спілкуючись у мережі, користувачі створюють інформаційну реальність. Світ гіперреального надає нам можливість гіперспілкування, пропонуючи для цього безліч варіантів. Найпопулярнішими та найпоширенішими інтернет-сервісами на сьогодні є соціальні мережі, похідні від них соціальні онлайн-ігри, блоги, форуми та чати, що постійно удосконалюються, змінюються, кількісно збільшуються та розгортаються в комунікативних практиках.

Якість послуг, що надаються соціальними веб-сервісами, зазнала істотних змін з моменту появи першої соціальної мережі "Classmates.com", головною метою якої був пошук однокласників і старих друзів. Відтак з'явилися тематичні соціальні мережі, що об'єднували користувачів відповідно до їхніх уподобань та інтересів. Найпопулярнішою загальнотематичною соціальною мережею у світі є наразі "MySpace", що відіграє важливу роль у західній культурі. Свої сторінки в ній мають музиканти, митці, письменники. "Facebook", "Connect" та їхній російський аналог "Вконтакте" (третій за відвідуваністю сайт в Україні) також мають неабияку популярність, надаючи користувачам можливість обміну особистими даними і мультимедійним ресурсом, музикою, фото. "Однокласники" дають змогу відшука-

ти однокласників чи однокурсників, відновити втрачені зв'язки, по-знайомитися з новими людьми.

Не так давно Google запустила власну соціальну мережу “Google+” (Google Plus), ключовою особливістю якої стали “Circles” – кола друзів, яких відтепер стало можливим розподілити за так званими колами – відповідно до спілкування в реальному житті; “Hangouts” – відеоконференції (відеочати можна влаштовувати одразу з кількома колами друзів, у яких може бути не один і не два контакти), і “Sparks”, у якому відображаються рядки з посиланнями від друзів (посилання на статті, лайки (коментарі)). Такі мережі, як “Мое коло”, “Linkedin”, розраховані на пошук ділових контактів. Оскільки сайти акумулюють у собі величезну базу контактів і профілів, з яких можна дізнатися багато чого про людину та її уподобання, головною метою цих сайтів є підтримання спілкування та надання користувачам корисної інформації. Зазначимо, що в середньому люди проводять у соціальних мережах від 7 до 10,7 годин на місяць [5].

Отже, практика спілкування в соціальних мережах набула неабиякої популярності завдяки тому, що користувачі дістали можливість будувати інакший, новий рівень комунікації. Спілкування в межах віртуального простору долучає до процесу комунікації будь-якої миті. Перебування на зв'язку в спільному віртуальному просторі дає відчуття постійної присутності Іншого, позбавляє самотності, про що нагадує рядок появи на сайті гостей і друзів.

Останнім часом поняття дружби активно розвивається саме завдяки соціальним мережам. “Не виключена можливість, що поряд з другом дитинства незабаром з'явиться “друг у Facebook” [1]. Ми часто повертаємося думками до віртуальних друзів, до необтяжливого, легкого спілкування, яке, утім, не є поверховим, незначущим: “Віртуальність, безпечна віддаленість, неочікувані зізнання, які, проте, ні до чого не зобов'язують, інтимні подробиці в текстах, які вони відстукували на клавіатурі своїх комп'ютерів, невдовзі можуть стати нагадуванням про незвичайний флірт, що є зародженням справжнього зв'язку. Небезпечного зв'язку” (цит. за: [4, с. 243]). Практика віртуальної комунікації в соціальних мережах висуває, утім, і ряд певних зобов'язань.

Розширюючи коло знайомств, ми не лише не зменшуємо, а навпаки, збільшуємо свою відповідальність за прийняття певних рішень і заяв, розмішених на особистій сторінці. Яскравим прикладом тут може бути досвід подолання агорафобії американською письменницею Арлін Прессер. У своєму відеозверненні вона повідомила про свій намір вирушити в подорож задля того, щоб зустрітися з кожним зі своїх 325 “Facebook-друзів”, про що постійно розповідала у своєму блозі. Цей

проект набув неабиякої популярності в інтернеті; на його основі в подальшому було знято документальний фільм “FacetoFacebook” [1].

Цей далеко не єдиний приклад яскраво демонструє значущість усього, що відбувається в межах віртуального простору, і того, який вплив це має на конструювання особистістю свого життя. Користувачі соціальних мереж отримують можливість усвідомити свої страхи і бажання, програти певні сценарії свого життя – та навіть вплинути на особисті стосунки, що існують у реальному житті, або взагалі припинити їх, змінивши статус у своєму акаунті (особистій сторінці). Це дає можливість працювати над своїми стосунками, моделювати, поглиблювати їх. Практика спілкування в соціальних мережах допомагає людям бути більш щирими і відвертими: ми спілкуємося на будь-які теми, ділимося різними думками, вчимося пізнавати себе завдяки необмеженій комунікації, за фізичної відсутності демонструємо власні смаки та захоплення, не боячись при цьому невдоволення чи осуду з боку інших.

На думку Лоїка Роша, для дружби в класичному розумінні необхідна тілесність. Важливими є погляд, обійми, фізична присутність, а не лише обмін інформацією (див.: [1]). Проте реалії нашого життя свідчать про інше. Нам стало зручніше спілкуватися за допомогою сервісів віртуального світу, про що говорять кадри з фільму “RU There”, головні герої якого переживають справжні емоції в межах гри “Second Life”.

Зауважимо, що саме соціальні мережі стали платформою для створення соціальних онлайн-ігор. Чи не найпопулярніша з-поміж них сьогодні – “Second Life” (“Друге життя”) [12]. Під час цієї гри гравці дістають можливість “відчувати справжні емоції, спілкуючись із реальними людьми, що діють у віртуальному просторі у вигляді аватарів, заробляти та витратити справжні гроші, здобувати освіту, відвідувати лінгвістичні курси, концерти, виставки, стежити за місцевими новинами (розробленими агентством “Reuters” для учасників) – та навіть поховати свого аватара на інтернет-цвинтарі, якщо з якихось причин виникає бажання припинити гру. Одним словом, практикуючи програвання певної ролі, гравці живуть “повноцінним” віртуальним життям навіть не в межах гри, а точніше навіть буде сказати, у віртуальному просторі. “Second Life” пропонує цілком традиційне проведення часу тільки у віртуальному просторі”, – зазначає керівник порталу онлайн-ігор Є. Маурус (цит. за: [12, с. 137]). Але що ж є основною причиною того, що люди прагнуть жити ще одним, віртуальним, життям?

На думку М. Стора, більшість із тих, хто занурюється у віртуальний простір, намагаються відшукати себе, розкрити грані власної

індивідуальності, які зазвичай заперечуються (див.: [12]). К. Кадієва наголошує на тому, що віртуальне життя здатне доповнити життя реальне, розвинути певні якості для ефективного самоздійснення (див.: [13]). Створюючи альтернативний варіант власного “Я”, користувачі отримують можливість відчувати свободу від повсякденних обмежень, позбутися комплексів, пов’язаних із зовнішністю, віком, соціальним статусом, і натомість набути впевненості, розкнутості тощо. У віртуальному світі всі стримувальні чинники втрачають свою силу [10; 12].

Ще одним явищем, яке демонструє різнобарвність практик мережевого спілкування, є блог (від англ. *blog, weblog* – “мережевий щоденник”). Це веб-сайт, що конструюється шляхом оновлення текстової (постів) та мультимедійної інформації, яка постійно змінюється і яку можуть коментувати інші блогери, що й робить ці щоденники не особистими, а публічними. Наразі загальна кількість блогів в Україні становить понад 500 тисяч, і ця цифра подвоюється щороку [11; 14]. На думку К. Кадієвої, сьогодні можна говорити про появу нової форми “спілкувального” індивідуалізму (див: [13]).

Нові записи блогу його читачі отримують за допомогою рядків новин, маючи можливість обирати для себе те, що збігається з колом їхніх інтересів. Блог може бути як авторським (веде одна особа), так і колективним (кілька авторів). Спілкуючись у мережі, ми можемо говорити про себе, аналізувати своє життя. “Ми розуміємо, що потребуємо інших, для того щоб краще зрозуміти себе” (цит. за: [14, с. 87]). Практика створення та написання онлайн-щоденника надає блогерам можливість самопізнання, глибшого розуміння себе та свого місця в житті, що сприяє ефективному конструюванню життя в цілому. Описуючи своє життя, особистість має нагоду досягнути його шляхом проведення детального, поступового аналізу, що сприяє успішному самоздійсненню. “Блог допомагає перетворити своє життя на те, чим слід поділитися з іншими, що може їх надихнути” [там само, с. 86].

Найчастіше блоги поділяються за тематикою: *персональні* (“Живий Журнал”), у яких головним чином наводяться записи про особисте життя автора, власні розповіді та спостереження, і *тематичні* (твітер), де простежується чітка тематика, наприклад, блог про подорожі, книги, музику. Існує особливий вид мережевого щоденника – “блог життєвих планів” [11]. Автори блогів ведуть хроніку важливих подій свого життя. Демонструючи готовність змінити щось у своєму житті на краще, як то відмовитися від згубної звички, знайти або змінити роботу, одружитись чи, навпаки, подати на розлучення, особистість стає головним героєм свого життєвого сценарію, героєм, якого підтримують, за якого переживають і за яким спостерігають інші учас-

ники, що сприяє вдалому виконанню запланованого. Блог стає не лише засобом підтримки, а й перетворюється на джерело самоповаги.

Взаємодіючи між собою, дискутуючи на різні животрепетні теми, блогери створюють потужний ресурс, здатний вплинути на життя не лише користувачів “блогосфери”, а й тих, хто перебуває поза її межами. Активне конструювання користувачами віртуальної реальності стало можливим завдяки пошуку спільного контенту. Основна увага інтернет-спільноти зосереджується відтак на внеску кожного користувача в досягнення спільних цілей, цінностей та спілкування. У мережевому просторі блогери об’єднуються у спільноти, щоб допомогти іншим: безпритульним, літнім людям, дитячим будинкам.

Переважає більшість користувачів звертається до блогів, аби поділитися своїм досвідом, подіями, почуттями, і саме це стає причиною їхньої шаленої популярності у віртуальному та реальному світі. Прикладом можуть бути американець Майкл Барнетт, який став відомим завдяки описові всього, що відбувалося під час урагану Катрина; Брук Бузі, відома в блогосфері як Д’ябло Коуді, що стала сценаристкою та отримала “Оскар” за власний фільм після того, як протягом року вела популярний блог, присвячений особистому досвіду в стриптизі, і на підставі якого в подальшому був написаний сценарій; Таві Джейнсон, що стала найпопулярнішим автором блога, присвяченого моді, завдяки відвертому та незалежному погляду на модні тенденції [3].

У світі гіперреального люди прагнуть реальності автентичної, справжніх почуттів, переживань, ширості, справжності, саме тому відвертість привертає увагу, незалежна думка стає вагомою та викликає довіру. Реальність перетворюється на гру, віртуальність натомість набуває рис реального, уможлиблюючи вільне самовираження. Люди не бояться демонструвати себе такими, якими вони є, а навпаки, отримують від цього задоволення і визнання.

Як бачимо, контент, що виникає в процесі активного “блоготворення”, здатен змінити життя не лише тих, хто його створює, а й тих, хто ним активно користується. Аналітична група з дослідження поведінки користувачів “Customer Insight Group” від “New York Times” нещодавно провела трифазне дослідження, що дістало назву “Психологія шерінгу”. Його метою стало визначення мотивації людей, яка керує їхнім рішенням поділитися чимось з іншими людьми on-line [6]. У ході дослідження було виявлено такі мотиви: виділитися з натовпу, будувати і підтримувати стосунки, самореалізуватися (просувати на ринку бізнес або бренди), надавати іншим цінний і розважальний контент. Дослідження виявило шість типів користувачів, які діляться контентом в он-лайн.

Альтруїсти – готові допомогти, надійні і турботливі. Багато альтруїстів діляться матеріалами за допомогою e-mail і передають інформацію з посиланнями через різноманітні сервіси. До типових альтруїстів можна віднести того, хто надсилає оголошення про роботу своєму безробітному другу чи медичну статтю хворому родичу.

Кар'єристи – активні веб-користувачі, які швидко зрозуміли цінність соціальних мереж. Вони використовують сайти типу LinkedIn і FaceBook для розвитку професійного профілю і ділових відносин. Деякі з них знаходять роботу через он-лайн (контрактні проекти).

Стиляги – молоді, популярні, креативні користувачі, які вважають справою честі бути на піку технологій. Вони рідше пишуть e-mail листи, надаючи перевагу більш новим і швидким способам спілкування, таким як sms, Twitter чи Skype.

Бумеранги – діляться контентом, щоб підняти свою самооцінку і дізнатися про реакцію інших. Озброєні інформацією, “бумеранги” використовують соціальні мережі Twitter і Facebook для публікації філософських питань та коментарів, залучаючи інших користувачів у дискусію.

Зв'язківці – творчі, здатні мислити і незакомплексовані. Зазвичай вони вдаються до планування за допомогою e-mail і Facebook, збирають знижки в інтернеті й отримують усі переваги від розпродажів та акцій.

Розбірливі – інтелектуали, сповнені знань; вони дуже вибірково використовують ту інформацію, якою діляться. Користувачі, що належать до цього типу, швидше напишуть e-mail або приватне повідомлення, аніж оновлять статус або опублікують пост у соціальних мережах, розуміючи, що кожне, навіть видалене, повідомлення індексується.

Бажання наповнити корисною інформацією віртуальний простір поширюється навіть на згадувані вище онлайнві ігри. Усе, що робиться в межах гри “Друге життя”, робиться її резидентами, що дає можливість кожному з них відчуті себе творцем, який будує світ навколо себе, на власній території. Відкриваючи художню виставку, влаштовуючи концерт або презентуючи художній твір, гравці намагаються привнести щось своє у спільне існування.

Не остання роль у заповненні віртуального простору корисним контентом належить учасникам форумів. “Форумці” мають можливість поділитися власним досвідом переживання тієї чи іншої життєвої ситуації, що стає в пригоді тим, хто опинився у схожій ситуації. Численні форуми – це безмежжя зв'язків на основі інформаційного обміну та взаємодопомоги. На тематичних форумах користувач відчуває власну належність до групи людей зі схожими інтересами [1].

Використовуючи комп'ютерні технології, люди досягають гіперблизькості зі світом, долають дистантність у взаєминах з “незнайомими” іншими. Як вдало з цього приводу висловився у своєму романі Я. Вишневецький, “в Інтернеті все на відстані простягнутої долоні” (цит. за: [8, с. 112]). Такі характерні для віртуального середовища риси, як то опосередкована активність, анонімність та дистанційованість, розмивання меж віртуального і реального, обмежене сенсорне переживання, зрівнювання статусів, створюють у користувача ілюзію безпеки, відчуття більшої захищеності, спонукаючи тим самим до розкутої, щирої, природної поведінки, часом навіть надмірної відкритості (секстингу), що робить його уразливим, беззахисним перед тими, хто може цим скористатися. Отже, інтернет є публічним простором, у якому користувачі взаємодіють за зовсім іншими правилами. Як зазначає С. Бродбент, сфера інтимності розширюється шляхом її “демократизації”, набуваючи статусу публічності.

Перевіряючи повсякчас e-mail, тримаючи мобільний поруч, ми стаємо заручниками потреби постійно перебувати на зв'язку. Навіть плануючи відпочинок, цікавимося наявністю доступу до всесвітньої мережі, якістю wifi-покриття в обраному місці. Ми всюди натрапляємо на “месиджі”, що змушують нас задаватися питанням, чи дійсно наш “3D” розумний, чи відчуваємо ми кожен біт нашого смартфона, і, урешті-решт, переконуємося, що “its time to tab”.

Висновок. Отже, з появою і розвитком соціальних інтернет-сервісів користувачі віртуального простору отримали не лише безмежну комунікацію, а й можливість ефективно конструювати власне життя. Відчуття просторової та емоційної близькості один з одним, прагнення до природного, відвертого, щирого спілкування, яке допомагає розкритися, краще пізнати себе, привнести в це спілкування щось особисте, що могло б бути корисним та цікавим для інших, стає потужною платформою для самоздійснення особистості. Нові види практик мережевої комунікації, такі як спілкування в соціальних мережах, у мережевих онлайн-іграх та на форумах, ведення особистих щоденників, надають користувачам віртуальних мереж можливість вільного самовираження.

Література

1. Аскоченская А. Интернет: отношения будущего? / А. Аскоченская // Психология. – 2012. – № 74. – С. 76–78.
2. Бартолл А. Нам есть чем поделиться! [Електронний ресурс] / А. Бартолл. – Режим доступу : <http://deaddrops.com>
3. Белопольская В. Ориентиры кино / В. Белопольская // Психология. – 2009. – № 42. – С. 39.

4. Вишнеvский Я. Одиночество в сети: Роман / Я. Вишнеvский ; пер. с пол. Л. Цывьяна. – СПб. : Азбука-классика, 2006. – 400 с.
5. Международная маркетинговая компания ComScore [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://comscore.com>
6. Пішковцїй С. Психологія шерінгу, або Чому люди діляться контентом у соціальних мережах [Електронний ресурс] / С. Пішковцїй. – Режим доступу : blogoreader.org.ua/.../sharing-psychology/
7. Подопрїгора Ю. Соціальна сеть высвечивает личность подобно рентгену [Электронный ресурс] / Ю. Подопрїгора // Деловой квартал. – Красноярск, 2011. – № 14 (216). – Режим доступу : <http://www.dkvartal.ru>
8. Сент-Экзюперї А. де. Маленький принц / Антуан де Сент-Экзюперї; пер. с фр. Н. Галь. – М. : Эксмо, 2011. – 112 с.
9. Ухтомский А. А. Заслуженный собеседник: Этика. Религия. Наука / А. А. Ухтомский. – Рыбинск : Рыбинское подворье, 1997. – 576 с.
10. Чудова Н. В. Особенности образа Я “жителя” интернета / Н. В. Чудова // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, № 1. – С. 113–117.
11. Щербїно К. Блоги / К. Щербїно // Психология. – 2010. – № 45. – С. 29.
12. Юзефович Г. Зачем нам “Вторая жизнь?” / Г. Юзефович // Психология. – 2008. – № 32. – С. 136–143.
13. Юзефович Г. Козыри всемирной паутины / Г. Юзефович // Психология. – 2008. – № 28. – С. 123–128.
14. Якир М. Блог: новый вид психотерапии / М. Якир, И. Рузавина // Психология. – 2010. – № 52. – С. 86–92.

© Посохова В. В.

Т. О. Ларїна

ПРАКТИКИ МІНІМІЗАЦІЇ РИЗИКУ В ПРОЦЕСІ ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ

Статтю присвячено визначенню проблемних питань, пов'язаних із дослідженням ризику та практик його мінімізації. Показано, що в соціальному просторі ризиків на першому місці – питання щодо можливості керування ризиками. Так, необхідність турбуватися про безпеку власного життя актуалізує появу практики мінімізації ризику. Отже, у процесі життєконструювання в сучасному суспільстві функція пристосування до реальності відповідним чином реалізується в практиках мінімізації ризиків.

Ключові слова: ризик, практики мінімізації ризику, життєконструювання.

Статья посвящена определению проблемных вопросов, касающихся изучения риска и практик его минимизации. Показано, что в социальном пространстве рисков на первом плане – вопросы возможности управления рисками. Так, необходимость заботиться о безопасно-

сти собственной жизни актуализирует появление практик минимизации риска. Следовательно, в процессе жизнеконструирования в современном обществе функция приспособления к реальности определенным образом реализуется в практиках минимизации риска.

Ключевые слова: риск, практики минимизации риска, жизнеконструирование.

The article is devoted to the definition of problematic issues that relate to the study of risk and its minimization practices. It is shown that in the social space of risks to the fore questions about the ability to manage risk. Thus, the need to care about the safety of his own life actualizes the emergence of practices to minimize risk. Thus, in the process life-constructing in modern society, the function of adaptation to reality in a certain way is realized in practice to minimize risk.

Key words: risk, risk minimization practices, life-constructing.

Проблема. Сучасний соціокультурний простір, у якому відбувається життєконструювання особистості, характеризується відкритістю і небезпечністю. У ньому постійно виникають множинні ситуації ризику, і гарантованість досягнення успіху та стабільності в будь-якій сфері життя практично зводиться нанівець. Вибудовуючи за таких умов свій життєвий світ, сучасна людина неминуче входить у простір постмодерну, де головним принципом взаємодії людини зі світом стає діалог із ризиком.

Метою статті є визначення критичних, на наш погляд, питань, що виникають у ході дослідження проблеми зіткнення людини в повсякденному житті з численними ризиками, та вивчення практик мінімізації ризику.

Що ж таке ризик?

Ризик – це настільки неоднозначне поняття, що його операціоналізації можна було б присвятити окрему статтю. Отже, ризик у загальному розумінні цього слова завжди “палиця на два кінці”. З одного боку, ризик – це загроза чи небезпека, пов’язані із втратою чогось значущого для людини, наприклад добробуту, здоров’я або навіть життя. А з другого – можливість отримати навіть більше, аніж людина того могла б собі забажати. Ризик завжди має місце там, де є неоднозначність, невизначеність, де потрібно прийняти рішення, визначити ситуацію, окреслити власне майбутнє. Ризик ніколи не залишає нас байдужими. Зіткнення з ризиком – це завжди подія, дуже часто – це пригода, а інколи, на жаль, життєва катастрофа.

У своєму соціологічному трактаті “Суспільство ризику” У. Бек зауважує, що ризик не є винаходом нового часу. Людям завжди доводилося миритися з неминучістю ризику. Але раніше це був здебільшо-

го особистий ризик, а не глобальна загроза для всього людства. Дослідник підкреслює, що слово “ризик” досі мало відтінок мужності, сміливої пригоди, а не можливості саморуйнування життя на Землі [1].

Отже, ризик був і є неодмінним супутником життя людини. Ризик – невід’ємна складова прогресу, до нього терпляче ставляться в багатьох сферах суспільного життя. Так, зауважує Бек, усі звикли до того, що внаслідок автокатастроф щороку гине величезна кількість людей, не кажучи вже про наслідки аварій на хімічних підприємствах та виробництвах. Таке тлумачення ризику, за Беком, – це піррова перемога, коли людство платить занадто високу ціну за підкорення природи та зростання матеріального добробуту [там само].

Говорячи далі про ризик, ми матимемо на увазі насамперед ті життєві події та соціальні ситуації, які містять у собі потенціал небезпеки, виникають за принципом раптовості і є складовими життєвого простору людини.

Хоча ризик зовсім не нове явище, у процесі глобалізації суспільства його “обличчя” суттєво змінюється. Бек наголошує, що на сучасному етапі розвитку суспільства актуальним стає питання, яким чином запобігти виникненню ризиків і небезпек, що є наслідком процесу модернізації. Як знівелювати ті ризики, які вже з’явилися у вигляді “прихованих побічних впливів”, та відвести загрозу, щоб вона не виходила за межі “прийнятного” в екологічному, медичному, психологічному та соціальному плані [там само, с. 8]. Дослідник підкреслює, що вже не йдеться про використання природних багатств і техніко-економічний розвиток – ідеться про безпечність застосовуваних або потенційних технологій розвитку у сфері природи, суспільства та особистості.

Зазвичай поява новітніх технологій супроводжується побоюваннями щодо їхньої небезпечності; зрозуміло, що все нове викликає недовіру та актуалізує стратегії захисту. І невідомо, що більше лякає людину: неможливість передбачити наслідки цих технологій чи нездатність контролювати напрям розвитку суспільства, та й, власне, свій особистий розвиток.

Отож не має суттєвого значення, як людина поводить себе, коли стикається з ризиком. Наприклад, дехто легко бере на себе певну частку ризику, сподіваючись на отримання прибутків і дивідендів (ведуть підприємницьку діяльність) або покращення власних побутових умов (беруть кредити на житло, споживчі товари), інші ж відмовляються від ризику, щоб захистити себе від можливих збитків (стають споживачами страхових послуг) і зберегти те, що вже мають. В обох випадках людина просто намагається мінімізувати невизначеність свого майбут-

нього. Отже, на переконання Бека, в ситуації ризику, тобто перед лицем небезпеки, усі рівні, усі жадають небезпеки [там само, с. 22].

У своїй теорії ризиків Е. Гідденс зауважує, що стрімке наростання кількості ризиків, вихід їх з-під контролю не тільки окремих індивідів, а й великих спільнот і держав порушує питання онтологічної безпеки людини. А тому конструювання життєвого простору, вибудовування майбутнього в середовищі небезпек і ризиків накладає на людину певні вимоги щодо вироблення способів зниження та мінімізації ризиків [6].

Необхідною умовою для зниження або мінімізації ризику, вважає Гідденс, є довіра. На його думку, там, де є довіра, хоча б потенційно існують альтернативи дій. Якщо альтернативи дії не беруться до уваги, індивід перебуває в ситуації впевненості, коли реагує на звинувачення інших (на відміну від ситуації довіри, де відбувається прийняття частки провини на себе [там само]).

Гідденс вважає, що довіру слід розглядати в поєднанні з ризиком, де ризик є результатом рішень і діяльності індивіда. Дослідник стверджує, що соціальна дія виникає в результаті прийняття рішення, що ґрунтується на довірі до соціальної системи, а брак довіри може призвести до деструктивних наслідків для соціальної системи [там само]. Виходить, що сьогодні довіра до соціальної системи – це довіра до ризику. Але як контактувати з реальністю, що лякає та викликає нестерпне почуття жаху?

Мабуть, ні в кого не викликає сумніву, що сучасна людина існує в об'єктивній реальності “без норм і правил”. Отже, очевидним стає те, що таке дійсне реальне є занадто травматичним і надмірним, щоб бути вбудованим у нашу реальність. Тому прийняти реальне людина може як факт “занадтості”. Відчуття “занадтості” символізує близькість реального. Така символічність, віртуалізація реальності є певним способом захисту. Сприймаючи реальність як уявлену, людина бере на себе ролі або актора, або глядача. У результаті взаємодія такої особистості зі світом реальності організовується за принципом життєдіяльності як “приспосувально-споживацької форми взаємодії, що реалізується в спілкуванні з Іншим не як із суб'єктом, а як з об'єктом, на який проєкуються властивості та бажання Я” [7].

Стратегія поведінки такої особистості теж є спогляданням за власним життям, а не активною діяльністю в житті. Фактично вся діяльність по керівництву собою, самодетермінація життя реалізуються поза реальністю, на екрані. Звідти і приходять до глядача як готовий продукт певні стратегії поведінки, що засвоюються ним і стають провідним способом взаємодії з дійсністю та її суб'єктом – Іншим [там само].

Отже, Інший для сучасної дорослої людини постає, за висловом В. К. Каліна, як “екстремальний принцип взаємодії зі світом”. Зустріч з Іншим маркується як проблемна ситуація, що потребує “максимальної якісної визначеності ставлення особистості до світу і до самої себе” [там само, с. 108]. Зазвичай Інший для пересічної людини – це несправедливий керівник; чоловік, “який узагалі мене не розуміє”; безглузді закони; “тупі” іноземці, тобто всі ті суб’єкти реальності, на які не вдається спроекувати свої особистісні властивості та бажання, що потребують визначеності, розмежування Я і не-Я. Виходить, зустріч з Іншим у повсякденному житті – це як зустріч із ворогом, тобто з тим, хто загрожує цінностям і цілісності людини.

Так навіщо людині ризикувати, тобто наражатися на небезпеку, вступаючи в контакт із ворожим для неї світом соціальної та психологічної реальності?

Людина, яка чимось ризикує, на думку Гідденса, визнає небезпеку, але якщо люди не визнають небезпек, вони на них наражаються. Отже, щоб підтримувати необхідний рівень безпеки свого існування, людині треба все ж таки ризикувати. Цікаво, що сама безпека в середовищі ризику, за визначенням Гідденса, складається з певного набору мінімізованих небезпек. Дослідник зауважує, що суб’єктивне переживання безпеки в середовищі ризику зазвичай утримується на балансі між довірою і рівнем прийнятного ризику [6].

Як бачимо, піклування про безпеку власного життя вимагає від людини брати відповідальність за керування ризиками на себе. Здатність турбуватися про себе, запобігати ризикам та мінімізувати їх відповідним чином впливає на процес вибудовування власного майбутнього.

Так, досліджуючи способи конституювання та захисту суб’єкта в соціальному бутті, М. В. Ручкіна описує феномен “турботи про себе”. Вона зазначає, що в умовах множинності та глобальності ризиків турбота стає конструктивною ознакою діяльності суб’єкта. Турбота регулює дії суб’єкта, його ставлення до світу та до інших суб’єктів, зондує майбутнє, розпізнає імовірну перспективу негативного характеру [10].

Як зазначає Ручкіна, суспільство споживання яскраво демонструє симуляцію турботи, що в сучасних соціальних реаліях актуалізує необхідність пошуку нових способів захисту. На цьому шляху традиційним та одночасно новаторським способом самозахисту суб’єкта від ризику є, на переконання дослідниці, відповідальність і воля. Саме відповідальність вирішує проблему передбачуваності суспільного життя, а воля є механізмом прийняття відповідальності за продукування способів самозахисту [там само].

З погляду філософії способом самозахисту є самозміна суб'єкта, якісні зміни його здатності до самозахисту. Психологи ж вважають, що вибудовування захистів суб'єкта відбувається на рівні організації поведінки шляхом формування настановлення як механізму адаптації до стабільних властивостей середовища та готовності до вибору в таких умовах. На думку Ручкіної, першорядне значення для подолання ризику мають чуттєва та інтелектуальна інтуїція, готовність до мислення і готовність діяти в умовах ризику. Серед інструментів подолання ризику та невизначеності дослідниця називає смисл, розуміння, знання про власне незнання й толерантність суб'єкта до невизначеності і ризику [там само].

Таким чином, соціальний простір ризиків виводить на перше місце необхідність турбуватися про безпеку власного життя. У процесі життєконструювання функція адаптації до реальності реалізується в практиках мінімізації ризиків.

Отже, у сучасних соціальних системах суб'єкт, як розуміє його П. Бурдье, реалізує свідому, цілеспрямовану практику, підкорюючись певним правилам. Коли ризик набуває самостійної культурної значущості, ознак невизначеності та шансу, взаємодія з ним стає звичною, рутинною працею на всіх рівнях соціальних систем [4].

Т. М. Титаренко звертає увагу на те, що сьогодні життєконструювання особистості розглядається в процесі соціально-психологічного праксису, а процес активного пристосування до навколишнього світу та водночас зміни світу, пристосування його до себе, до власних потреб аналізується у взаємодії особистості з реальним і віртуальним оточенням [11].

Теорія практики, предметом якої є повсякденність з її рутинними, повторюваними діями, вагому роль відводить неререфлексованим діям, за Д. Юмом, звичці (habit). Для Юма звичка – це коріння розуму. Звичка, або звичай, заміщають логічні та моральні обґрунтування при поясненні людської поведінки. Отже, у концепції Юма практична дія розглядається як “дія за звичаєм”, котра має дві характерні риси. Перша – практична дія домінує в буденному, звичайному житті; це фундамент, на якому вибудовуються суспільні інститути та загальні правила дій. Друга риса – практична дія принципово відрізняється від дій рефлексивних, усвідомлюваних, тих, що продиктовані розумом чи обов'язком [5].

Описуючи логіку реалізації стратегії, тобто своєрідної системи практики, П. Бурдье говорить про такі феномени, як практичне чуття, габітус, стратегії поведінки. Габітус, за Бурдье, є продуктом характерологічних структур певного класу умов існування, тобто економічної та соціальної необхідності і родинних зв'язків, або, точніше, суто ро-

динних проявів цієї зовнішньої необхідності (у формі розподілу праці між людьми різної статті, навколишніх предметів, типу споживання, відносин між батьками, заборон, турбот, моральних уроків, конфліктів та ін.). Отже, габітус здатен продукувати певний вид практики, класифікувати навколишні предмети і факти, оцінювати різні практики та їхні продукти (те, що зазвичай називається уподобанням), що знаходить прояв у просторі стилів життя [4].

Виходить, у практиках мінімізації ризику представлені стабільні, звичні для особистості правила взаємодії з ризиком. Однак, зрозуміло, що як би добре ми не знали правила безпеки і як би чесно не намагалися їх виконувати, на щастя, є його величність випадок, який змушує нас ризикувати та інколи порушувати власні ж правила, переконана Т. М. Титаренко. Так, зустріч із новим ризиком, незвичною, випадковою ситуацією стимулює процес переусвідомлення свого знання про ризик, готовності примирення з ризиком та власного потенціалу його подолання.

Виходячи з положень наративної психології, осмислення власного досвіду відбувається в процесі розповіді людини про свій досвід, коли вона певним чином оформлює в сповідальну форму (усну чи письмову) свої прагнення, надії та страхи. Отже, осмислення власного життя через наратив дає людині можливість наблизитися до розуміння і створення власних смислів [2].

Розглядаючи наратив як практику сповідання, Й. Брокмейер і Р. Харре зауважують, що розповіді відтак виглядають меншою мірою як описові та більшою мірою – як припис. Дослідники помітили, що в такому контексті наративний словник часто стає концентрованим приписом, як треба поводитися, вирішуючи різні практичні завдання. Ці завдання націлені на організацію досвіду, ідей та інтенцій у певний дискурсивний порядок. Отож поняття наративу більшою мірою відображає певну низку інструкцій та норм у різних практиках комунікації, упорядкування та осмислення досвіду, у становленні знання, процедурах вибачення та виправдовування тощо. Дослідники наголошують, що хоча наратив є певною добре визначеною лінгвістичною і когнітивною сутністю, його слід розглядати радше як конденсовану низку правил, які містять у собі те, що є узгодженим та успішно діє в межах даної культури [3].

Отже, як узагальнює Н. В. Чепелева, за допомогою наративних практик вибудовується власна психічна реальність, створюється власний життєвий проект, проект Я [12]. Саме тому для вивчення індивідуальних практик мінімізації ризику, особливостей конструювання діалогу з ризиком та вироблення способів його подолання ми використаємо надалі засоби наративної психології.

Висновки. Говорячи про ризик, ми маємо на увазі ті життєві події та соціальні ситуації, які містять у собі потенціал небезпеки, виникають за принципом раптовості і є складовими нашого життєвого простору. Конструювання життєвого простору, вибудовування майбутнього в середовищі небезпек і ризиків висувають певні вимоги до людини щодо вироблення способів послаблення та мінімізації ризиків.

Отже, піклування про безпеку власного життя вимагає від людини брати відповідальність за керування ризиками на себе. Соціальний простір ризиків виводить на перше місце необхідність турбуватися про безпеку власного життя, запобігати ризикам та по зможі мінімізувати їх. У процесі життєконструювання функція пристосування до реальності відповідним чином реалізується в практиках мінімізації ризиків.

Література

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М.: Прогресс Традиция, 2000. – 384 с.
2. Брунер Дж. Жизнь как нарратив / Дж. Брунер // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1 (2). – С. 9–29.
3. Брокмейер Й. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29–42.
4. Бурдьё П. Структуры, habitus, практики / П. Бурдьё // Современная социальная теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас. – Новосибирск, 1995. – С. 16–32.
5. Вахштайн В. С. Социология повседневности и теория фреймов / В. С. Вахштайн. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2011. – 334 с. – (Серия “Прагматический поворот”; Вып. 4).
6. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // Thesis. – 1994. – № 5. – С. 107–134.
7. Духнич О. Е. Нарратив субъектности/идентичности как диалог с Этническим Другим и основа построения интересубъективной идентичности личности / О. Е. Духнич // Сборник научных трудов Ин-та психологии им. Г. С. Костюка АПН Украины. – К., 2005. – Т. VIII. – Вып. 2. – С. 106–112.
8. Кравченко С. А. Динамичная природа социального риска: необходимость нелинейного мышления и адекватного теоретического инструментария / С. А. Кравченко // Социальная политика и социология. – 2008. – № 3 (39). – С. 44–60.
9. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // Thesis: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – № 5. – С. 135–160.
10. Ручкина М. В. Субъект риска: социальные способы самозащиты в условиях глобализации: автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / М. В. Ручкина. – Тверь, 2009. – 23 с.
11. Титаренко Т. М. Особистісні практики конструювання життя: зміна фокусування / Т. М. Титаренко // Педагогічна і психологічна наука в Україні :

- зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 2: Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. – К. : Педагогічна думка, 2012. – С. 175–186.
12. *Чепелева Н. В.* Лейтмотив как ведущая линия развития личности / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2011. – Т. II. Психологічна герменевтика. – Вип. 7. – С. 5–15.

© Ларіна Т. О.

Б. П. Лазоренко

АСОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ, СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ТА НЕСВІДОМІ ДИНАМІКИ ОСОБИСТІСНОГО ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ ПРОБЛЕМНОЇ МОЛОДІ

З'ясовано, що несвідомі сімейно-родові деструктивні динаміки зумовлюють відповідні асоціальні практики проблемної молоді. Соціально-психологічні механізми, механізми життя за В. П. Рудневим, ігри за Е. Берном визначено як функціонально схожі концепти, що позначають внутрішній зміст цих асоціальних практик. Реконструкцію деструктивних сімейно-родових динамік показано як важливу умову відміни функціонування асоціальних і формування просоціальних практик особистісного життєконструювання проблемної молоді, які в подальшому стають засобами її життєздійснення.

Ключові слова: асоціальні і просоціальні практики, соціально-психологічні механізми, несвідомі сімейно-родові динаміки, особистісне життєконструювання, проблемна молодь.

Выяснено, что бессознательные семейно-родовые деструктивные динамики обуславливают соответствующие асоциальные практики проблемной молодежи. Социально-психологические механизмы, механизмы жизни по В. П. Рудневу, игры по Э. Берну определены как функционально сходные концепты, обозначающие внутреннее содержание этих асоциальных практик. Реконструкция деструктивных семейно-родовых динамик показана как важное условие отмены функционирования асоциальных и формирования просоциальных практик личностного жизнеконструирования проблемной молодежи, которые в дальнейшем становятся средствами ее жизнеосуществления.

Ключевые слова: асоциальные и просоциальные практики, социально-психологические механизмы, бессознательные семейно-родовые динамики, личностное жизнеконструирование, проблемная молодежь.

The unconscious destructive family and tribal dynamics determine the appropriate antisocial practices of the troubled youth are explained. The social and psychological mechanisms, the mechanisms of life V.P. Rudnev, games of E.Bern, as functionally similar concepts denoting the internal

contents of these anti-social practices are identified. The reconstruction of destructive family and tribal dynamics as a prerequisite of the abolition for the functioning of anti-social practices and the formation of pro-social practices of the personal life construction of the troubled youth, which later became the means of its life realisation is shown.

Key words: antisocial and pro-social practices, social and psychological mechanisms, unconscious family and clan dynamics, personal life construction, troubled youth.

Проблема. Сучасна молодь прагне самостійно будувати своє майбутнє, свідомо конструювати свою особистість і свій життєвий світ. Проте цей процес не є простим і однозначно позитивним. Відтворення в суспільстві проблемної молоді – один із негативних його результатів. Незважаючи на свідоме прагнення самої молоді, значні зусилля державних і недержавних організацій країн світу, у молодіжному середовищі цих країн, у тому числі і в Україні, прошарок проблемної молоді не зникає. Тим часом ця молодь є носієм і поширювачем негативних явищ, які деструктивно впливають на фізичне, психічне, соціальне та духовне здоров'я як самої молоді, так і суспільства в цілому. Із соціально-психологічної точки зору серцевиною деструктивного потенціалу проблемної молоді є різноманітні залежності. До найзагрозливіших серед них належать нарко- і алкозалежності, які тісно пов'язані з поширенням злочинності і хвороб, що передаються статевим шляхом (у першу чергу ВІЛ-інфекції).

Дослідники провели значну роботу для з'ясування природи і соціально-психологічних механізмів відтворення та поширення проблемної молоді, особливостей її психокорекції, реабілітації і ресоціалізації [1; 2]. Проте ефективність протидії поширенню цих залежностей серед сучасної молоді далеко ще не така, як треба. Останнім часом у сфері індивідуальної та групової психокорекційної роботи з'явився і набув поширення новий підхід до вирішення складних особистісних проблем – розстановки за Б. Хеллінгером. У ньому звертається увага на глибинні, несвідомі сімейно-родові динаміки, які всупереч свідомим, просоціальним особистісним настановленням зумовлюють неадекватну, невротичну поведінку та асоціальні практики молоді. У зв'язку із цим особливої актуальності набуває аналіз співвідношення асоціальних практик, соціально-психологічних механізмів та несвідомих динамік особистісного життєконструювання проблемної молоді,

Мета статті: з'ясувати співвідношення асоціальних практик, соціально-психологічних механізмів і несвідомих деструктивних динамік особистісного життєконструювання проблемної молоді; визначити психокорекційний потенціал реконструкції деструктивних сімей-

но-родових динамік для зміни асоціальних практик проблемної молоді на просоціальні.

У сучасних соціально-психологічних дослідженнях особливостей асоціальної поведінки проблемної молоді як спільноти субкультур набуває значення з'ясування притаманних їм асоціальних практик, які, власне, і становлять основу цих субкультур. Говорячи про практики в загальному розумінні, ми маємо на увазі базові, стереотипні, усталені форми життєдіяльності, що становлять основу соціальних форм буття. (Огляд наукової літератури щодо поняття практик подано в роботі Титаренко [3]).

Під кутом зору поширеності в суспільстві ті чи ті практики можна розглядати як загальнокультурні, що відповідають нормам і правилам усього суспільства, або як такі, що поширені лише в окремих субкультурах, зі своїми специфічними нормами, правилами і традиціями. До останніх належать субкультури проблемної молоді. З погляду адекватності соціальним (моральним і правовим) нормам суспільства практики можна розглядати як просоціальні, що відповідають цим нормам, або як асоціальні – такі, які їм суперечать. Останні є основою життєдіяльності асоціальних субкультурних груп, організацій і спільнот. Аналіз життя проблемної молоді переконує в тому, що її основу становлять асоціальні субкультурні практики.

Коли розглядають субкультури проблемної молоді під кутом зору поширеності в їхньому середовищі асоціальних практик і деструктивності впливу цих практик на особистісне життєконструювання звичайної молоді, особливу увагу привертає наркозалежна молодь. Ця молодь найбільшою мірою концентрує асоціальні практики молодіжного середовища. Перш за все це практики реалізації молоддю своїх бажань і потреб шляхом систематичного нехтування законом, моральними нормами, правами та інтересами оточення. Ці практики нехтування забезпечуються психічними станами наркотичного сп'яніння, відміною соціального контролю особистості. Так само наркотичні стани створюють соціально-психологічні передумови для виникнення і реалізації інших асоціальних, злочинних практик. До них належать практики наркобізнесу; крадіжки і збут державного та приватного майна. Це також систематичне шахрайство (“розвод”), розбій і грабїж, скоєння злочинів проти життя і здоров'я громадян. Крім того, це практики секс-бізнесу, які призводять до ураження ІПСШ та поширення небезпечних хвороб, у тому числі ВІЛ-інфекції.

У соціально-психологічному аспекті ці практики розглядаються як зумовлена різними формами залежності асоціальна поведінка, що реалізується у відповідних механізмах. Порівняльний аналіз соціально-

психологічного змісту цих практик у науковій парадигмі причинно-наслідкових зв'язків “сутність-явище” дає змогу виявити *соціально-психологічні* механізми, які зумовлюють ці форми залежності і відповідну асоціальну поведінку. Наприклад, практики насильства (“прогнати під себе”, “нагнути”, “опустити”) корелюють із вимагацьким соціально-психологічним механізмом. Практикам шахрайства (“розвести”, “лохонути”, “кинути”) відповідає соціально-психологічний механізм обману. Крім цих механізмів, значного поширення серед наркозалежної молоді набули й інші *соціально-психологічні* механізми. Зокрема, вартісний механізм трансформації сексуального потенціалу в персональний капітал реалізується молоддю в практиках секс-бізнесу і використовується для подальшого забезпечення наркотичного способу життя. Це також механізм узалежнення і використання життєвого потенціалу залежної молодшої людини в примусовій праці шляхом експлуатації, наприклад у сфері наркобізнесу.

Щоб розширити контекст розуміння природи асоціального особистісного життєконструювання молоді і підвищити ефективність практичної допомоги цій молоді, важливо з'ясувати функціональне співвідношення соціально-психологічних механізмів, зокрема механізмів життя В. П. Руднева, ігрових транзакцій Е. Берна, несвідомих сімейно-родових динамік Б. Хеллінгера та асоціальних практик проблемної молоді.

Розгляньмо більш конкретно в цьому контексті механізми життя В. П. Руднева. Це поняття позначає комплекс, що поєднує наративну модальність, характер і механізми захисту [4]. Наративна модальність – це певний тип відношення висловлювання до реальності. Механізми життя формують певні типи ставлення особистості до реальності, з одного боку, а також утворюють типові форми конструювання особистості, з другого.

На думку Руднева, яку ми поділяємо, механізми життя реалізуються в життєдіяльності людини подібно до того, як наративні модальності функціонують у сюжеті художнього твору. Більше того, вони знаходять свої адекватні прообрази і архетипові форми відображення у фольклорі, казках та міфах. За нашими спостереженнями, вони формують основу відповідного сюжету, сценарію перебігу подій у контексті транзактного аналізу Е. Берна. Тобто маємо смислову тотожність наративного опису, терапевтичного феноменологічного опису і варіанта життєвого функціонування особистості у відповідній ситуації спілкування.

Важливо також підкреслити смислову подібність функціонування механізмів життя як механізмів захисту і феномена заміщення клієнтом інших фігур або ж симптомів у моделюванні несвідомого в

сімейних розстановках за Б. Хеллінгером. Ця подібність виявляється особливо рельєфно у випадку, коли ці механізми стають основою для формування ігор Е. Берна другого і третього роду, що “ведуть” людину в лікарню, місця позбавлення волі чи на цвинтар, тобто стають основою відповідних асоціальних практик.

Виходить, що такі концепти, як механізми життя В. П. Руднева, деструктивні ігри Е. Берна та асоціальні практики, за своїми функціями і роллю в життєконструюванні проблемної молоді істотно схожі. У такий спосіб соціально-психологічні механізми і відповідні їм ігри визначають характер життєвих сценаріїв. Так само життєві сценарії зумовлюють відповідні практики, які є живим утіленням цих механізмів. Завдяки цьому власні практики сприймаються молоддю як природні і спонтанні. Виховні впливи з боку батьків та інших дорослих, спрямовані на те, щоб відвернути своїх дітей від цих практик, сприймаються проблемною молоддю як посягання на її свободу і самотність, на саме ество молодшої людини. Вона не в стані відділити себе від своїх практик, подивитися на них під якимось іншим, зовнішнім кутом зору, поки сама не потрапить у глибоку життєву кризу, не дістанеться власного “дна”. У своїй правді така людина може наполягати: “Так, я така, і це мій спосіб життя, і сприймайте мене такою, якою я є”.

Основна стратегія психокорекції проблемної молоді в парадигмі зумовленості асоціальних практик деструктивними соціально-психологічними механізмами будується на з’ясуванні внутрішньоособистісного конфлікту позитивно і деструктивно налаштованих до соціуму субособистостей молодшої людини. При цьому позитивна субособистість усіляко зміцнюється, а щодо негативної створюються нові умови, вільне від спокус узалежнення середовище, яке унеможливило деструктивну дію відповідних соціально-психологічних механізмів.

Ризик повернення до наркотичного способу життя і старих асоціальних практик виникає тоді, коли молода людина потрапляє в колишнє своє середовище, “стару компанію”. За цих умов соціально-психологічні механізми “оживають” і втілюються у відповідних асоціальних практиках. Тобто психокорекційні впливи не завжди гарантують незворотні зміни, коли йдеться про деструктивне функціонування відповідних соціально-психологічних механізмів.

Досвід застосування моделювання сімейно-родового несвідомого в діагностиці та корекції асоціальних практик наркозалежної молоді за методом Б. Хеллінгера дає змогу проаналізувати ці практики в парадигмі взаємозв’язку й взаємозумовленості свідомих і несвідомих психічних процесів та виявити їх зв’язок із певними динаміками сімейно-родового несвідомого такої молоді. Під динаміками сімейно-родового несвідомого ми розуміємо стереотипні взаємозв’язки і взаємодії між

певними структурними позиціями сімейно-родової системи, які зумовлюють специфіку її функціонування. Особи, які стають на ці позиції несвідомо, ідентифікуються з ними і відтворюють у своєму житті такі ж взаємодії часто всупереч своїм свідомим намірам і настановленням. Ці динаміки можуть бути правильними, гармонійними і, навпаки, деструктивними як для самої системи, так і для окремих осіб, які належать до цих систем. У свідомому соціальному житті деструктивні динаміки проявляються через деструктивну поведінку, невротичні розлади, психосоматичні хвороби, асоціальні практики.

Важко знайти серед дітей та молодих людей таких, які мріяли б стати злочинцями, наркоманами, алкоголіками, повіями, безхатченками тощо. Проте певна частина молоді стає такою. Згідно з підходом Б. Хеллінгера така доля цих людей визначається зовнішніми обставинами та їхніми безглуздими вчинками, які внутрішньо зумовлені відповідними деструктивними сімейно-родовими динаміками [5].

Загалом алко- і наркозалежність пов'язана з перебуванням особи в позиції елемента, що підлягає виключенню із системи. У сімейно-родовій системі це динаміки, які ведуть до психічної, соціальної та фізичної смерті особи, що ідентифікується із цим місцем у ній. Це зумовлює відповідну поведінку молодої людини, яка в той чи інший спосіб реалізує цю динаміку виключення. У просторі методу моделювання несвідомого така динаміка проявляється у двох деструктивних для особистості формах. Перша – “я іду за тобою”, коли молода людина ідентифікує себе з важливою попередньо виключеною із системи фігурою родича. Як правило, таке виключення зумовлюється соціально і морально неприйнятною поведінкою цього родича, а дана особа лише повторює попередньо складений сценарій. Через несвідому ідентифікацію із цим родичем молода людина, відтворює і повторює своїми практиками спосіб життя свого родича, несвідомо стабілізуючи власними негараздами і родову, і сімейну системи. Наприклад, через наркозалежність сина чи дочки батьки, що прагнуть розлучення, залишаються жити разом заради порятунку дитини. Зазвичай це повторюваний сюжет, сценарій стабілізації і функціонування системи, який уже має свою традицію в попередніх поколіннях.

Друга форма, що доповнює попередню, має назву “краще я, ніж ти”. Її суть полягає в тому, що молода людина стає на позицію виключення із системи внаслідок несвідомого скерування батька чи матері на цю позицію і замість них; вона відбуває їхню “повинність” системі, виконує їхній родинний обов'язок. У звичайному житті цей парадокс-перевертень виглядає таким чином, що батько чи матір звертаються по допомогу для своєї наркозалежної дитини. Тоді як саме вони зробили все для того, що їхня дитина стала такою, якою вона є. Тому фахівці

вважають, що батьки і є тими співзалежними особами, які потребують психокорекційної допомоги.

Отже, різні асоціальні практики проблемної молоді в контексті моделювання несвідомого зумовлені відповідними несвідомими сімейно-родовими динаміками. Окремі члени цієї системи передають і приймають або ж відмовляються (як батьки) і передають замість себе своїм дітям відповідну естафету реалізації тих чи інших родових динамік. Тому основний фокус у підході до трансформації асоціальних практик проблемної молоді у просоціальні під кутом зору методології Б. Хеллінгера полягає в пошуку засобів і технологій “зцілення” перш за все сімейно-родових систем, реконструкції їхніх деструктивних динамік, а безпосередня психокорекційна робота з проблемною особистістю має підпорядкований щодо цього основного завдання характер. Саме вдала реконструкція деструктивних динамік сімейно-родових систем створює в кінцевому підсумку умови для формування просоціального особистісного життєконструювання окремих індивідів, які належать до цих систем.

Досвід застосування методу моделювання сімейно-родового несвідомого проблемної молоді є підставою, аби вважати, що саме з'ясування особливостей деструктивних сімейно-родових динамік та їх групове й індивідуальне опрацювання створюють сприятливі умови для відміни їхньої деструктивної дії. Це допомагає послабити актуальність, дієздатність відповідних асоціальних практик і відкриває можливості для формування у молоді нових просоціальних практик. При цьому слід зважити на своєрідну “ціну” такої заміни, яка є закономірністю зазначеного опрацювання. Молода людина звільняється від попередньої залежності не одразу. Їй належить певним чином “відслужити”, “відпрацювати” своє звільнення, і найкращий для цього спосіб – робота протягом певного часу в реабілітаційних центрах наркозалежної молоді чи в інших громадських організаціях соціального спрямування, таких як СНІД-сервісні організації, програми “зменшення шкоди” тощо. Просоціальні практики проблемної молоді починають формуватись і зміцнюватись саме в просторі такого соціального служіння. У цьому просторі вони стають практиками її особистісного життєконструювання. Після такого самоствердження в спільноті реабілітаційних центрів не тільки в ролі клієнта, а й у ролі соціального працівника, вихователя інших наркозалежних молода людина виходить у більш широкий простір соціального життєствердження, вирішуючи при цьому свої основні життєві завдання, пов'язані з отриманням освіти, спеціальності, влаштуванням на роботу, створенням сім'ї. У цьому просторі просоціальні практики стають практиками життєздійснення і подальшого життєвого розвитку.

Проведене порівняння і визначення смислових кореляцій розглянутих концептів дає змогу розширити діагностичний і психокорекційний потенціал роботи з проблемною молоддю та оптимізувати соціально-психологічний супровід наркозалежної молоді. Проведення діагностики, яка спирається на психоаналітичні конструкти, механізми життя, зокрема виявлення поширених захистів і копінгів, сюжетів типових ігор Е. Берна, дає підстави для гіпотези про їхній функціональний зв'язок з асоціальними практиками і несвідомими сімейно-родовими динаміками. На основі цього зв'язку стають можливими формування стратегій та вибір психокорекційних засобів для ефективних впливів з урахуванням особливостей характеру, прогностичне творення нових просоціальних практик особистісного життєконструювання.

Беручи до уваги особливості функціонування нових сформованих просоціальних практик особистісного життєконструювання та їхнього впливу на реконструкцію життєвих сценаріїв, дістаємо відтак нові можливості для оптимізації процесів реабілітації, ресоціалізації та підвищення ефективності соціально-психологічного супроводу життєреалізації проблемної молоді в цілому та наркозалежної зокрема.

Висновки. З'ясовано, що в контексті парадигми “сутність – явище” зміст асоціальних практик проблемної молоді розкривається через вимагацький, вартісний та інші соціально-психологічні механізми, відповідні “механізми життя” за Рудневим. У контексті парадигми “свідоме – несвідоме” встановлено, що асоціальні практики алко- і наркозалежної молоді зумовлені такими деструктивними динаміками сімейно-родового несвідомого, як “я іду за тобою” і “краще я, ніж ти”. Визначено, що реконструкція деструктивних сімейно-родових динамік створює умови для відмови від асоціальних практик і формування просоціальних практик особистісного життєконструювання спочатку в рамках соціального служіння як першого етапу ресоціалізації проблемної молоді; у подальшому, на другому етапі ресоціалізації в соціумі, сформовані практики стають засобами життєздійснення і дальшого життєвого розвитку особистості.

Література

1. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навч. посіб. / С. І. Яковенко, Н. Ю. Максимова, Л. І. Мороз, Л. А. Мороз. – К. : Паливода А. В., 2006. – 260 с.
2. Лазоренко Б. П. Проблема молоді: шляхи самоздійснення / Б. П. Лазоренко. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 274 с.
3. Титаренко Т. М. Особистісні практики конструювання життя: зміна фокусування / Т. М. Титаренко // Педагогічна і психологічна наука в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. Т. 2: Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. – К. : Педагогічна думка, 2012. – С. 175–186.

4. Руднев В. П. Характеры и расстройства личности. Патография и метапсихология / В. П. Руднев. – М. : Класс, 2002. – 272 с.
5. Хеллингер Б. Порядки любви: как жизнь и любовь удаются вместе / Б. Хеллингер. – М. : Ин-т консультирования и системных решений. Психотерапия, 2007. – 348 с.

© Лазоренко Б. П.

В. А. Крайчинська

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕГКОГО І СЕРЙОЗНОГО ПРОСТОРІВ ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ

Аналізуються особливості організації легкого і серйозного просторів особистісного життєконструювання. За основні функції серйозного і легкого модусів в особистісному життєконструюванні визначено забезпечення різних способів взаємодії з невизначеністю – протистояння середовищу чи використання його властивостей. Докладно розглядається один із способів динамічного впорядкування простору життєконструювання – перехід від серйозного до легкого і навпаки. Головними властивостями, що характеризують простір серйозного/легкого, названо міру реальності, значущості, досяжності та контрольованості певної сфери життя. Зазначено, що перехід між модусами легкого і серйозного супроводжується зміною властивостей простору життєконструювання – дереалізацією, стисканням, децентрацією та дерегуляцією. Зроблено висновок, що в просторі серйозного опанування невизначеності забезпечується за рахунок привнесення більшої визначеності, а в просторі легкого – парадоксальним чином – шляхом збільшення невизначеності.

Ключові слова: легке, серйозне, особистість, життєконструювання, життєві практики, простір, невизначеність.

Анализируются особенности легкого и серьезного пространств личностного жизнеконструирования. Как основные функции серьезного и легкого модусов в личностном жизнеконструировании определено задействование разных способов взаимодействия с неопределенностью – противостояния среде или использования ее свойств. Детально рассматривается один из способов динамической организации пространства жизнеконструирования – переход от серьезного к легкому и наоборот. Главными качествами, характеризующими пространство серьезного/легкого, названы мера реальности, значимости, доступности и контролируемости определенной жизненной сферы. Указано, что переход между модусами легкого и серьезного сопровождается изменением свойств пространства жизнеконструирования – дереализацией, сжатием, децентрацией и дерегуляцией. Сделан вывод, что в пространстве серьезного совладание с неопределенностью осуществляется за

счет привнесения большей определенности, а в пространстве легкого – парадоксальным образом – за счет увеличения неопределенности.

Ключевые слова: легкое, серьезное, личность, жизнеконструирование, жизненные практики, пространство, неопределенность.

Here the main specialties of territories of light and serious vital construction are analyzed. Light and serious and modi of personality vital construction as two different ways to interact with undefined are treated. One of the methods to dynamically organize the vital construction territory – transition from serious to light and vice versa – in details is treated. Main characteristics of territories of light and serious vital construction are: importance, availability, reality, and control. The transition between the modi of light and serious vital construction is attended by change of vital construction territory characteristics – derealization, decreasing, decentralization, and de-regulation.

Key words: light, serious, not serious, personality, life-design, vital construction, life-practices, territory, undefined.

*...Усі живі створіння (у тому числі й учені)
лякаються невідомості, невизначеності, шукають
визначеності, а як знайдуть, тікають від неї...*

В. П. Зінченко

Проблема. Одним з актуальних особистісних завдань людини є вибудовування, конструювання свого щоденного життя в щодалі більш невизначеному світі. Тому значна частина життєвих практик особистості спрямована або на подолання зростаючої невизначеності світу, або ж на використання його особливостей плинності, фрагментарності, ацентричності, неієрархізованості, некерованості. Відповідні практики життєконструювання базуються на різних, протилежних способах взаємодії особистості зі своїм життям – легкому (легковажному) і серйозному настановленнях.

Легковажне соціально-психологічне настановлення можна визначити як переважне ставлення до чогось як до умовного, нереального, другорядного, простого, безпечного, досяжного, необтяжливого у розумінні, вирішенні та виконанні, такого, що не потребує глибоких роздумів та значних сил, засобів і ресурсів. Серйозне настановлення можна визначити як переважне ставлення до чогось як до вагомої, істотної частини реального, непідробного, справжнього життя, важливої за напрямком та змістом.

Мета статті: розглянути основні способи динамічної організації простору особистісного життєконструювання, в якому поєднано легке і серйозне. *Об'єктом дослідження* виступають легке/серйозне як модули вибудовування особистістю свого життя. *Предметом* дослі-

дження є процеси, що забезпечують динаміку практик життєконструювання особистості в просторі легкого і серйозного.

Функції серйозного в конструюванні особистістю свого життя – це забезпечення цілісності, структурованості, стабільності, стійкості, тривалості, послідовності і, як наслідок, життєвої результативності. Функціями несерйозного в життєконструюванні особистості є забезпечення варіантної свободи, різноманітності, спонтанності, динамічності, чутливості, ритмічності, а отже, процесуальності та, зрештою, життєвої ефективності.

Яким же чином досягаються швидкість і чутливість взаємодії з реальністю у випадку легкого настановлення та ґрунтовності і послідовності такої взаємодії у випадку серйозного настановлення?

В. Л. Цимбурський застосовує поняття кон'юнктур – зчеплених історично-ментальних тенденцій і соціальних, політичних та господарських структур [15]. Вважаючи кон'юнктури перехідними ланками між структурами і подіями (соціальним простором і часом), Цимбурський протиставляє їх мисленню та поведінці, орієнтованим на тимчасовий, плинний стан середовища, що, власне, є реагуванням на різноманітні подразники без накопичення досвіду та без використання аналітичної пам'яті як засобів побудови власного майбутнього. Д. Канеман, вивчаючи когнітивні процеси в ситуації невизначеності, виявив, що за таких умов мислення людини часто виявлялося менш раціональним, аніж звичайно [4]. У більшості людей у ситуаціях інформаційної невизначеності переважає неproblemне, інтуїтивне мислення, засноване на власному, суб'єктивному досвіді та загальних стереотипах. Ці процеси є швидкими, автоматичними і проходять без особливих зусиль. Думки, генеровані за допомогою неproblemатизуючого, інтуїтивного мислення, мають сильне емоційне забарвлення, їх важко аналізувати, контролювати чи змінювати. Такі судження здатні витіснити раціональні думки, оскільки першими приходять у голову, породжуючи раптове відчуття, готовий мисленнєвий образ [4; 6].

При цьому Канеман спостеріг ефект *доступності*, коли людина у своїх оцінках покладається на ідеї, які першими спадають на думку; ефект *закріплення*, коли виробляється схильність у процесі мислення будувати логічні ланцюжки на спонтанно виниклій основі, утворюючи при цьому своєрідний “якір”, що визначає дальший хід думок та обмежує вибір, й ефект *рамкового мислення*, коли контекст, на тлі якого освітлюється проблема, впливає на її вирішення, а незначна зміна в описі невизначеної ситуації приводить до зміни альтернатив, що обираються [6].

Отже, особистісні стратегії в ситуації невизначеності базуються на миттєво сформованих образах і вибудовуються без залучення звичайних когнітивних механізмів, бо вони працюють значно повільніше і вимагають набагато більших зусиль. У просторі серйозного і несерйозного людина використовує різні когнітивні механізми – проблематизуюче і непроблематизуюче мислення, прийняття раціональних і нераціональних рішень, використання більших і менших обсягів інформації, повільніше чи швидше оперування нею, використання розгалужених чи простих логічних ланцюжків, покладання на весь доступний суб'єктивний досвід чи лише на окремі його точки, опертя на особистісний смисл чи на контекст. При цьому вважають, що саме культура створює взірці для людини, формує основні моделі життєконструювання, стратегії в різних сферах життя, вимальовує образ винагороди, яку вона отримає; показує, як виглядає сприятливе і несприятливе середовище, що буде неподоланною перешкодою, що кваліфікуватиметься як катастрофа [9]. Ми маємо щодо цього власну думку, оскільки вважаємо, що особистість, хоча й на основі культурних моделей і життєвого досвіду, але вибудовує власний, неповторний простір, де за допомогою зміни різних способів взаємодії з дійсністю, немов із двома різними реальностями – плинною і сталою.

Для характеристики швидкозмінного постмодерністського світу вживають поняття мінливої соціальності. Ця мінливість зачіпає не якісь окремі суспільні зміни, а форми буття, безпосереднього життя людини [7]. Трансформації, розвиток соціального світу відбуваються на “осях” тоталітарності/свободи, інтелектуальної/фізичної праці, інформації/булшиту, штучності/природності, глобальності/локальності [7; 8]. Виходячи з принципу неоднорідності історичного часу і земного простору, Цимбурський також вирізняє різні часи й простори, зумовлені певними кон'юнктурами, зокрема “хороші” і “погані” [15, с. 146]. Аналогічним чином у житті людини можна виділити “легкі” і “серйозні” життєві часи та життєві підпростори.

У соціологічних та соціально-філософських дослідженнях (К. Леш, Г. Клягес, К. Оффе, Д. Янкелович, Дж. Робертсон та ін.) серйозне і легке настановлення тлумачаться зазвичай як такі, що є протилежними й поступово змінюють одне одне протягом історії суспільного розвитку або ж можуть співіснувати, утворюючи змішаний тип, що домінує нині [17]. Вироблення серйозного/легкого ставлення до світу можна розглядати як фундаментальний смисл участі особистості в людському бутті (такий як проживання його трагічності, чи руйнування його, чи його будівництво), чи в його знеціненні, чи у творчій належності до нього [12].

Особливості розгортання просторів серйозного і легкого в життєконструюванні особистості ми розглядали на основі аналізу поглядів Григорія Сковороди, зокрема на побудову людиною свого життя, на працювання дослідника його творчості Л. В. Ушкалова і типології життєвих світів Ф. Ю. Василюка [1; 2; 11; 14].

Основними характеристиками легкого у Г. Сковороди, на нашу думку, є парадоксально протилежні “легкість потрібного” і неутилітарність мети, “економічність” легкого, а також довіра, безтурботність, безстрашність у ставленні до життя і його “результату”. Центральним поняттям, що визначає дискурс легкого, окреслює простір легкого у Сковороди, напевне, можна вважати поняття “розвага”.

Умовами “потрапляння” в простір легкого є: 1) певне дистанціювання від соціуму (вихід за межі звичайного; осоціальнення; усамітнення; привнесення в життя гри; вибір власних цінностей; конструювання власних смислів-текстів; споглядальність, неоцінювання; відмова від претензії на власну “корисність” та значущість, відмова від самооцінок); 2) довіра до себе і світу (ставлення до себе як до “спільника” та “рівні”; ідентифікація з “легкими” життєвими ролями; “позитивна вербалізація”; вдячність; відкидання страху); 3) своєрідне “ловіння потоку” (прийняття “різнопуття”, існування різних шляхів і сенсів; виділення кількох головних життєвих мотивів, тем-дискурсів; вільний вибір місця проживання, переміщень та спілкування з іншими; дотримання міри; поєднання непоєднуваного; “шохвилине зусилля”; перебування в русі, процесі).

Ф. Ю. Василюк розглядає легкий і простий життєві світи як більш “слабкі”, більш інфантильні, такі, що породжені недостатнім розвитком зрілих структур чи “зісковзуванням” у результаті тимчасової слабкості. Під “легкістю” дослідник розуміє гарантовану забезпеченість усіх актуалізованих потреб, делеговану, підкреслимо, зовнішньому світові. “Важкість” життєвого світу не передбачає забезпечення потреб. “Простота”, що є характеристикою внутрішнього життєвого світу, полягає в крайній спрощеності, – до одиничних, – життєвих потреб та ставлень (зв’язків), а “складність” – у наявності кількох потреб чи ставлень та можливість конфлікту між ними. Василюк зауважує можливість “миготливого” настановлення, коли у важких, складних обставинах стан кризи змінюється відчуттям безтурботності чи байдужості, коли неможливо оцінити глибину та серйозність події, і розглядає таке повернення в легкий та простий світ як захисний механізм.

Опанування невизначеності у випадку інфантильного, ціннісного і творчого настановлення досягається за рахунок дитинної довіри до світу – приписування йому рис безпеки, чутливості, турботливості, тобто звуження його складових до бажаних та відкидання небажаних,

а також за рахунок зануреності в “тут-і-тепер”, тобто звуження часової перспективи і життєвого простору. У разі реалістичного настановлення більша визначеність досягається за рахунок зосередженості на обмеженому числі потреб, бажань, зменшення варіантності засобів їх досягнення та звуження образу майбутнього до бажаного. Ціннісне настановлення дає змогу взаємодіяти зі світом і досягати інформаційної визначеності через ціннісну визначеність, за рахунок наявності чіткого критерію, що допомагає знаходити відповідні і відсікати інші варіанти та напрямки. У випадку творчого настановлення визначеність задуму поєднується зі свободою вибору алгоритмів вирішення завдань, тобто невизначеність використовується як ресурс.

Отже, аналізуючи дослідження типології життєвих світів Ф. Ю. Василюка [1; 2;], “легке” можна визначити як дитинне, а “легкість” – як умовну забезпеченість актуалізованих потреб, делеговану світові, та умовну спрощеність життєвих зв’язків. “Серйозність” не передбачає таких гарантій, водночас даючи змогу взаємодіяти зі складним і конфліктним світом.

Виходячи з аналізу досліджень серйозного і несерйозного у філософській та психологічній літературі, можна виділити такі характеристики відповідних життєвих практик особистості, як дієвість (реалізованість) сприйнятих настановлень особистості, їх інструментальність, адекватність буття сприйняттю, збалансованість, проблемність/“вписаність” у суспільне життя, місце в соціальній динаміці (на етапі становлення, відтворення чи оновлення даної практики), динамічність, просторово-часова конфігурованість, функціональність.

Модуси серйозного і несерйозного, попри їх протилежність, щільно пов’язані одне з одним в особистісному життєконструюванні і у випадку гармонійного, врівноваженого ставлення постійно доповнюють один одного. Така практика дає змогу діяти як організовано, зосереджено, так і розкуто, легко. Домінування певного настановлення породжує яскраво забарвлені практики творення “серйозного” і “несерйозного” життя. Коли протилежного настановлення немає, то це, на нашу думку, може бути виявом дисгармонійності і виявлятися в просторі життєконструювання як місце розгубленості або неможливості.

Простір життя особистості охоплює і царину людських стосунків, вчинків, способів, стилів життя особистості, і царину “ставлень” особистості до себе та свого життя – її життєвих настановлень [10; 13; 16]. Простір легкого та серйозного розділений відповідно до життєвих сфер, що виступають однією з основних соціально-психологічних характеристик особистості та структурують її життя [5]. Таке структурування дає змогу аналізувати не лише простір нашого життя в цілому, а

й окремі його частини – життєві сфери: особисту, сімейну, професійну, комунікативну тощо.

Системними властивостями життєвих сфер є їхня реальність/потенційність, полісферність/моносферність, спосіб пов'язування життєздійснення в різних сферах, однорідність/неоднорідність самонастановлення, способи взаємодії зі світом за сферами, співвідношення сфер різної настановленості, рівні значущості сфер, їхня функціональна навантаженість та функціональна узгодженість. Життєві сфери особистості – це динамічна, жива, незастигла система, і з часом може відбуватися не лише проста зміна співвідношення сфер з різними модулями життєконструювання, а й інші процеси – чергування, розподіл, розмежування, домінування, доповнення, переплутування, перевертання, заперечення та ігнорування чи, урешті, вихід за межі простору легкого/серйозного.

На даному етапі дослідження ми зосередимо увагу на першому і, можливо, основному способі динамічного впорядкування простору життєконструювання – переході від серйозного до легкого і навпаки.

Основними характеристиками, що визначають модули серйозного і легкого просторів у життєконструюванні особистості, є міра реальності, значущості, досяжності та контролю певної сфери життя. Міра *реальності* того, що відбувається в окремій сфері або групі сфер, залежить від ступеня *умовності* того, що тут відбувається (людина стверджує: “тут усе по-справжньому” чи “це мені за іграшки”), *раціональності/ірраціональності* вчинків у певній частині життя (“тут я маю все продумати, прорахувати” або “я дію тут нелогічно, несподівано для себе”), ідентифікації певної сфери як *справи* чи розваги (“це така справа”, “це для мене відпочинок”, “тут я розважаюся”) та суб'єктивно визначеної міри *безпеки/небезпеки* наслідків дій у цій сфері (“я тут можу робити все, що захочу”, “добром це не закінчиться”, “невідомо, що ще може статися”).

Про *значущість* певної життєвої сфери можуть свідчити: її *вагомість* (кількість часу, житлового простору, соціальних контактів, фінансових та інших ресурсів, присвячених певному заняттю), *важливість* (віднесення певної сфери до важливих чи неважливих сфер), місце в *ієрархії* серед інших сфер.

Досяжність певної сфери життя визначається мірою її *наближеності* – сфера розглядається як близька/далека (наприклад, людина стверджує, що “до цього мені ще далеко”, “до цього мені ще йти і йти” або: “варто лише руку простягнути”), мірою *складності/простоти* (ми говоримо: “це складно для мене” або “це дуже просто”) або ж *важкості/легкості* (“це занадто важко”, “це зовсім легко”), мірою *доступно-*

сті/недоступності чи, навіть, *здійсненності/нездійсненності* (“це цілком можливо” або “це неможливо для мене”).

Про ступінь *контролю*, що встановлюється над певною сферою свідчать відчуття *підконтрольності* або *непідконтрольності* життєвої сфери; міра *довіри* до того, що і як у ній відбувається; потрібний тут рівень *уважності, зосередженості* або ж можливої, допустимої *неуважності, розосередженості*; рівень *свободи* – тобто необхідність і кількість певних обмежень або ж коли їх узагалі немає; *стабільність/лабільність* чи, можливо, *суцільність/дискретність* простору певної сфери – вимоги до постійності зусиль (“це потребує безперервної, постійної праці”, “роблю це час від часу”, “іноді щось роблю”); *планованість* або спонтанність подій (“тут у мене все розплановано”, “я нічого не планую”, “що ж тут можна планувати?”, “усе відбувається спонтанно”) та *організованість* чи *імпровізованість* дій (“якщо я не організую, нічого не станеться”, “усе виходить само собою, без жодного плану”) в якійсь частині нашого життя.

Визначаючи ступінь реальності, значущості, досяжності і контролю частини простору нашого життя, ми: 1) приймаємо рішення щодо можливості життєздійснення в цій сфері; 2) позиціонуємо себе як особистість із певними можливостями; 3) ідентифікуємо сфери життя з визначальними якостями життя, з актуальними для нас метафорами – маркуємо їх; 4) визначаємо місце цієї сфери в життєвій ієрархії, присвоюємо певні ранги; 5) присвоюємо певні властивості життєвим сферам; 6) здійснюємо вибір щодо міри вираженості якоїсь якості нашого життя в даній сфері, встановлюємо планку; 7) інвестуємо або наміряємося інвестувати якусь кількість життєвих ресурсів у цю сферу; 8) управляємо даною сферою. Таким чином ми організуємо власне життя в просторі легкого/серйозного на буттєвому, особистісному та суб’єктному рівнях.

Динаміка організації простору легкого/серйозного в особистісному життєконструюванні забезпечується: 1) зміною ступеня справжності/несправжності, реальності певного простору, тобто зменшення або збільшення кількості можливих варіантів подій – за рахунок “неможливих”, фантастичних, нереальних; 2) більшою чи меншою ергономічністю розташування – стисканням/розширенням (а можливо, і “зіжкакуванням”) простору; 3) навантаженням, концентрацією/розосередженням інвестицій життєвих ресурсів або ж центрацією/децентрацією простору та 4) зміною міри регульованості – регуляцією/дерегуляцією простору. Отже, у разі переходу від серйозного до більш легкого модусу простір життєконструювання стає менш реальним, стискається, децентрується та слабше регулюється. І навпаки, простір стає реальнішим, розгортається, центрується, рівень його регу-

ляції підвищується у випадку переходу від легкого до серйозного модусу.

Висновок. Основними функціями серйозного і легкого модусів в особистісному життєконструюванні є забезпечення різних способів взаємодії з невизначеністю – протистояння середовищу або використання його властивостей. Основними характеристиками, що визначають модуси серйозного і легкого настановлення в життєконструюванні особистості, є міра реальності, значущості, досяжності та контрольованості певної сфери життя. Перехід між модусами легкого і серйозного супроводжується зміною властивостей простору життєконструювання – ореальненням/знереальненням, стисканням/розгортанням, централізацією/децентралізацією, регуляцією/дерегуляцією. Отже, у просторі *серйозного* опанування невизначеності забезпечується за рахунок привнесення більшої визначеності, а в просторі *легкого* – парадоксальним чином – за рахунок привнесення ще більшої невизначеності.

Література

1. *Василюк Ф. Е.* Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций [Електронний ресурс] / Ф. Е. Василюк // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2001. – № 4. – Режим доступа : <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20010405>.
2. *Василюк Ф. Е.* Уровни построения переживания и методы психологической помощи / Ф. Е. Василюк // Вопросы психологии. – 1988. – № 5. – С. 27–37.
3. *Зинченко В. П.* Толерантность к неопределенности: новость или психологическая традиция? / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 2007. – № 6. – С. 3–20.
4. *Канеман Д.* Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения / Д. Канеман, А. Тверски. – Х. : Гуманит. центр, 2005. – 632 с.
5. *Крайчинська В. А.* Сфери житєвих завдань особистості / В. А. Крайчинська // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2007. – Вип. 22(25). – С. 132–140.
6. *Корнилюк Р.* Мічені Нобелем: економ-психолог Деніел Канеман [Електронний ресурс] / Р. Корнилюк // Економічна правда. – 2010. – 9 листопада. – Режим доступа : <http://www.epravda.com.ua/publications/2010/11/5/255342/>.
7. *Меняющаяся социальность* // Полис. Политические исследования. – 2011. – № 1 (121). – С. 97–121.
8. *Павлишин М.* До іронії з іронією [Електронний ресурс] / М. Павлишин. – Режим доступа : http://www.anthropos.org.ua/jspui/bitstream/123456789/60/1/Pavlyshyn_IRONIA.pdf
9. *Петренко Н. С.* Рассуждая о будущем капитализма, полезно помнить о его прошлом. Меняющаяся социальность / Н. С. Петренко // Полис. Политические исследования. – 2011. – № 1 (121). – С. 110–112.
10. *Сарджвеладзе Н. И.* Личность и ее взаимодействие с социальной средой [Електронний ресурс] / Н. И. Сарджвеладзе // Библиотека Фонда содейст-

- вия розвитку психической культуры. – Режим доступу : <http://psylib.ukweb.net/books/sarjv01/txt05.htm>.
11. Сковорода Г. Брань архистратига Михаила со Сатаной о сем: легко быть благим / Диалоги. Трактаты. Притчи // Григорій Сковорода. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 260–285. – (Серія “Бібліотека української літератури”).
 12. Старовойтенко Е. Б. Модели индивидуального отношения к себе / Е. Б. Старовойтенко // Мир психологии. – 2011. – № 1. – С. 55–69.
 13. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2005. – 376 с.
 14. Ушкалов Л. Григорій Сковорода / Л. Ушкалов. – Х. : Фоліо, 2009. – 123 с. – (Серія “Знамениті українці”).
 15. Цымбурский В. Л. Speak, Методу! (Введение в книгу “Конъюнктуры Земли и Времени”) / В. Л. Цымбурский // Полис. Политические исследования. – 2011. – № 2 (122). – С. 145–161.
 16. Шульга М. Соціальний ареал життя особистості як предмет соціологічного дослідження / М. Шульга // Соціальний ареал життя особистості. – К., 2005. – С. 18–53.
 17. Yankelovich D. New rules: Searching for self-fulfilment in a world turned upside down / D. Yankelovich. – New York, 1981. – 131 p.

© Крайчинська В. А.

Я. А. Гавриленко

ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДОСВІДУ ПЕРЕЖИВАННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ В ЗНАЧУЩИХ СТОСУНКАХ

Розглядаються результати пілотного дослідження досвіду переживання залежності. Визначено ряд особливостей наративів людей, що підтримують залежні стосунки. Виділено чотири варіанти інтерпретацій досвіду переживання залежності: фрагментарний, циклічний, кризовий і посткризовий.

Ключові слова: залежні стосунки, наратив, фрагментарні, циклічні, кризові та посткризові інтерпретації.

Рассматриваются результаты пилотажного исследования опыта переживания зависимости. Определен ряд особенностей нарративов людей, которые поддерживают зависимые отношения. Выделены четыре варианта интерпретации опыта переживания зависимости: фрагментарный, циклический, кризисный и посткризисный.

Ключевые слова: зависимые отношения, нарратив, фрагментарные, циклические, кризисные и посткризисные интерпретации.

The results of pilot research of addiction experiences are considered. The specific narratives features of people, who are in addicted relations, are

defined. Four variants of interpretation addiction experiences in the relations are allocated. They are fragmentary, cyclic, crisis and postcrisis.

Key words: addicted relations, narrative, fragmentary, cyclic, crisis and postcrisis interpretations.

Проблема. Останнім часом з'являється все більше досліджень, присвячених аналізу феномена залежності в близьких стосунках [1 – 4]. Близькі, значущі взаємини є важливим аспектом життєвого світу кожної людини. Саме в діалозі з найближчим оточенням людина має можливість якнайповніше реалізувати своє ціннісно-смісловне буття, завдяки зворотному зв'язку – розширювати свої ціннісно-смісловні межі і таким чином конструювати, структурувати себе в комунікативному процесі [5 – 7].

Мета статті: на основі аналізу результатів пілотного дослідження визначити особливості наративів людей, що підтримують залежні стосунки; розглянути можливі варіанти інтерпретації досвіду переживання залежності в значущих стосунках.

У близьких взаєминах не можна уникнути впливу партнера [1], не можна відсторонитися від владно-підвладних патернів взаємодії, тому залежність дуже часто розглядається як природна характеристика будь-яких значущих стосунків. Але конструктивний варіант залежності має радше ситуативний і взаємний характер. Залежність починає деструктивно впливати на життя особистості, коли стає досить стійким способом взаємодії, а стосунки відтак повністю визначають буття особистості поза її волею та вибором. Ситуативність і стійкість залежних патернів взаємодії визначаються рівнем описаного феномена. Слідом за Е. Гідденсом ми пропонуємо розглядати залежність як *патерн, звичку і примус*. Перший рівень залежності можна описати як досить стійкий *патерн* міжособової взаємодії, від якого можна відмовитися в разі необхідності, якщо ситуація вимагатиме іншого способу взаємодії. На другому рівні залежність – це *звичка*, що визначається як патерн, від якого важко відмовитись, але цілком можливо, якщо докласти певних зусиль. На третьому рівні залежність – це *примус*, коли людина неспроможна самотійно відмовитися від певного звичного патерну міжособової взаємодії, навіть якщо це завдає їй страждань і деструктивно впливає на її особистість [2].

Неабияку роль у переживанні залежності в стосунках відіграють і рівень усвідомленості та особливості інтерпретації такого досвіду. Осмислення стосунків дуже часто відбувається за допомогою наративів. Тому феномен залежності ми аналізували на основі даних, отриманих у спосіб збирання наративів людей, які зверталися по психологічну допомогу з приводу залежних стосунків. Важливим для нашого

розвідувального етапу дослідження є те, що ці досліджувані можуть надати досить розгорнутий рефлексивний матеріал щодо порушеної проблеми, адже вони вже усвідомлюють власну залежність та визначають її як патерн, якого важко позбутися самостійно і для подолання якого їм потрібна допомога.

Досліджуваним пропонувалося написати розповідь про залежність. Інструкція була такою: “Опишіть, будь ласка, свій досвід залежності у вигляді історії. Виберіть жанр, стиль оповідання, які змогли б найповніше розкрити переживання такого досвіду”. У результаті проведеного дослідження ми отримали вісім сюжетних оповідань про залежність у близьких значущих стосунках.

На етапі аналітичної абстракції наративного аналізу в оповіданнях було виділено категорії, в яких найповніше відображаються основні особливості перебігу залежних стосунків.

1. *Точка рефлексії*. Ця категорія описує позицію та етап стосунків, з яких автор розгортає свій наратив. Ми виділили такі:

- віддалена, відсторонена точка рефлексії. Із зазначеної позиції автор описує свою історію як віддалену в часі, як таку, що відбулася колись у минулому і мало пов’язана з теперішнім;
- точка рефлексії в позитивному реєстрі коливання у випадку залежних стосунків. Описані взаємини вибудовуються в теперішньому, коли автор більш-менш задоволений стосунками;
- автор описує стосунки на етапі звільнення від залежності.

Психологічна практика показує, що є ще ряд історій залежностей із негативного реєстру коливання, але в нашому дослідженні вони, на жаль, не були представлені. Такі досліджувані відмовлялися описувати свій досвід. І це виглядає досить очікувано. Напевно, є етап переживання залежності в стосунках, який слабо піддається рефлексії, причому спостерігається опір узагальненому погляду на залежність.

2. *Протяжність часового контуру*. Дана категорія описує, якою мірою досвід осмислення залежності інтегрується в різні часові модальності в тексті.

3. *Широта психологічного простору* являє собою категорію, що відображає, як стосунки з коханою людиною інтегруються в загальний контекст взаємодій. Звужений психологічний простір – це опис виключно стосунків з коханою людиною, розширений включає інших партнерів та інших людей.

4. *Особливості представленості ідентичності* в тексті наративу. Ця категорія вивчалася за допомогою таких маркерів: наявність прямого самоопису, прямої і непрямой самооцінки, статичність-динамічність образу Я, активність-пасивність позиції автора.

5. *Особливості сприйняття партнера* фіксуються в таких маркерах: прямий опис, наявність оціночних суджень, статичність-динамічність образу коханої людини, активність-пасивність позиції партнера.

6. *Особливості динаміки стосунків* відображаються в представленості етапів розгортання взаємин у текстах наративів.

7. *Обґрунтування описаних подій*. Дана категорія являє собою аналіз мотивувань автора і партнера, причин та наслідків подій, що відбуваються.

8. *Емоційне тло*. Аналізуючи цю категорію, ми звертали увагу на рівень вербалізованості, наявність оцінки, енергетичну наповненість зображених почуттів.

На основі виділених категорій було визначено чотири варіанти інтерпретації залежних стосунків: фрагментарний, циклічний, кризовий і посткризовий.

Фрагментарний спосіб інтерпретації полягає в осмисленні лише певного аспекту залежних стосунків, який не інтегрується в загальну картину життєвого досвіду. Наратив виглядає як романтична історія шаленого кохання, що одного разу відбулась і наразі сприймається відірвано від теперішнього життя.

Описаний психологічний простір звужений, представлений лише головними героями, інші з'являються лише як представники психологічного простору партнера (*"він одружений і має двох дітей"*).

Партнер описується як абсолютно ідеальний (*"рішучий, упевнений, готовий на все заради коханої людини"*). Бачення та оцінка партнера стали, не змінюються протягом історії.

В описі себе можна виділити три етапи: на початку Я представлене через бажання близькості, ностальгію за батьківською ніжністю і чуттєвістю, далі – через злиття з партнером (*"...почала плутати свої і його бажання, не встигаючи зрозуміти, що відбувається..."*), а в кінці розповіді власний образ подається повністю крізь призму сприйняття партнера (*"я була його маленькою, ніжною, милою, тендітною дівчинкою"*). Отже, ми спостерігаємо динаміку, як досить нечіткі контури ідентичності на початку історії дають змогу легко ідентифікувати себе крізь призму інтимних стосунків. Стосунки стають основою позитивної самоідентифікації.

В осмисленні динаміки взаємин розгорнутими є тільки приємні епізоди. Більша частина тексту присвячена етапу знайомства, своїм фантазіям про наміри партнера і його думки, дуже детально описано перший секс. Наступні етапи охарактеризовано одним реченням: *"Так я потрапила в болочі для мене і для нього стосунки"*. Труднощі й про-

блеми не розгортаються, не піддаються осмисленню, що робить інтерпретацію досвіду залежності досить односторонньою.

Відповідно емоційне тло такої розповіді захопливо-пристрасне, певною мірою ностальгічне. Здається, авторці приємно перебирати свої спогади. Можна висловити припущення, що потреба в близькості і подібних переживаннях в житті нашої героїні на сьогоднішній день досить актуальна.

Обґрунтування та мотивації головних героїв мають зовнішній локус відповідальності. Причини подій пов'язуються з партнером і пристрастю.

Циклічна інтерпретація залежності. Як і розповіді першої групи, наративи цієї групи віддалені в часі. Але їхньою характерною особливістю є те, що в них описуються не окремі стосунки, а цілий ряд залежностей з претензією на узагальнення певних закономірностей.

Поле учасників є більш розширеним порівняно з першою групою. Крім основних героїв близьких стосунків, яскраво виділяється генералізований образ інших, який впливає на перебіг стосунків, даючи їм оцінку. Поява третього учасника стосунків вказує на опосередкованість взаємин, взаємини регулюються зовнішніми чинниками (*“усі друзі мені говорили...”*, *“мій кум зі мною погодився...”*, *“приємно було тільки там, де його поважають”*).

В усіх історіях описуються два типи партнерів: знецінені і грандіозні. Знецінені представляються через риси, що не подобаються (*“...напевне, не можна сказати, що вона була дурна, але її кругозір був обмежений тільки двома речами...”*; *“...мене не полишало відчуття, що він не той...”* або *“...з нею начебто все було гаразд, але вона була зовсім не така, зовсім не схожа на ту, про яку я мріяв...”*), і ситуації, які утримують людей разом: секс (у чоловічих історіях багато місця присвячено опису сексуальних стосунків, але при цьому вони знецінюються: *“...це єдине, що вона вміла робити гарно”*), можливість контролю та влади (*“я легко хряпнула дверима – знала, що він не витримає і побіжить перший”*).

Інший тип стосунків, описаний такими людьми, абсолютно протилежний. Тут партнер виглядає як досконалий в усьому, загадковий, недосяжний, у відносинах з ним з'являється багато жертвності: довге чекання, вимолювання зустрічі, витрачання останніх грошей на коштовні подарунки.

Як бачимо, характерною особливістю сприйняття партнера є асиметрія. Ставлення до коханої людини визначається позицією в стосунках: з підпорядкованої позиції партнер ідеалізується, а з владної –

знецінюється. Крім того, його образ співвідноситься з точкою зору інших.

У текстах цієї групи ідентичність представлена досить розлого. Судження про себе в основному мають оціночний характер та змінюються протягом історії. У жіночих нарративах самооцінка залежить від того, який партнер поруч, а в чоловічих оцінка значною мірою зумовлена соціальним статусом і доходами та, навпаки, визначає стосунки. З власної грандіозної позиції чоловіки наважуються на стосунки з недосажною особою, а невпевненість спонукає їх залишатися з доступною.

Динаміка розгортання стосунків представлена, як біг по колу (*“моменти примирення були, напевне, найщасливішими, а потім я знову помічала, що це зовсім не та людина поруч і я варта кращого”*). У чоловічих історіях часто описується “біг” по трикутнику стосунків. Стосунки зі знеціненою особою чоловіки прагнуть розірвати, але недосажність ідеалізованих жінок знову штовхає їх в обійми доступних і т. д.

Емоційне тло таких історій у більшості випадків сумне, фігурують почуття провини, печалі, розчарування, стурбованості, тривоги – навіть захопленість описується з присмаком болю. Пояснення перебігу тих чи інших подій вкладаються в рамки самооцінки автора: усе відбувається так чи інакше, тому що я вартий кращого або тому, що я не вартий такого щастя.

Кризова інтерпретація залежності. Цю групу від двох попередніх відрізняє актуальність описаних стосунків для сьогодення. Попередній досвід залежності екстраполюється на теперішні стосунки. Наративи даної групи являють собою цілісні історії аналізу залежних стосунків у контексті всього життя. Більша частина тексту присвячена минулим стосункам та історії теперішніх, третина – теперішній ситуації, своїм сьогоднішнім переживанням. Щодо майбутнього, то воно залишається відкритим.

У такій історії, на відміну від розглянутих вище, стосунки описані в кризовий період на позитивному піку коливань залежності. І це впливає на особливості сприймання значущих стосунків.

Описаний психологічний простір відрізняється від попередніх тим, що інші взагалі зникають із тексту. Локус усвідомлення звужений виключно до учасників близьких стосунків. Автори описують кількох партнерів. Але якщо в попередній історії партнерів відрізняла оцінка їх автором (знецінені, грандіозні), то в даній історії вони поділяються на минулих і теперішнього.

Сприйняття партнерів оціночне, але дещо відрізняється від попередніх груп. Оцінка партнера залежить не від нього самого, як у пе-

ршій історії, і не від оцінки найближчого оточення, як у другій групі історій, а від його дій та ставлень до автора: якщо він ігнорує – оцінюється негативно, якщо прагне бути поруч – позитивно.

Самосприйняття динамічне. На початку розповіді Я описується з фрустрованою потребою в близькості, а в кінці минулих залежностей Я – грандіозне, сильне, задає тон стосункам та одноосібно впливає на них. На самооцінку в даній історії впливають не стосунки, а можливість їх ігнорувати. Якщо в авторки виходить зробити так, щоб коханий відчув, що він їй не потрібен, самооцінка підвищується. Авторка весь час ніби доводить собі, що може обходитися без партнера (*“...я вам доведу, ми ще побачимо, хто кого буде чекати і хто кому буде потрібний більше...”*).

На відміну від двох попередніх груп у даній уже представлена етапність у розгортанні стосунків. Можна простежити етап закоханості, етап переживання кризи в стосунках, етап абсолютної незалежності, а потім знову залежності.

У кризі досягається власна грандіозність, але не просто приєднанням до більш нікчемного чоловіка, а внаслідок переосмислення власної життєвої позиції. Підвищення самооцінки пов'язане з появою нових смислів (*“...я стала займатися власною справою, розвивати кар'єру, у мене було дуже багато завдань...”*). Але кар'єра є не самодостатньою метою, а просто засобом відділення від партнера. Вона протиставляється близькості і витісняє потребу в інтимності. Такий спосіб виявляється для автора не дуже продуктивним, адже, коли з'являється новий, теперішній, чоловік і просто натякає на близькість, фрустрована потреба знову оживає і дає можливість ігнорувати роботу, професію (*“...він сказав чарівну фразу – тобі не потрібно більше працювати, тепер я буду про тебе дбати...”*). Це, здається, те, чого автор несвідомо прагне, і тому знову потрапляє в доволі знайомий досвід залежності.

Прагнення звільнитися від залежності шляхом ігнорування потреби в близькості робить стосунки внутрішньо конфліктними. Простежується такий механізм: фрустрована потреба в близькості заглушується свідомим настановленням на незалежність. Сама по собі незалежність не дає цілісної радості, адже вона реалізується на тлі фрустрації. Водночас задоволення потреби в близькості не дозволяє насолоджуватися стосунками, адже суперечить свідомим настановленням. Таким чином, у залежних, які прагнуть звільнитися від страждань у стосунках, намагаючись просто їх ігнорувати, значно менше шансів досягти успіху. Така динаміка подолання, як правило, рецидивна.

Емоційне тло даної розповіді вкрай амбівалентне. Описано багато почуттів – від злості до гордості, але загальною особливістю є їхня крайність і взаємовиключний характер.

Посткризова (продуктивна) інтерпретація залежності. У четвертій групі історій описано актуальні на сьогоднішній день стосунки. Відрізняє ці історії від попередніх те, що автори описуваних стосунків перебувають на посткризовому етапі продуктивної сепарації.

Коло учасників, на відміну від попередньої групи, розширюється. З'являються так звані інші, але не як судді і глядачі, а як представники життєвого простору автора (*“У моєму житті з'явилися люди, яких знала тільки Я. Це були МОЇ знайомі, МОЇ колеги”*).

У таких історіях дещо відрізняються та мають свою специфіку й особливості сприйняття партнера. Образ коханого змінюється протягом історії: на початку – ідеальний (*“Мені подобалося в ньому все, здавалося, що навіть найогидніші речі він робить якимось достойно, інтелегентно”*), далі – підлий (зради, наркотики, побої). Але поступово авторка переходить від оціночного бачення партнера до аналізу своїх почуттів поряд з ним (*“Я зрозуміла, що неважливо, який він і що він робить: він має право курити траву, вживати алкоголь – це його життя. Просто я не можу цього сприймати, він мене злить, дратує, я не можу перебувати з ним на одній території”*). У такій інтерпретації простежується переведення локусу відповідальності за сприймання партнера на себе і поступове вибудовування власних психологічних меж.

Схожі процеси знайшли відображення і в самоописах. На початку – максималістський опис себе через ставлення до партнера (*“Я готова була йти за ним на край світу, ризикнути всім, я була дуже віддана”*). Далі спостерігаємо, як під впливом стосунків самосприйняття трансформується (*“Я перетворилася на злобну, стурбовану тільки стосунками жінку з нав'язливим бажанням упіймати його на зраді”*). У подальших описах стає помітним прагнення інтегрувати своє Я в цілісність, не перекреслювати одну частину іншою (*“У цих складних стосунках я намагалася віднайти здорову частину себе і почати її зрощувати. Стосунки залишалися тими ж, але я вже ставала іншою”*).

Динаміка розгортання стосунків охоплює вже описані в попередній групі етапи: закоханість (прагнення бути завжди і всюди разом), криза, розчарування, життя в непродуктивний посткризовий період та посткризовий продуктивний період. Життя на етапі кризи описується як крайня амбівалентність прагнень (*“Почалося впадання в крайнощі: від ненависті до дикої пристрасті, від відрази до обожнювання, від*

бажання гнати його якнайдалі до бажання молити залишитись”). Життя після кризи авторка описує як нестерпне, зазначаючи, що важко навіть підібрати слова (“...було порушено багато меж: ми ніби перевірили одне одного на міцність – як не знущайся, все одно ніхто нікуди не подінеться...”).

У цих історіях з’являється ще один етап – теперішній – криза, але вже внутрішня, що полягає в поступовій сепарації. Авторка не намагається звільнитися від стосунків, а починає вибудовувати своє життя відповідно до своїх бажань (“*Я спробувала почати з маленького – організувати свій простір. Не розлучатися з ним, не спалювати всі мости, а просто віднайти місце, де буду тільки Я...*”). Поступово локус відповідальності за своє життя переноситься всередину. Таке проходження кризи суттєво відрізняє цю групу від попередньої. Люди більш відкриті до досвіду і не намагаються відгородитися від стосунків узагалі: “*Я не знаю, як закінчатся ці стосунки, чи, можливо, вони вже закінчились... важливішим зараз є те, що моє життя мені починає подобатись, я починаю собі подобатись, у моєму оточенні з’являється багато цікавих людей*”, або “*я відчуваю, що важкі переживання, урешті-решт, мають цілющу силу, я починаю очищатися від тягаря історії*”.

Особливості емоційного тла полягають у його різнобарвності: захопливо-позитивне тло – на початку історії, крайнє амбіваленте – під час першої кризи, гнітуче негативне – у посткризовий період і спокійно-різноманітне – під кінець історії.

Характерною особливістю цих історій є відсторонено рефлексивний погляд на різні події життя, прагнення віднайти причини та мотивування на різних етапах розгортання любовного сюжету. На початку розгортання стосунків усе пояснюється зовнішніми чинниками (досконалістю партнера, шаленістю почуттів), потім – внутрішньою невідзначеністю, далі ж усе обґрунтовується власною безпомічністю. Нарешті, локус відповідальності переводиться всередину, з’являється віра у власні сили та можливості. І це суттєво впливає на особливості переживання досвіду залежності.

Висновок. Проведене нами дослідження показало, що особливості переживання досвіду залежності значною мірою зумовлені інтерпретативними можливостями особистості. Категорії аналізу наративів, виділені в процесі розвідувального етапу, є вагомими чинниками, що впливають на особливості інтерпретації досвіду залежності. До них належать і актуальність та гострота переживання, і широта просторово-часового горизонту, і етап розгортання стосунків, й особливості переживання кризи та процесів самоідентифікації.

Література

1. Бауман З. От пиллигрима к туристу, или краткая история идентичности [Електронний ресурс] / З. Бауман. – Режим доступу : <http://www.urban-club.ru/?p=54>
2. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / Э. Гидденс. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
3. Емельянова О. В. Кризис в созависимых отношениях / О. В. Емельянова. – СПб. : Речь, 2004. – 368 с.
4. Москаленко В. Д. Зависимость: семейная болезнь / В. Д. Москаленко. – М. : Персэ, 2009. – 352 с.
5. Норвуд Р. Женщины, которые любят слишком сильно [Електронний ресурс] / Р. Норвуд. – Режим доступу : http://www.koob.ru/norwood_robin/jenshini_silno_lubyat.
6. Розенова М. И. Нарушения личностной целостности в случаях аддиктивно-нарциссической патологии и их проявления в отношениях любви / М. И. Розенова // Мир психологии. – 2004. – № 5. – С. 239–251.
7. Робин Ж.-М. Быть в присутствии Другого: этюды по психотерапии / Ж.-М. Робин. – М. : Ин-т общегуманит. исследований, 2008. – 389 с.
8. Титаренко Т. М. Соціально-психологічні практики життєконструювання особистості / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2011. – Т. II. Психологічна герменевтика. – Вип. 7. – С. 15–23.
9. Черемных Е. Нарративная идентичность в пространстве диалога [Електронний ресурс] / Е. Черемных. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpip/2/2010_6/st5.pdf.
10. Чернобровкина В. А. Понимание и интерпретация человеком личного опыта свободы и зависимости. [Електронний ресурс] / В. А. Чернобровкина. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpip/2/2011_7/st13.pdf.

© Гавриленко Я. А.

Ю. А. Чаусова

РОЛЬОВІ НАСТАНОВЛЕННЯ ПОДРУЖЖЯ В СІМЕЙНОМУ ЖИТТЄКОНСТРУЮВАННІ

Встановлено, що основні відмінності в рольових настановленнях між цивільним та офіційним типами шлюбу спостерігаються у сферах інтимно-сексуальних стосунків, господарчо-побутових справ, батьківсько-виховних питань та особистісної ідентифікації з партнером. Визначено, що члени подружжя в офіційному шлюбі більш упевнено й відповідально будують сімейні стосунки, але при цьому знижується рівень довіри. З'ясовано, що сімейне життєконструювання в цивільних парах відрізняється щирістю і взаєморозумінням, проте не вистачає реального бачення життя.

Ключові слова: роліві настановлення, подружні стосунки, життєконструювання, цивільний шлюб, офіційний шлюб.

Установлено, что основные отличия в ролевых установках между гражданским и официальным типами брака наблюдаются в сферах интимно-сексуальных отношений, хозяйственно-бытовых дел, родительско-воспитательных вопросов и личностной идентификации с партнером. Определено, что супруги в официальном браке более уверенно и ответственно строят семейные отношения, но при этом снижается уровень доверия. Выяснено, что семейное жизнеконструирование в гражданских парах отличается искренностью и взаимопониманием, однако не хватает реального видения жизни.

Ключевые слова: ролевые установки, супружеские отношения, жизнеконструирование, гражданский брак, официальный брак.

The main differences in role installations between civil and official types of marriage occur in the areas of intimate sexual relations, domestic affairs, parent and educational issues and personal identification with the partner are found. The married couples build family relationships more confident and responsible, but the level of trust reduces are determined. The family's life - construction of civil couples differs with sincerity and understanding, but it has the lack of life's real vision are found.

Key words: role installations, marital relations, life-construction, civil type of marriage, official type of marriage.

Проблема. Прийнявши рішення бути разом, подружжя починає настійно працювати над розвитком своїх стосунків – поглибленням взаєморозуміння, прийняття та підтримки одне одного. При цьому особливе значення мають їхні дошлюбні уявлення про сімейне життя, адже саме вони позначаються на процесі конструювання подружніх взаємин. Важливою складовою таких уявлень є роліві настановлення чоловіка і жінки.

Мета статті: аналіз значення ролевих настановлень подружжя в конструюванні сімейного життя.

Останнім часом процес розвитку шлюбу досяг рівня, коли його стабільність визначають перш за все особистісні риси чоловіка і жінки [3]. Тобто ефективність шлюбних стосунків залежить передусім від індивідуальних особливостей членів подружжя.

Серед чинників, що впливають на вибір шлюбного партнера [2], розглядають дошлюбні уявлення про сімейне життя, у тому числі роліві очікування та домагання подружжя [5], котрі позначаються як на обранні майбутніх чоловіка або жінки, так і на подружньому взаєморозумінні [4]. Центральним компонентом таких уявлень, згідно з Л. С. Алексеевою, є очікування і вимоги потрібного й бажаного, які

виникають щодо майбутньої взаємодії у шлюбі [1]. Згодом, під впливом життєвих ситуацій та особливостей сімейних стосунків, ці уявлення змінюються, коригуються, доповнюються новими змістовними елементами.

Для дослідження рольових настановлень ми скористалися методикою “Рольові очікування та домагання в шлюбі” О. М. Волкової. Очікувалося, що в результаті застосування методики вдасться визначити вплив рольової сфери членів подружжя на процес життєконструювання в сім’ї. Зокрема, передбачалося, що чим нижчий ступінь узгодженості рольових настановлень шлюбних партнерів, чим більше в них жорсткості й неваріативності, тим більш скуто і шаблонно відбуватиметься процес побудови подружніх стосунків.

У пілотному дослідженні взяли участь 9 пар віком від 21 до 39 років, з яких 4 перебували в цивільному шлюбі і 5 – в офіційному (період подружнього життя – від 1 до 5 років). Бали підраховувалися за сімома основними шкалами, більшість із яких містила по дві підшкали – очікування і домагання. Зауважимо, що через невелику вибірку ми можемо говорити радше про тенденції, які потребують подальшого більш глибокого та детального вивчення.

Отже, *перша шкала* – значущості сексуальних стосунків подружжя – визначає, яку роль у взаєминах вони відіграють, чи залежить загальне благополуччя в шлюбі від налагодженості інтимної сфери партнерів (табл. 1).

Таблиця 1

Ступінь узгодженості настановлень подружжя в інтимно-сексуальній сфері (у %)

Наявність конфлікту	Офіційний шлюб	Цивільний шлюб
Є (+)	–	–
Немає (–)	100	100

І в цивільному, і в офіційному шлюбі настановлення в інтимно-сексуальній сфері можна розглядати як цілком узгоджені. На початку спільного життя це цілком зрозуміло, адже йдеться про період романтичних залицянь, пізнання партнера, нових відкриттів у стосунках, зокрема сексуальних, коли пара шукає, випробовує, вільно використовує різноманітні способи інтимної взаємодії, обирає серед них найкращі, найзручніші для обох.

Високі відсотки говорять і про сумісність чоловіка й жінки в сексуальній сфері, що сприяє побудові стабільних, гармонійних взаємин. Очевидно, члени подружжя вважають сексуальну гармонію важливою

умовою існування щасливої сім'ї, і їхнє ставлення до коханої людини значною мірою залежить від її оцінки як сексуального партнера (“загалом це правильно, що сексуальні стосунки – головне у взаєминах чоловіка і жінки”, “я цілком згоден, що щастя в шлюбі залежить від сексуальної гармонії партнерів” тощо). Досліджувані пари, що мешкають разом щонайменше рік, уже відчули, наскільки їм легко та комфортно одне з одним в інтимних стосунках, і їхнє бажання бути разом від цього тільки зміцнилося. А отже, подружжя і в цивільному, і в офіційному шлюбі легко, із взаємною зацікавленістю будують інтимні стосунки, підкріплюючи їх романтичними подіями.

Друга шкала відображає настановлення чоловіка (дружини) на особистісну ідентифікацію зі шлюбним партнером (табл. 2). Члени подружжя від початку очікують, що в них буде багато спільних інтересів, потреб, способів проведення вільного часу (вони стануть начебто єдиним цілим, непорушною “конструкцією”, у якій одне бачення життя на двох). Такі уявлення характерні для подружжя здебільшого на початкових етапах взаємин.

Таблиця 2

Ступінь узгодженості настановлень подружжя у сфері особистісної ідентифікації з партнером (у %)

Наявність конфлікту	Офіційний шлюб	Цивільний шлюб
Є (+)	40	–
Немає (–)	60	100

Майже половина подружніх пар в офіційному шлюбі визнає наявність конфлікту неузгоджених настановлень щодо особистісної ідентифікації з партнером. Такі члени подружжя більш автономні, упевнені в завтрашньому дні, самодостатні через документальне оформлення стосунків. Вони враховують інтереси свого партнера, але при цьому не завжди згодні поступатися власними вподобаннями (“я не зовсім згоден, що головне в шлюбі – це наявність спільних інтересів у чоловіка і жінки”, “партнер не є перш за все моїм другом, з яким можна поговорити про свої справи”). Тому життєконструювання у пар в офіційному шлюбі відбувається більш упевнено, відкрито і сповнене взаємоповаги.

Члени подружжя з цивільним статусом взаємин зазвичай переживають прихований страх втрати партнера, завершення стосунків, оскільки не вистачає впевненості у їхній тривалості. У таких парах ретельно враховуються інтереси та бажання обох партнерів, інколи навіть не з власної волі. Подружжя в цивільному шлюбі відповідально підходять до

питання побудови стосунків, розуміючи, що тільки разом зможуть досягти певних успіхів у спільному житті, і тому важливу роль відіграє думка кожного з партнерів (“чоловік – це друг, який поділяє мої інтереси, ідеї, захоплення”). Через це такі пари будують стосунки в атмосфері максимального взаєморозуміння, врахування думки партнера, великої відповідальності.

Третя шкала дає змогу оцінити настановлення членів подружжя на реалізацію господарчо-побутових функцій (табл. 3). За підшкалою “рольові очікування” можна визначити, чи очікують партнери один від одного активної участі у вирішенні побутових питань. Інша підшкала, “рольові домагання”, відображає настановлення чоловіка і жінки на власну активність у веденні домашнього господарства.

Таблиця 3

Ступінь узгодженості настановлень подружжя в господарчо-побутовій сфері (у %)

Наявність конфлікту	Офіційний шлюб		Цивільний шлюб	
	рольові очікування	рольові домагання	рольові очікування	рольові домагання
Є (+)	40	–	50	50
Немає (-)	60	100	50	50

У цивільному шлюбі неузгодженість господарчо-побутових настановлень подружжя спостерігається і в рольових очікуваннях, і в рольових домаганнях. Справа в тім, що спільний побут – це загалом дуже важлива і водночас важка й одноманітна праця. Протягом початкового періоду спільного проживання чоловік і жінка сприймають повсякденну рутину як тимчасове явище, яке можна подолати спільними зусиллями, теплом почуттів та спалахами пристрасті. Згодом під впливом буденних ситуацій таке бачення змінюється і на перший план виходять питання “хто повинен був винести сміття?”, “де подівся останній шматок хліба?” або “чому посуд і досі брудний?”. Стосунки стають більш напруженими, зникають колишні легкість і відкритість. Отож чоловік очікує від партнерки, яка ще не є дружиною, сумлінного виконання повсякденних обов’язків (“загалом це правильно, що найголовніша турбота дружини – щоб у сім’ї всі були нагодовані і доглянуті” і т. ін.). А проте жінка ще не готова брати на себе таку кількість зобов’язань; вона очікує, що й партнер виконуватиме певну їх частину (“загалом це правильно, що чоловік повинен займатися домашнім господарством нарівні з дружиною”, “я повністю згодна, що чоловік повинен уміти обслуговувати себе, а не чекати, що дружина потурбується про нього”). Але в реальних ситуаціях часто виявляється все навпа-

ки: підтримки від чоловіка замало, а обов'язків у жінки з кожним днем стає все більше. На цьому етапі стосунки нерідко припиняються, і тому так важливо намагатися спокійно і цілеспрямовано подолати цей бар'єр. Як бачимо, у процесі конструювання сімейного життя в цивільному шлюбі романтичні уявлення дещо заважають реальному баченню ситуацій, членам подружжя бракує розуміння важливості побутових питань.

Що стосується офіційного шлюбу, то тут наявний конфлікт лише у сфері ролєвих очікувань. Як і в цивільних стосунках, офіційно розписані пари також багато очікують від партнера, особливо на початкових етапах спільного життя. Їм здається, що штамп у паспорті – це “чарівний” інструмент, який мотивує чоловіка або жінку до виконання певних обов'язків. За результатами підшкали “рольові домагання” конфлікту не виявлено. Відчуваючи відповідальність одне за одного і за стосунки в цілому, шлюбні партнери добровільно беруть участь у вирішенні господарчо-побутових питань (“я завжди знаю, що треба купити для моєї сім'ї”, “я цілком згоден з тим, що повинен займатися домашніми справами” і т. ін.). Тобто в офіційних стосунках життєконструювання відбувається більш осмислено, відповідально, упевнено завдяки їх документальному оформленню.

Четверта шкала дає можливість судити про ставлення шлюбного партнера до батьківських функцій та обов'язків (табл. 4). Підшкала “рольові очікування” показує вираженість настановлення члена подружжя на активну батьківську позицію шлюбного партнера. Друга підшкала – “рольові домагання” – відображає орієнтацію шлюбного партнера на власні обов'язки, що стосуються виховання дітей. Цікаво, що в офіційному шлюбі зазначені тенденції загострюються, стають більш вираженими порівняно з цивільним. Тобто якщо в цивільних стосунках конфлікт щодо рольових очікувань не виявляється, то в офіційних така неузгодженість уже має місце.

Таблиця 4

**Ступінь узгодженості настановлень подружжя
в батьківсько-виховній сфері (у %)**

Наявність конфлікту	Офіційний шлюб		Цивільний шлюб	
	рольові очікування	рольові домагання	рольові очікування	рольові домагання
Є (+)	20	60	–	25
Немає (-)	80	40	100	75

Отже, у парах із цивільним статусом стосунків рольові очікування щодо батьківських обов'язків цілком узгоджені. Очевидно, це

пов'язано з тим, що в цивільному шлюбі зазвичай дітей ще немає, тому їй не виникають ситуації, пов'язані з їх вихованням. Такі подружжя щиро вірять, що впораються з “дитячими” труднощами, цілком упевнені в шлюбному партнері (“загалом це правильно, що чоловік повинен займатися дітьми нарівні з дружиною”, “мені б хотілося, щоб моя дружина любила дітей і була для них гарною матір'ю”, “я цілком згодна, що чоловіка треба оцінювати по тому, чи хороший він батько для своїх дітей” тощо). Бачення майбутніх дітей дещо ідеалізоване, а всі побутові моменти відсуваються на другий план. Можна припустити, що цивільні пари будують спільне життя хоч і не зовсім впевнено та реалістично, однак позитивно, з великими надіями на майбутнє.

В офіційному шлюбі конфлікт рольових очікувань подружжя в батьківсько-виховній сфері вже проявляється – діти є або плануються найближчим часом, тому відповідні труднощі починають непокоїти шлюбних партнерів. Вони очікують одне від одного значної участі у виховному процесі (“для мене головне в жінці, щоб вона була гарною матір'ю для моїх дітей”, “я дуже хотіла б, щоб мій чоловік любив дітей” і т. ін.). І все ж більшість пар задоволені одне одним у батьківській сфері, намагаються разом долати всі труднощі й суперечки і виховувати здорову особистість.

Конфлікт у рольових домаганнях пар із цивільним статусом шлюбу можна пояснити їхньою невпевненістю, коли йдеться про сумлінне виконання батьківських обов'язків (“це не зовсім так, що я не боюся труднощів, пов'язаних із народженням та вихованням дитини” і т. п.). Однак, як бачимо, переважна більшість пар у цивільному шлюбі не бачить, власне, такого конфлікту, а отже, вони готові стати батьками і з нетерпінням чекають відповідного часу.

В офіційному шлюбі виявлено значну неузгодженість у батьківсько-виховних домаганнях партнерів. Через труднощі, які виникають у виховному процесі, особливо страждають члени подружжя, які цілими днями мусять бути дома з дитиною (зазвичай це жінки). Вони не можуть упоратися з усіма проблемами, і все частіше виникають думки про те, що вони погані батьки (“я не впевнена, що люблю дітей і із задоволенням доглядаю за ними” тощо). Отже, хоча життєконструювання в офіційному шлюбі і сповнене труднощів та суперечок, однак більшість пар намагаються долати їх і будувати гармонійні стосунки. Часом, проте, з'являються розчарування й втома, і тоді процес побудови спільного життя гальмується, тьмяніє, втрачає насиченість.

П'ята шкала відображає настановленість членів подружжя на значущість зовнішньої соціальної активності для стабільності шлюбно-сімейних стосунків (табл. 5). Перша підшкала "рольові очікування" вимірює ступінь орієнтації чоловіка або жінки на серйозні професійні інтереси партнера. Друга підшкала "рольові домагання" показує вираженість власних професійних потреб членів подружжя.

Таблиця 5

Ступінь узгодженості настановлень подружжя у сфері соціальної активності (у %)

Наявність конфлікту	Офіційний шлюб		Цивільний шлюб	
	рольові очікування	рольові домагання	рольові очікування	рольові домагання
Є (+)	20	–	–	25
Немає (–)	80	100	100	75

У цивільному шлюбі рольові очікування подружжя цілком узгоджені, оскільки в таких сім'ях не так гостро ставиться проблема забезпечення матеріального добробуту. Фінансові питання вирішуються радше за домовленістю, ніж через зобов'язання. А проте рольові домагання перебувають у певному конфлікті. Оскільки цивільний шлюб не передбачає офіційного оформлення стосунків, то партнери почуваються більш-менш вільно, прагнуть до самореалізації, часом навіть забуваючи про сім'ю. Вони ще не усвідомлюють себе як одружених чоловіка і жінку, тому відповідальність за сім'ю для них також неактуальна ("я прагну посісти своє місце в житті" тощо). Саме тому подружжя в цивільному шлюбі конструюють сімейні стосунки вільно, невимушено, без обмежень, не забуваючи при цьому про власне, особисте життя, плани, мрії.

В офіційному шлюбі ситуація протилежна: у рольових очікуваннях подружжя щодо соціальної активності спостерігається конфлікт, проте рольові домагання узгоджені повністю. Враховуючи те, що в офіційних стосунках сім'я та повсякденні побутові питання стоять на першому плані, члени подружжя вимушені зважати передусім на спільні інтереси та цілі, а вже потім – на власні ("я не можу сказати впевнено, що пишаюся, коли мені доручають відповідальну роботу" та ін.).

У зоні рольових очікувань ми бачимо неузгодження в настановленнях подружжя. Зазвичай жінка чекає від чоловіка активності в забезпеченні сім'ї, підтриманні її належного матеріального становища, внеску у виховання дітей ("я повністю згодна, що для мене важливо, як оцінюють на роботі ділові та професійні якості мого чоловіка" тощо). Тоб-

то життєконструювання в офіційних стосунках зосереджено лише на спільних цілях і планах, тому в такому процесі втрачаються особисті думки чоловіка і дружини, їхні власні прагнення.

Наступна, *шоста, шкала* показує настановлення чоловіка (дружини) щодо значущості емоційно-психотерапевтичної функції (табл. 6). В її межах аналізується, наскільки для членів подружжя важлива моральна підтримка одне одного. Підшкала “рольові очікування” вимірює ступінь орієнтованості шлюбного партнера на те, що інший виявлятиме ініціативу щодо покращення психологічного клімату в сім'ї. У “рольових домаганнях” розглядається прагнення чоловіка або жінки бути сімейним “психотерапевтом”, дбати про емоційний стан членів сім'ї.

Таблиця 6

Ступінь узгодженості настановлень подружжя в емоційно-психотерапевтичній сфері (у %)

Наявність конфлікту	Офіційний шлюб		Цивільний шлюб	
	рольові очікування	рольові домагання	рольові очікування	рольові домагання
Є (+)	–	60	–	–
Немає (–)	100	40	100	100

Неочікуваним для нас стало те, що не було виявлено конфліктів в емоційно-психотерапевтичній сфері між членами цивільного подружжя, хоча спочатку здавалося, що вони тільки намагаються пристосуватися одне до одного, вчать довіряти. Але в даному випадку можна говорити про неабияку духовну близькість партнерів у цивільному шлюбі (“узагалі-то правильно, що чоловік – це перш за все друг, який уважний та дбайливий до моїх переживань, настрою, стану” і т. ін.). Оскільки партнери в цивільному шлюбі завжди мають побоювання щодо його міцності і тривалості, вони намагаються розвивати стосунки за рахунок розуміння і прийняття. Саме тому процес сімейного життєконструювання в цивільних стосунках розгортається в атмосфері довіри та підтримки одне одного.

Коли ж шлюб офіційно закріплюється, у кожного з членів подружжя звужується коло спілкування. Залишається все менше людей, з ким можна було б поділитися найпотаємнішим. Тому жінки, які звичайно “сидять” удома з дітьми, так прагнуть обговорювати труднощі з партнером. А проте чоловіки повертаються з роботи втомлені й заклопотані, і їм важко вислуховувати ще й проблеми дружини (“це не зовсім так, що я завжди щиро і співчутливо втішаю людей, які потребують цього” і т. ін.). На цьому ґрунті виникає безліч претензій та конф-

ліктів. Саме тому в офіційному шлюбі рівень довіри нижчий, а сімейне життя помітно більше сповнене суперечок та взаємних образ, певних непорозумінь між чоловіком і жінкою.

Сьома шкала відображає настановлення шлюбних партнерів на значущість зовнішнього вигляду. У межах підшкали “рольові очікування” аналізується бажання членів подружжя мати зовнішньо привабливого партнера. Тут слід зазначити, що в більшості пар стосунки починалися саме з оцінки цієї привабливості. Інша підшкала, “рольові домагання”, відображає настановлення на власне прагнення модно і красиво вдягатися.

Таблиця 7

Ступінь узгодженості настановлень подружжя у сфері зовнішньої привабливості (у %)

Наявність конфлікту	Офіційний шлюб		Цивільний шлюб	
	рольові очікування	рольові домагання	рольові очікування	рольові домагання
Є (+)	20	20	–	–
Немає (–)	80	80	100	100

Зафіксовано цілковиту узгодженість настановлень щодо зовнішньої привабливості в парах із цивільним статусом стосунків. Члени подружжя ретельно дбають про зовнішній вигляд, намагаються підтримувати атмосферу краси і романтики. Кожен із них достатньо турбується про власну зовнішність, тому їхні очікування одне щодо одного повністю виправдовуються (“узагалі-то я згоден, що ціную жінок, які вміють красиво вдягатися”, “я люблю гарний одяг, носу прикраси, використовую косметику” і т. ін.). А отже, можна припустити, що цивільні пари будують спільне життя ретельніше, дбайливіше, більшою мірою орієнтуючись на думку свого партнера.

У випадку документально оформлених стосунків рольовий конфлікт простежується і в очікуваннях, і в домаганнях. Справа в тім, що часто після офіційного оформлення шлюбу партнери перестають як належить дбати про власний зовнішній вигляд, оскільки вважають, що мета досягнута – віднині кохана людина завжди буде поруч, тому тепер можна не турбуватися про зовнішність (“я не згоден, що прискіплю ставлюся до крою костюма, фасону сорочки, кольору краватки” тощо).

Висновки. Найбільші відмінності між офіційним та цивільним типами шлюбу спостерігаються у сферах інтимно-сексуальних стосунків, господарчо-побутових справ, батьківсько-виховних питань та особистісної ідентифікації з партнером. Відповідно сімейне життєконст-

руювання також відбувається з урахуванням вищезазначених особливостей.

Члени подружжя в офіційному шлюбі більш упевнено, осмислено та відповідально будують сімейні стосунки, зосереджуючись на вирішенні повсякденних питань, спільному побуті. При такому способі побудови життя дещо страждає близькість і довіра у спілкуванні. Через велику кількість побутових труднощів може з'явитися розчарування в партнері, і тоді процес життєконструювання дещо втрачає динаміку та насиченість. Буває, що члени подружжя в офіційному шлюбі виявляють недостатньо ініціативи щодо побудови сімейних стосунків, досить пасивно спостерігаючи за цим процесом збоку, тоді життєконструювання може уповільнюватися або несподівано змінювати свій напрям.

У пар, що перебувають у цивільному шлюбі, процес побудови взаємин розгортається менш стабільно, не так упевнено і сміливо, зате партнери приділяють багато уваги одне одному, зосереджуються на взаєморозумінні та взаємній підтримці, будують стосунки ретельно і творчо. Такий тип життєконструювання відрізняється щирістю, високим рівнем довір'я, турботливим, навіть обережним ставленням одне до одного. Проте бракує реального бачення життя, відчуття відповідальності за партнера і стосунки в цілому – члени подружжя живуть радше в омріяному, ідеальному світі.

Л і т е р а т у р а

1. *Алексеева Л. С.* Представления супругов о семье в юридически значимом развитии отношений в браке : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.06 / Л. С. Алексеева. – М., 1984. – 24 с.
2. *Закус О. І.* Вплив соціально-психологічних факторів на вибір партнера для створення сім'ї / О. І. Закус // Збірник наукових праць / Ін-т психології і соціальної педагогіки Київського ун-ту ім. Бориса Грінченка ; Московський гуманітарний педагогічний ін-т. – К.–М., 2010. – Вип. 3. – С. 45–54.
3. *Кутсар Д. О.* О характерах супругов в связи с некоторыми показателями атмосферы общения в конфликтной семье / Д. О. Кутсар // Психология семьи. – Самара, 2002. – С. 505–512.
4. *Терещенко М. В.* Дошлюбні уявлення про сімейне життя як чинник подружнього взаєморозуміння / М. В. Терещенко // Збірник наукових праць / Ін-т психології і соціальної педагогіки Київського ун-ту ім. Бориса Грінченка. – К.–М., 2009. – Вип. 1. – С. 103–119.
5. *Хлопоніна Н. С.* Вплив ролевих очікувань подружжя на характер сімейного спілкування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / Н. С. Хлопоніна. – К., 2007. – 16 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ ОСОБИСТОСТІ

В. В. Горбунова

ПРОСТІР КОМАНДНОЇ ІНТЕРАКЦІЇ: ІНТЕРСУБ'ЄКТНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ТА СУБ'ЄКТНЕ ОСМИСЛЕННЯ

Представлено спробу теоретичного моделювання проблеми командних взаємин у світлі постнекласичної парадигми. Простір командної інтеракції аналізується в поліпросторовій структурі життєвого світу особистості. Обґрунтовується потреба психологічного аналізу командної інтеракції в її суб'єктному осмисленні та інтерсуб'єктному конструюванні.

Ключові слова: життєвий світ особистості, командні взаємини, простір командної інтеракції, суб'єктне осмислення командних взаємин, інтерсуб'єктне конструювання командних взаємин.

Представлена попытка теоретического моделирования проблемы командных взаимоотношений в свете постнеклассической парадигмы. Пространство командной интеракции анализируется в полипространственной структуре жизненного мира личности. Обосновывается потребность психологического анализа командной интеракции в ее субъектном осмыслении и интерсубъектном конструировании.

Ключевые слова: жизненный мир личности, командные взаимоотношения, пространство командной интеракции, субъектное осмысление командных взаимоотношений, интерсубъектное конструирование командных взаимоотношений.

The theoretical modeling of team interaction in the light of postnonclassical paradigm is presented. The space of team interaction is one of many spaces in the structure of the personality's life-world are analyzed. The necessity of a psychological analysis of team interaction in it subject interpretation and intersubjective construction is presented.

Key words: personality's life-world, team interaction, space of team interaction, subjective interpretation of team interaction, intersubjective construction of team interaction.

Проблема. Кризь призму класичної об'єктивізованої картини світу взаємини в команді не лише піддаються аналізу і спостереженню – вони можуть бути зафільмовані й відтворені, представлені в певних

динамічних схемах, де на перший план виходять процеси самої діяльності, у межах і на вимогу яких, власне, і взаємодіють члени команди. У фокусі *некласичного* світогляду простір командної взаємодії помножується на кількість задіяних у ній суб'єктів та втрачає свою абсолютність, набуваючи унікальності для кожного учасника. На перший план виходить не сама діяльність, а її значення для людини, так само як і значення міжособових взаємин у всій складності симпатій-антипатій. Тут не може бути документалістики, і тому фільмування набуває суб'єктоцентрованості; відзнята взаємодія озвучується, коментується кожним із її учасників, і кожен, власне, й задає правила перегляду, щоразу відтворюючи свій, унікальний простір інтеракції. У *постнекласичній* традиції фільмування, як і повторний перегляд відзнятого, втрачає сенс, тому що стає історією, яка ніколи не повторюється. Міжсуб'єктна інтеракція твориться, конструюється тут-і-зараз у режимі діалогу, а її простір задається подієвими контекстами в їх осмисленні учасниками взаємодії.

З окреслених позицій простір командної інтеракції потребує вивчення не як об'єктивно існуючий/суб'єктно сприйнятий, а як інтерсуб'єктно створюваний/суб'єктно осмислюваний. Відмінність у часі дієслів, заведених у формули, утім, як і в змісті, не є випадковою. З одного боку, ідеться про акцент в аналізі, який ставиться на теперішньому: створенні, конструюванні, дискурсному зануренні, осмисленні, нарації; з другого – на системності, взаємопроникності та взаємозумовленості цих процесів у межах динамічного поліпросторового утворення – внутрішнього, життєвого світу особистості.

Мета статті: теоретичне моделювання проблеми простору командної інтеракції в структурі життєвого світу особистості, в її суб'єктному осмисленні та інтерсуб'єктному творенні.

Саме “чутливість до множинності контекстів” М. С. Гусельцева називає принциповою ознакою постнекласичної науки, посилаючись на типологію наукової раціональності В. С. Стьопіна, де постнекласика вирізняється не лише “людиноцентрованістю”, а й “людиновимірністю” [9]. Як зазначає І. А. Донникова, ідеться про розширення методологічної рефлексії з вузького розуміння протагорівської тези “людина – мірило всіх речей” (як ідеї первинності суб'єкта) – до її постмодерного тлумачення через “...наповненість світу (природи, суспільства) смислами людського буття, ціннісно-смысловим змістом” [10, с. 311]. З огляду на “контекстуальну людиновимірність” вектор аналізу переміщується в певну подієвозумовлену інтерсуб'єктну реальність, що конструюється, осмислюється тут-і-зараз.

У постнекласичному ключі проблематика соціокультурності людської природи розробляється в межах соціального конструкціонізму, дискурс-аналізу, наратології. Вітчизняні дослідники, які працюють у згаданій парадигмі, зауважують, що: навколишній світ для кожної окремої людини відображається через, у процесі та завдяки взаємодії з іншими людьми (В. О. Васютинський [6]); інтерпретація соціокультурного досвіду веде до створення внутрішнього світу особистості (Н. В. Чепелева [19]); особистість повсякчас змінює себе як наративну конструкцію, складаючи нові й нові історії власного життя (Т. М. Титаренко [17]).

Описуючи зв'язки між суб'єктом і соціумом з позицій соціального конструкціонізму, К. Джерджен підкреслює, що суб'єкт, його досвід, самочинність, свобода набувають змісту лише в інтер-суб'єктній, стосунковій інтерпретації: "Стосунки визначають нашу здатність означати... вони є первинними в досягненні осмисленості" [20, р. 214].

Методологічно близькою є проблематика колективної суб'єктності, що може бути проілюстрована тезою А. В. Брушлинського про те, що в найповнішому сенсі слова "...суб'єкт – це все людство в цілому як суперечлива системна єдність суб'єктів іншого масштабу: держав, націй, етносів, суспільних класів і груп, індивідів, що взаємодіють один з одним" [4, с. 74]. Розроблення категорії та дослідження феноменів колективної суб'єктності пов'язані передусім з іменем А. Л. Журавльова. Спираючись на філософсько-психологічні ідеї С. Л. Рубінштейна про соціальну, діяльнісну сутність людини, дослідник виходить на одну з базових характеристик колективних суб'єктів – спільну активність, яку пропонує розуміти у трактуванні поглядів Рубінштейна К. О. Абульхановою-Славською не лише як джерело активності, а і як джерело "спричинення всього буття" [11, с. 62]. Колективна суб'єктність управлінських команд – предмет досліджень В. В. Третяченко [18].

Своєрідним підсумком наведених вище міркувань щодо суті колективної суб'єктності і специфіки аналізу можуть бути ідея її інтеракційно-феноменологічної природи та низка принципів, обґрунтованих В. О. Васютинським. Ідеться, зокрема, про інтеракційність ("...колективна суб'єктність... як продукт інтерсуб'єктної взаємодії, у процесі якої відбуваються взаємна суб'єктна актуалізація учасників і залучення їхніх індивідуальних суб'єктностей" [7, с. 26]), символічне опосередкування ("...символічна трансформація дійсності, яка для кожного окремого суб'єкта постає в індивідуалізованому варіанті світобачення" [там само, с. 29]), колективну феноменологічність ("...творення спільної дійсності, яка не є ні дійсністю "об'єктивною", ні сумою дійснос-

тей індивідуальних...”[там само, с. 30]), інтерсуб’єктивність (“...поставання спільно-взаємного інтерсуб’єктивного простору, що набуває для кожної окремої особи сили і значення об’єктивного чинника” [там само, с. 33]).

Сама категорія “життєвий світ” за активного психологічного житку не лише не втратила, а й збагатила свій філософський зміст у сенсі духовного, смислового, ціннісного начала. Вважаємо, що саме в психологічних концепціях життєвого світу особистості, зокрема ідеях Л. Бінсвангера, Ф. Ю. Василюка, Т. М. Титаренко, тією або іншою мірою реалізувалися прагнення Е. Гуссерля щодо створення науки про життєвий світ як смисловий фундамент людського існування. Централюною ідеєю концептуалізації “життєвого світу” є його цілісність, системотворчість як середовища, у якому, власне, і розгортається людське буття і поза яким останнє не може бути вивчене. Згадане зовсім не заперечує інтерсуб’єктивності у творенні певних дискурсивно-інтерпретативних орієнтирів у процесах осмислення світу й себе в ньому – натомість підкреслюється, що розгортаються вони все ж у життєвому світі людини, який, хоч і соціальний, культурний, стосунковий за своєю природою, попри те – індивідуально-психологічний, суб’єктивний за втіленням. Так, В. О. Татенко вводить принцип інтерсуб’єктивної стосунково-розвивальної взаємодії, дотримання якого в психологічному дослідженні суспільних явищ має “врівноважити в ціні” життєвий світ окремої людини і суспільства. Дослідник зауважує, що кожне суспільне явище “...може і повинно розглядатися в суб’єктивному вимірі як таке, що є внутрішньо поєднаним із життям окремих людей як носіїв соціальних якостей і як реальних соціальних діячів” [15, с. 25].

З огляду на належність людини до певної множини соціальних систем, будь то коло родини, друзів, колег, інтернет-спільнот, а також ті взаємини, що розгортаються лише уявно в полеміці між “Я” і героями творів різного роду, їхніми авторами, власне субособистостями, або ідентичностями (так, у теорії “діалогічного Я” Г. Херманса йдеться про багатоголосою особистості) [21], – не виникає сумнівів щодо поліпросторовості її життєвого світу, де простір командної інтеракції є лише одним із багатьох. До того ж жоден із життєвих просторів не може ні конструюватись, ні осмислюватись ізольовано від інших. Так, інтерпретуючи події, що відбуваються в команді, оцінюючи своїх колег, міркуючи над тим, чого б нам хотілося і чого не вистачає у взаєминах із ними, ми неодмінно привносимо змісти, набуті в інших сферах, у спілкуванні та взаємодії з іншими людьми, в інший час. Д. О. Леонтьєв пише про буттєву опосередкованість світоосмислення як синхронічну (структурно-функціональну) та діахронічну (розгорнуту в часовій динаміці) організацію смислової реальності [12].

Якщо спробувати візуалізувати поліпросторовість життєвого світу особистості в спрощеній, доступній для сприйняття формі, то цю поліпросторовість можна уявити як сферу з певною множиною кіл усередині, що перетинаються на лініях діаметра (рис. 1). У такому поданні сфера – життєвий світ; кола – простори, кожен із своєю структурою, часовою перспективою; лінії перетину – осі змістообміну, через які і здійснюється контекстуальна взаємопроникність між просторами.

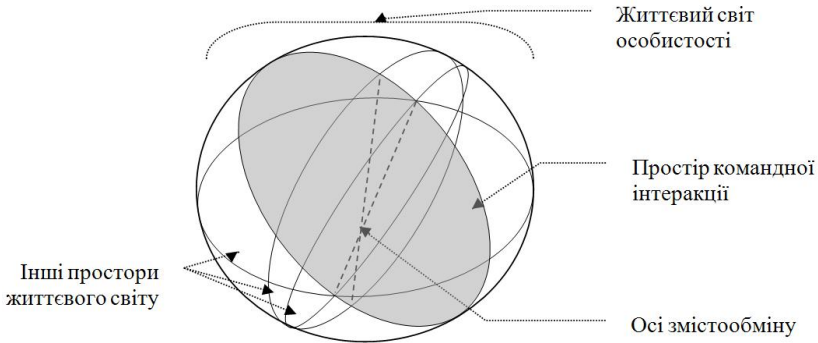

Рис. 1. Простір командної інтеракції в життєвому світі особистості

Кожна людина має досвід взаємин, приятелювання, дружби, а також незгод, подекуди зрад і ворожнечі. Особисто пережитий, чутий і бачений на прикладі інших, екстрапольований у майбутнє, цей досвід є основою для оцінно-ціннісних уявлень про те, що допустимо, а що ні, що правильно, а що неприйнятно в стосунках у спільній діяльності. Причому йдеться не лише про досвід командного спілкування. Життєвий світ людини – поліпросторовий, і ціннісні контексти не прив'язані до якогось одного з просторів. Висновки, зроблені, наприклад, щодо чоловічої психології в ситуації подружньої зради, цілком можуть бути поширені не лише на чоловіків-можливих партнерів, а й на чоловіків-колег по команді. Те саме стосується і діяльнісного досвіду: колишні, теперішні, а також уявлення про майбутні успіхи й невдачі, стратегії діяльності та їх наслідки, досвід творчості і рутинної, монотонної праці, активного задіяння чи бездіяльності – усе це задає ціннісні інтерпретанти командних взаємин. Кожна із життєвих подій є своєрідною цеглинкою в будівлі життєвого світу; висновки ж, мораль, отримані в ході їх проживання, – основою смислоконструювання, ціннісними орієнтирами в розумінні та інтерпретації теперішніх і майбутніх подій життя, у тому числі й тих, що розгортаються на тлі командних взаємин.

На потребі ціннісного аналізу життєвого світу та його просторів так чи інакше наголошують усі провідні філософсько-психологічні концепції. Так, Л. Бінсвангер підкреслює, що екзистенційний аналіз життєвого світу – це передусім аналіз стосунків між “Я” і світом цінностей [2]. Розмірковуючи над проблемами “життєвої психології” як науки про внутрішній світ людини, Д. О. Леонт'єв робить акцент на тому, що аналіз має бути спрямований на “особистісний смисл життєвих подій” та “перегляд життєвих цінностей і пошук себе в них” [12]. А. Маслоу підкреслює, що “світ, яким він є для людини”, це світ, у якому “факти злиті з цінностями” [13]. На тому, що життєвий світ особистості – це завжди певна ціннісна ієрархізація дійсності, а його психологічний простір “...є радше ціннісним середовищем, що забезпечує можливість адекватних власній природі самопроявів”, наголошує і Т. М. Титаренко [16, с. 64]; у психологічному дослідженні, зокрема вивченні практик самооповідання і самоінтерпретації особистості, дослідниці пропонують орієнтуватися передусім на наративний і дискурсивний аналізи [17].

Звужуючи проблематику до простору командної інтеракції, значимо, що його дослідження поза ціннісним ракурсом втрачає на психологічності. Ідеться про ризики, пов'язані з редукацією, своєрідною механізацією психологічного, зведенням аналізу до опису діяльності та взаємодії на її предмет без урахування мотивації, розуміння аутентичних причин та індивідуальної інтерпретації подій – власне, ідеться про ризик виключення простору командної інтеракції із життєвого світу людей, що її творять. Своєю чергою висновки, зроблені в ході ціннісної інтерпретації, є основою для прогнозування розвитку взаємин, наслідків тих чи інших вчинків, для своєрідного примірювання міжособових ролей, селекції рольових стратегій, іншими словами – базисом для планування рольової самопрезентації (рис. 2).

У процесі командної діяльності люди взаємодіють не автоматично, не тільки як приписують їм їхні посади та обов'язки, сліпо виконуючи функції, розв'язуючи завдання, вирішуючи проблеми, досягаючи результату, – вони роблять це, керуючись ціннісними уявленнями про командні взаємини і працю, засобами рольової поведінки.

Так, у драматургічній моделі життєвого світу особистості П. П. Горностая йдеться про те, що соціально-психологічні ролі є складовими життєвого світу, його окремими структурними компонентами. Ролі дослідник розуміє як функціональні прояви особистості, в яких вона реалізує своє життя, наголошуючи, що ядром життєвого світу особистості є самість, яка не може бути зведеною до ролей: “...природа особистості, звичайно, не зводиться до психологічних ролей; в її основі розглядаються такі феномени як самість, ідентичність, самосвідомість, цінності, смисли” [8, с. 8].

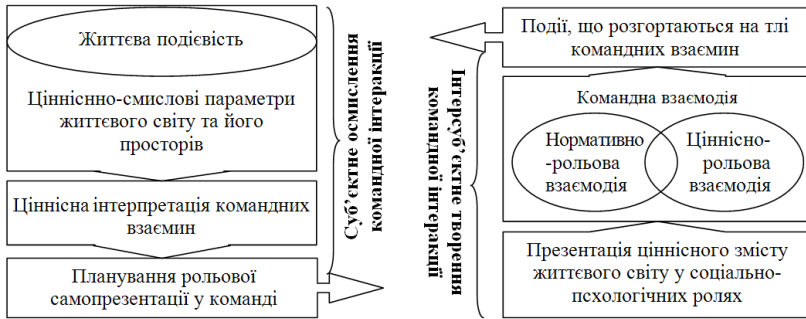

Рис. 2. Суб'єктне осмислення/інтерсуб'єктне творення командних взаємин

Близькими до такого базис-презентаційного розуміння людини в її ціннісно-рольовій сутності є ідеї О. Г. Асмолова про “план змісту” (сміслові утворення, мотиви, життєві цілі, загальна спрямованість) і “план вираження” (прояв особистості в діяльності) особистості [1]; Б. С. Братуся – про “особистісно-смісловий” (загальний зміст життя, ставлення до себе, інших) та “індивідуально-виконавчий” (реалізація смислових орієнтацій у конкретній діяльності) рівні структури особистості [3]; Д. О. Леонтьєва про “смісловий” (внутрішній світ) та “експресивно-інструментальний” (зовнішні способи взаємодії зі світом) рівні структурної організації особистості [12]. При цьому Леонтьєв прямо вказує, що як структури другого рівня він розглядає “... поряд із рисами характеру і здібностями також ролі, включені людиною у свій репертуар” [там само, с. 159]).

Візуалізуючи взаємини театральних акторів у ході вистави на рольовій діаграмі, Я. Морено [14] зображує кожного цілісним колом, поділеним на дві складові – роль і особистість; зв'язки між акторами на цій діаграмі також подвійні – стосунки, зумовлені характером ролей, і стосунки особистісні. Отже, командна інтеракція (а саме вона унаочнена Я. Морено) є подвійною у своїй сутності – нормативно-рольовою (акторська сценарна взаємодія у прикладі) та ціннісно-рольовою (особистісні взаємини, зумовлені симпатіями/антипатіями, оцінками, поцінуванням тощо). Саме така подвійність сприяє емоційній силі та розмаїтості подій, що розгортаються на тлі командних взаємин: запальні суперечки, гучні святкування успіху, екстремальний

відпочинок, опівнічні спілання над терміновими проектами, відстоювання своєї позиції перед керівництвом та багато іншого (див. рис. 2).

Висновки. Отже, у результаті проведеного дослідження вдалося з'ясувати, як утворюється своєрідний ціннісно-рольовий кругообіг, у ході якого суб'єктне осмислення командної інтеракції переходить у її інтерсуб'єктне творення і навпаки. Це підтверджує концепцію В. О. Васютинського, котрий сутність інтерсуб'єктної взаємодії вбачає в обміні моделями світобачення між окремими суб'єктами, у ході якого вони взаємно визначаються й інтерпретуються. У такий спосіб взаємодія аналізується у своїх дискурсивних характеристиках як “живий діалог”, “обмін сенсами”, як “джерело внутрішнього самовідображення” та водночас спільна у своєму конструюванні “дискурсивно-сенсова, колективно-феноменологічна основа життєдіяльності” [5]. Безперервний кругообіг від суб'єктного осмислення командної інтеракції до її інтерсуб'єктного творення, власне, і є тим живильним середовищем, у якому виникають, функціонують та розвиваються ціннісно-рольові феномени командної інтеракції.

Література

1. *Асмолов А. Г.* Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека / Александр Асмолов. – М. : Смысл : Академия, 2007. – 528 с.
2. *Бинсвангер Л.* Бытие-в-мире: Избранные статьи / Людвиг Бинсвангер. – М. : КСП+ ; СПб : Ювента, 1999. – 299 с.
3. *Братусь Б. С.* Аномалии личности / Борис Сергеевич Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 304 с.
4. *Брушлинский А. В.* Психология субъекта: индивида и группы (Ч. 1) / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, №1. – С. 71 – 80.
5. *Васютинський В. О.* Інтеракційна психологія влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / Вадим Олександрович Васютинський. – К., 2005. – 34 с.
6. *Васютинський В.* Інтеракційні виміри особистісного і соціального буття / Вадим Васютинський // Соціальна психологія. – 2005. – № 3 (11). – С. 8 – 19.
7. *Васютинський В. О.* Категорія “колективний суб'єкт” у феноменологічному дискурсі інтерсуб'єктної взаємодії / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2005. – Вип. 12 (15). – С. 23 – 37.
8. *Горноста́й П. П.* Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности : монография / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
9. *Гусельцева М. С.* Методологические предпосылки развития культурно-исторической психологии : автореф. дис. на соискание учен. степени канд.

- психол. наук : спец. 19.00.01 “Общая психология, психология личности, история психологии” / Марина Сергеевна Гусельцева. – М., 2003. – 26 с.
10. *Донникова И. А.* К проблеме формирования человекомерной социальной онтологии / И. А. Донникова // Актуальні проблеми духовності : зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2011. – Вип. 12. – С. 311 – 322.
 11. *Журавлев А. Л.* Психология коллективного субъекта / А. Л. Журавлев // Психология индивидуального и группового субъекта. – М., 2002. – С. 51 – 58.
 12. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла. Природа, строение и динамика смысловой реальности / Дмитрий Алексеевич Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
 13. *Маслоу А.* Новые рубежи человеческой природы / Абрахам Маслоу ; под общ. ред. Г. А. Балла и др. ; [пер. с англ. Г. А. Балл, А. П. Попогребский]. – М. : Смысл, 1999. – 423 с.
 14. *Морено Я. Л.* Психодрама = Psychodrama / Якоб Морено ; [пер. с англ. Г. Пимочкиной, Е. Рачковой]. – М. : Апрель Пресс : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 521 с.
 15. *Татенко В. О.* Про теоретико-методологічні засади психологічного дослідження суспільних явищ / В. О. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2000. – Вип. 2 (5). – С. 19 – 26.
 16. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 373 с.
 17. *Титаренко Т. М.* Постмодерна особистість у динаміці самоконструювання / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми психології: психологічна герменевтика : зб. наук. праць. – К., 2010. – Т. 2. – Вип. 6. – С. 5 – 14.
 18. *Третьяченко В. В.* Колективні суб'єкти управління : монографія / Вікторія Віталіївна Третьяченко. – К. : Абрис, 1989. – 586 с.
 19. *Чепелева Н. В.* Розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду в контексті постнекласичної парадигми / Н. В. Чепелева // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 22 (25). – С. 3 – 11.
 20. *Gergen K. J.* Social theory in context: Relational humanism / Kenneth J. Gergen // The mark of the social: discovery or invention? – Lanham : 1997. – P. 213 – 230.
 21. *Hermans H. J. M.* Dialogical self theory : positioning and counter-positioning in a globalizing society / Hubert J. M. Hermans and Agnieszka Hermans-Konopka. – Cambridge, UK ; New York : Cambridge University Press, 2010. – 392 p.

© Горбунова В. В.

І. В. Березко

ОСОБЛИВОСТІ ФУТУРОЛОГІЧНОГО НАРАТИВУ У ЖІНОК, ЩО МАЮТЬ ДОСВІД ОНКОЛОГІЧНОГО ЗАХВОРЮВАННЯ

Виконано аналіз футурологічних наративів людей, що мають досвід онкологічного захворювання. Виокремлено основні риси таких наративів; проаналізовано ті складові наративів, які можуть бути використані як ресурсні.

Ключові слова: футурологічний наратив, ресурсні складові наративу.

Выполнен анализ футурологических нарративов людей, имеющих опыт онкологического заболевания. Выделены основные черты таких нарративов; проанализированы те составляющие нарратива, которые могут быть использованы как ресурсные.

Ключевые слова: футурологический нарратив, ресурсные составляющие нарратива.

The futurological narativs of people which have an experience of cancer are analyzed. The basic lines of such narativs are selected. The constituents of narativs, which can be used as a resources are analyzed.

Key words: futurological narativs, resources constituents of narativs.

Проблема. В основу нашого дослідження покладено наративну парадигму, яка базується на тому, що досвід людини може бути осмислений, інтерпретований і перетворений у текст. Такий текст завжди має головного Героя, яким є його автор, містить певні події, встановлює зв'язок між ними, а також згадує інших дійових осіб. Важливим є не тільки перелік подій, а й те, як саме особа пов'язує їх між собою, який характер зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім. Розказуючи про власне життя, автор наративу подає унікальний, неповторний сюжет і використовує для визначення образу головного Героя (себе) різноманітні грані та риси ідентичності: власне притаманні, удавані, бажані – у тому числі риси ідеального Я. Створюючи наратив про “себе-майбутню”, особа певним чином через події, які ще потенційно існують лише в її уяві, пов'язує усталену ідентичність із внутрішніми ціннісними орієнтирами, що започатковують її “майбутню” ідентичність.

Цікавим методичним рішенням у наративній психології є принцип використання альтернативних реальностей. Це засіб для людини, аби вона усвідомила, що не варто обмежуватися власними ідентичнос-

тями, якими б звичними та природними вони не видавалися. Однією з таких альтернатив є історія щодо особистого майбутнього. Чому ми називаємо її альтернативною? Тому що це можливість виходу за межі усталеного репертуару ідентичностей, а деякі складові футурологічного нарративу (фантазії, мрії) апелюють саме до реальності з протилежними вимірами, що не вкладаються в рамки сформованої історії життя. І, особливо у випадку, коли особиста історія є проблемною, незадовільною, саме можливість “вирватися” в інший “вимір” стає шансом нарратив “дописати” чи “переписати”. “Наративний модус веде до висновків не про непорушні істини, не про те, що точно відомо про об’єктивний світ, а про різноманітні *перспективи* (виділено нами – *І. Б.*), які можуть бути сконструйовані для осмислення досвіду” (цит. за: [3, с. 90]).

Мета статті: проаналізувати футурологічні нарративи людей з досвідом онкологічного захворювання; з’ясувати основні риси таких нарративів і їхні складові, які можна розглядати як певний ресурс особистісного розвитку.

Наші попередні дослідження були присвячені нарративу щодо майбутнього, який у літературі дістав назву футурологічного. Зокрема, було з’ясовано, що він є частиною цілісного автонарративу особистості і “зоною розвитку” ідентичності особистості. Футурологічний нарратив має не тільки риси, “успадковані” від нарративів щодо теперішнього і майбутнього, а й специфічні риси, які відрізняють його від них. Наратив щодо майбутнього – це ідентифікація з “Я-інший, ніж тепер”, передбачення щодо того, як може змінитися ідентичність. Ми дослідили тексти, присвячені особистому майбутньому, авторами яких були блогери (люди, що ведуть щоденники в електронній мережі), зокрема автори так званих Живих Журналів. Серед цих авторів нас зацікавила категорія осіб, які мають досвід вирішення складних життєвих проблем, а саме поборювання онкологічного захворювання. Вибір цієї категорії не випадковий: для зазначених осіб нарратив майбутнього відіграє надзвичайну роль.

Людина з досвідом онкологічного захворювання, що мала певну історію і певні ідентичності, раптом дістає нагоду зупинитися і поміркувати над запитанням, а чи є вона автором, чи має для неї сенс історія, яку вона проживає? Чи є історія власне історією, чи вона – лише нагромадження хаотичних епізодів? Іноді життєва історія потребує “виправлень”: усунення викривлень, заповнення “пробілів”, прояснення окремих “затемнених” смислових ділянок. Іноді текст історії може не означувати реальність, а маскувати її, або маскувати відхід від ре-

льності, або бути текстом-фікцією (“симулякром”, який ніяк не пов’язаний з реальністю, яку він означає).

“Поіменування біографічної події “дією” або “випадком” залежить від того, чи суб’єкт здійснив дещо, чи зазнав дечого, але в обох випадках, коли щось відбувається, екзистенційна ситуація звичайно змінюється так, що суб’єкт, який пережив її, уже не залишиться таким, яким він був до пережитого” [2]. Часто трапляється, що важка хвороба стає водорозділом у часовому і смисловому вимірах життя, і воно ділиться на “життя до” і “життя після” того, як хворобу була діагностовано. Це відбувається не тільки тому, що вона привносить певні серйозні обмеження і особа має зважати на свій фізичний стан та фізичні можливості, а й тому, що в онкохворих деформується часовий вимір: певний час (життя) є, але він обмежений, і власне проміжок часу, на який можна розраховувати в майбутньому для власного життєздійснення, абсолютно невизначений (або визначений як короткий у випадку з термінальними хворими). Інколи таке обмеження існує навіть коли фізичний стан покращується суттєво, але тривалість такого покращення є нестабільною і важко прогнозованою складовою. Це призводить до ущільнення власного майбутнього через брак часу для випробування різноманітних варіантів самореалізації. Над людиною нависає дамоклів меч імовірних рецидивів, і багато зусиль треба докласти, щоб думки про це не заповнили весь смисловий простір. У цьому випадку майбутнє і футурологічний наратив часто стискаються: інколи через ущільнення та згущення подій майбутнього, а іноді – через зменшення наративних одиниць, які конституують наратив, – їх просто дуже обмаль, тобто майбутнє сприймається як маломістке, малооб’ємне.

Серед онкологічних хворих є й особистості, які сприймають вимір майбутнього як недоречний у власній історії. Це досить дивне, обране особистістю закінчення історії (нарративу), так ніби вона (історія) урвалася з хворобою і залишилася незакінченою. Що примушує людину відчувати кінець життя тоді, коли залишається ще досить чистих аркушів, а можливо, і цілий “товстий зошит”? Можливо, її історія досі написана і вже не хочеться вносити в неї корективи, а розпочинати нову немає сили? Але якщо йдеться про роки, то причина відмови від авторства на власне майбутнє повинна бути дуже істотною! У хворої на онкологію людини часто виникає непевне ставлення до життя. Вона живе ніби з певними застереженнями, намагаючись не пов’язувати себе певними обов’язками та не будувати плани на майбутнє. Частково це може пояснюватися несвідомою підготовкою до смерті, адже плин життя настільки усвідомлюється, що його втрата вже не здається таким уже великим нещастям.

Але все ж таки досвід – і в цьому творчий потенціал особистості – може бути інтерпретований безліччю можливих способів, і “біографія є своєрідним синтезом усвідомлення, означування буття суб’єкта. Сам по собі життєвий досвід суб’єкта – це чернетки...” [2]. Досвід важкої хвороби також може бути інтерпретований надзвичайно варіативно, і, як наслідок, футурологічний наратив буде змінюватися. Він (досвід) може бути сприйнятий як виклик долі для того, щоб “зробити нас сильнішими”, поштовх до пошуку точки опори в смисловому просторі, зміцнення ідентичності. І тому хвороба, як певна перепона, повинна бути подолана, щоб у житті не втратити того, що вже є важливим, потрібним, цінним.

Важка хвороба може бути ознакою того (і ця версія дуже поширена й навіть міфологізована в соціумі), що особа суттєво збилася з “правильного” життєвого шляху і повинна переосмислити те, чим, заради чого вона живе, свої смислові координати, а хвороба сприймається як поштовх до зміни ідентичності/ідентичностей, які завели у глухий кут. Якщо інтерпретація набуває саме такого спрямування, то наратив майбутнього буде пошуковим “від супротивного”, а теперішнє і майбутнє – пошуком нових форм ідентичності, часто альтернативних до існуючих.

Також трапляється, що хвороба актуалізує відчуття: час життя обмежений і варто спрямувати свої зусилля на реалізацію ідентичності “Я, яким я сильно хотів, але не встиг (не дозволяв собі) стати”, бажання реалізувати *ціннісні* для особи вчинки. Ця можливість існує віртуально в повсякденному бутті кожної людини, однак є багато “але”. Зазвичай суб’єктивно ціннісні історії не є такими для соціального оточення, і тому особистість змушена відкладати їх “на полицю”, “до кращих часів”. Людина, що має тяжку/смертельну хворобу, як правило, проводить ревізію таких “полиць” у своєму внутрішньому ціннісному просторі. З величезного репертуару варіантів планів на майбутнє доводиться викреслювати ті, які отримують статус нездійсненого (важко здійсненого) через брак часу або можливості якісної реалізації.

Ще один цікавий варіант футурологічного наративу – це спроба автора з’ясувати приналежність ідентичностей, які були в його полі зору в певний момент часу і на які проєкується уявлення про дещо бажане, цікаве, повноцінний модус буття або певні його складові. І часто-густо йдеться не про якісь “кіношні” спроби відірватися “на повну”, а наприклад, певним чином змінити свій професійний напрям, захоплення, уподобання і спробувати (бодай спробувати!) себе як героя з досі не властивими автору рисами.

Багато з тих, що мають онкологічні проблеми, апелюють до ви-міру “тут і тепер”, тобто роблять наголос на тому, що важливе лише

майбутнє, дотичне до теперішнього, але що саме відчують/думають/роблять у цій “прикордонній” зоні між теперішнім і майбутнім? У перші місяці/роки після складного і виснажливого лікування “тут і тепер” – це відшукати сили для того, щоб підтримувати життєвий тонус, фізичну форму, можливість виконувати певні повсякденні справи. Багато авторів пишуть про те, що пригоди героїв кіно, що грають персонажів, які мають онкологічні проблеми, дуже далекі і непринадні для них. Набагато важливіше мати можливість жити буденним, повсякденним життям, яке складається з раніше виконуваних “на автотопілоті” справ. А проте буденне і повсякденне набуває іншого смислу з огляду на ймовірну скінченність власного життя. Виглядає так, ніби людина все бачить/чує/відчуває вперше (чи востаннє?). З’являється певна “жадібність” відчуттів – чи не тому, що будь-який сюжет, зустріч, історія можуть виявитися останніми, що робить їх унікальними для даної людини. Чи не остання ця весна (літо, осінь, зима)? Чи повториться ще в житті те, що відбувається зараз, чи не буде цього вже ніколи? Що стане крапкою в історії – яке саме враження, кадр, картина? Чи буде історія (життя) довершеною, дописаною, такою, що має смисл, чи увірветься на півслові? Чи зрозуміла *головна думка* оповіді (особистого життя), чи ще є час розставити акценти, переконструювати власну історію так, щоб вона мала сенс?

Важлива категорія аналізу наративів онкохворих – ставлення до себе (власних вчинків, особистих рис, мотивів). На що хотілося б звернути увагу, так це на те, що в наративах є відчутна різниця в описі ідентичності “Я-до-хвороби” і “Я-після-хвороби”. Здається інколи, що особистість презентує себе як два різних Я у цих біографічних координатах. Особливо це відчутно в наративах жінок, які мають довший термін ремісії та знайшли в собі сили для соціальної адаптації після важкої хвороби. Часто пишуть про себе ті, кого хвороба “не вбила, а зробила сильнішими”, тобто завдяки випробуванням вони розвинули нові позитивні риси: витривалість, здатність вирішувати складні фізичні та соціальні проблеми, знаходити для себе нові сюжети і нові сфери досвіду. На цьому робиться акцент, і він є виправданим, адже дає можливість відчувати себе Героєм, що, долаючи перешкоди, проживає цікаве і насичене життя. Термінальні (приречені) хворі пишуть про себе особисто вкрай рідко, частіше в їхніх текстах про майбутнє фігурують значущі близькі та події, які будуть відбуватися з ними.

У футурологічних наративах можна виокремити активність/пасивність суб’єкта в ставленні до проблем; передусім привертає увагу така особливість наративів онкохворих жінок, як *вибіркова активність і вибіркова пасивність*. Є клас проблем, які згадана вибірка просто ігнорує. Як правило, відходить на задній план вирішення про-

блем, пов'язаних із соціально-престижними формами реалізації. Часто певна пасивність спостерігається в ставленні до лікування. Хворі ставляться до лікування (часом тривалого, навіть багаторічного) як до “протоколу”: сценарію, що має певну визначеність алгоритму лікування незалежно від їхньої волі та бажання, і тому хворому нічого не залишається, як стійко терпіти побічні ефекти лікування. Бажання шукати і знаходити вихід із складних життєвих ситуацій суттєво залежить від фізичного стану особистості, і через брак душевних та фізичних сил спостерігається тенденція концентруватися на вирішенні найважливіших поточних життєвих проблем та прагнення решту проблем кваліфікувати як суб'єктивно несуттєві.

Суттєвий вимір футурологічного наративу – значущі інші. Це і співавтори історії життя, і персонажі, які виступають “анти-авторами”, тобто сприймаються як такі, що заважають життєвій реалізації (до таких часто зараховують Смерть). Є й другорядні дійові особи, але, як правило, їхня питома вага в наративах щодо майбутнього невисока. Але часом буває так, що персонажі минулого переоцінюються щодо їхнього впливу на життєву історію і в наративі майбутнього вони отримують важливіший статус. Також часто в наративах майбутнього фігурують персонажі уявні, досі не знані. Прикметно, що значущі Інші дуже часто виступають як головні діючі особи. Але онкохворі звичайно прагнуть до певних (емоційно близьких) форм спілкування і у своїх наративах пишуть про значущих інших, які опинилися поряд і підтримали під час хвороби.

Дуже важливою рисою наративу в цілому і футурологічного зокрема є, власне, відкритість до змін у майбутньому. Це суттєво залежить від загальних настановлень автора; наприклад, якщо йому властиві такі особистісні риси, як тривожність або ригідність, то навряд чи можна передбачати кардинальні зміни (щодо наративу поточного) у майбутньому вимірі. Але відкритість можна ініціювати, виказуючи впевненість у тому, що унікальні епізоди, які вже мали місце в особистій історії, є потенційно перспективними і можуть змінити домінуючу (проблемну) історію на таку, якій надається перевага як більш суб'єктивно задовільній.

Зрозуміло, що футурологічний наратив “успадковує” риси наративів минулого і теперішнього, але одночасно створює можливість реконструкцій, деконструкцій або ж і “капітального ремонту” своїх попередників. Ось що писав із цього приводу Поль Рікер: “Я пропоную виходити з такого формулювання свідомості – це рух, який постійно відкидає власну вихідну точку і тільки в кінці набуває віри в себе. Іншими словами, свідомість – це те, що отримує новий смисл

тільки в подальших образах, тобто є деякий новий образ, який може виявити смисл попередніх заднім числом” [1, с. 177].

Нам важливо з’ясувати, які саме принципи діалогу з клієнтом, що творить футурологічний наратив, дають змогу вносити корективи у незадовільний життєвий досвід, у недосконалі “тексти” минулого і теперішнього. Відомо, що перевага наративної терапії – це саме діалог, у якому терапевт не виступає експертом, який краще знає “як треба” і “як правильно”, а лише допомагає виявити ті системи уявлень про реальність, які негативно впливають на життя і підтримують проблемні історії. Головний орієнтир – це можливість *надати смислу* життєвому шляху особистості, переконати її в авторстві власного життя.

Базове поняття, на яке ми посилаємося, – це смисл (“чи це має для Вас смисл?”, “чому це має для Вас смисл, на Вашу думку?”, “як Ви дійшли думки про те, що саме це є для Вас найважливішим у майбутньому?”). Такі запитання адресують особистість до ціннісної системи координат, що вже існує, та інколи виявляють, наприклад, той факт, що смисл є нав’язаним або таким, що вже вичерпав себе в минулому, й актуалізується за інерцією.

Можливо варто звернути увагу клієнта на те, що він/вона перебуває в полоні “пред’явленої” ідентичності, тобто пише історію для певного оточення, для певного слухача/читача. Або відкрити для нього власне ідею множинності історій і того, що їх можливо (і потрібно, якщо досвід незадовільний) переписувати, хоча “чернетка” видається дуже переконливою та “істиною в останній” інстанції. Те, що немає єдиного і “хорошого” варіанта, за який буде отримано найвищу оцінку. Нам здається, що якщо йдеться про авторство життя, то тут важливо прищепити смак до експериментів.

Продовженням теми є з’ясування ролі значущих інших, які є діючими особами наративу, окрім головного Героя. Як вважає Майкл Уайт, “ідентичність засновується на “життєвій спільноті”, а не на певному “ядрі Я”, ізольованому і капсульованому Я. Цю життєву спільноту можна порівняти з клубом, членами якого є значущі інші з минулого, теперішнього і планованого майбутнього людини. Їхні голоси впливають на конструювання ідентичності людини, формування її особистості” [3, с. 146]. Дослідник підкреслює, що важливе не лише згадування певних дійових осіб, а й визначення внеску, який кожен з них (реальних чи уявних) зробив, впливаючи на ціннісну систему особистості, смисл життя, а також зворотний вплив автора наративу на життя та цінності інших людей.

Особа описує ті варіанти ідентичності, яким вона віддає перевагу, і ті значущі стосунки, які сприяють розвиткові такої ідентичності. Це стає основою для розвитку уявлень про те, як краще жити далі, для по-

будови планів на майбутнє. Але в наративі щодо майбутнього фігурантами можуть бути персонажі досі не знані, незнайомі, потенційно включені у пошук значущих інших, наприклад “майбутній чоловік”, “хтось”, хто допоможе зрозуміти важливе, виправити помилки, рухатися в правильному напрямку. Такий персонаж часто має риси Я-ідеального, тобто на нього проєкуються власні ідентичності особистості, яких їй у поточний момент не вистачає. Це своєрідний місток, який використовується для означування перспектив власного розвитку також.

Варто розпитувати про “унікальні епізоди”, коли мав місце бодай натяк на те, що автор справляється з проблемами у своєму житті і має досвід протистояння їм. З’ясувати, чи є певні особистісні риси, хоча б у зародковому стані, які об’єднують автора з тими персонажами, яким він приписує здатність допомогти у вирішенні проблем власного життя.

Завдання наративної терапії полягає в тому, щоб усвідомити проігноровані аспекти досвіду та їх значущість, надати їм сенсу та цінності. Унікальні епізоди відкривають лінії майбутнього, які продовжують дещо з минулого особистості і її теперішнього, уособлюють собою певний напрям самореалізації.

Але чи маємо ми справу з “унікальними епізодами” в наративах, власне, щодо майбутнього, яка їхня питома вага? Ми маємо на увазі те, чи відрізняється суттєво основний зміст футурологічного наративу від текстів, пов’язаних з усталеними і базовими ідентичностями особистості. Зрозуміло, що узагальнення в даному випадку зробити важко, тому що будь-який наратив є дуже індивідуальним, але, на нашу думку, наратив майбутнього все ж *тяжіє* до унікальних епізодів, принаймні вони використовуються в ньому досить часто. Ми маємо сталу ідентичність особистості, яка відображається в тих історіях, які вона розповідає про себе. Але майбутнє – це простір пошуку нових ідентичностей, спроба виходу за межі “Я-тепер”.

Оскільки тема нашого дослідження – це вияв потенціалу майбутнього як можливості коректувати незадовільний життєвий досвід, то спробуємо використати інформацію про наявні в наративі майбутнього бажані сюжети, події, ідентичності та виконати пошук попередніх (наративи минулого/теперішнього) “унікальних” епізодів, які в зародку таку ідентичність містять. Їх не може не бути! Навіть якщо видається, що між “Я-теперішнім” та “Я-майбутнім” нездоланна прірва! Зачіпки можуть бути будь-якими, не лише в якості подій або вчинків, – бодай у зародку в емоційній сфері, у думках. Має значення будь-який вияв ціннісного виміру, того, що зародок ідентичності вже є і, можливо, він є більш життєздатним, ніж видавалося раніше, якщо шукає шляхи власного росту, “проростаючи” в наративі щодо майбутнього. Цей прин-

цип ми вважаємо найважливішим: ідентичність особистості, безперечно, має “спадкові” ознаки, і саме вони повинні бути виявлені. Яким би унікальним не видавався епізод майбутнього – він має свої витoki в попередніх наративах, і це повинно дати нам вихід на *ціннісну* сферу особистості.

Важливо, щоб напрямки, означувані футурологічним наративом, були органічно включені в історію життя, тому що якщо перспективи будуть безвідносними щодо неї, щодо тих ідентичностей, які вже існують в арсеналі людини, якщо наратив майбутнього буде складатися з поодиноких ініціатив, випадковостей або щасливого збігу незвичних обставин – такий наратив буде нежиттєздатним. Наголос у наративі майбутнього падає на такі варіанти ідентичності, яким надається перевага “поточним” Я, і саме вони стають основою для розвитку уявлень та побудови планів на майбутнє.

“Інтенціональне розуміння життя, розуміння того, що становить для людини цінність, може забезпечити точку входу в бесіду переписування, яка сприяє розвитку насиченої історії” [3, с. 262]. І такий “вхід” може бути здійснений з будь-якої точки в наративі Я-минулого, теперішнього чи майбутнього. Але нам видається, що ідентичності, використані для опису майбутнього, найбільшою мірою дотикаються до ціннісної сфери, бо найбільш повно відображають ціннісні пошуки особистості, її потенційні сюжети, які відповідають смисложиттєвим напрямкам самореалізації.

Контексти, у яких створюються життєві історії, є, на нашу думку, важливою складовою, тією “декорацією”, яка відіграє суттєву роль у процесах розуміння та інтерпретації життєвого досвіду. Пропонуючи змінювати “декорації” та випробовувати різноманітні ідентичності на їх смислово гнучкість та універсальність, ми можемо знаходити (або допомагати знаходити клієнтові) найбільш “витривалі” смисли та смислові реальності.

Слід згадати і базовий прийом наративного підходу – техніки екстерналізації. У наративному підході найчастіше екстерналізуються проблеми і незадоволені смисли, але чи це обов’язково повинно бути так? Не менший терапевтичний ефект мають виокремлення та екстерналізація інших смислових реальностей, що дає змогу поглянути на них “збоку” й дістати значно чіткіше уявлення про ті переваги і принади, які вона надає особистості.

Маючи справу зі смисловою реальністю, ми можемо використовувати цей прийом для кращого розуміння її складових, які, будучи виокремленими в певні “сутності”, дають можливість трансформувати їх у більш суб’єктивно задовільні форми та потім інтегрувати в оновлену ціннісну систему. Наприклад, ми можемо уявити “майбутнє” як

окрему дійову особу, з певними рисами, тенденціями, “характером”, і розіграти його (майбутнього) стосунки з такими ж персоналізованими “теперішнім” і “минулим”. У їхньому наративному діалозі можна “з’ясувати стосунки” та розставити пріоритети, з’ясувати, чи є певні непорозуміння, нестиковки в їхніх смислових полях, чи спільний у них “тезаурус” і, взагалі, чи спроможні вони знайти “спільну мову”.

Висновок. Отже, що робить певний досвід (у тому числі й досвід майбутнього) унікальним? Це тип ідентичності, до якого він апелює, – досі не знаний або маловідомий, зі смаком відкриття, або спалаху “світла в кінці тунелю”. *Хтось хотів би бути кимось іншим*, але не знає точно, як це можна було б зробити, що для цього потрібно. Це виглядає досить складно, але Я хоче стати не-Я, вийти *за межі* власної ідентичності.

Футурологічний наратив – чудовий засіб емоційного та смислового зцілення. Він, безумовно, повинен бути в арсеналі спеціалістів, які надають психологічну допомогу особам, що мають досвід онкологічного захворювання.

Література

1. Рикер П. Конфликт интерпретаций / Поль Рикер. – М. : Академ. проект, 2008. – 697 с.
2. Римейки жизни: конструирование автобиографического нарратива [Електронний ресурс] / под ред. Е. Е. Сапоговой. Вып. 5. – Режим доступу : <http://esapogova.narod.ru/texts/rimeik.htm>
3. Уайт М. Карты нарративной практики. Введение в нарративную терапию / Майкл Уайт. – М. : Генезис, 2010. – 326 с.

© Березко І. В.

О. М. Шиловська

ПРОЯВ ХАРАКТЕРИСТИК ОСОБИСТІСНОГО ДОСВІДУ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Наведено результати дослідження особливостей розуміння власного досвіду дітьми молодшого шкільного віку. Розкрито вплив психологічних особливостей дітей на процес породження наративних текстів та усвідомлення дитиною власного досвіду. Описано напрями розвивальної роботи, спрямованої на формування таких характеристик особистісного досвіду, як діалогічність, відкритість, самоцінність.

Ключові слова: наратив, діалогічність, відкритість, самоцінність, несуперечливість, самототожність особистісного досвіду.

Приведены результаты исследования особенностей понимания личного опыта младшими школьниками. Раскрыто влияние психологических особенностей детей младшего школьного возраста на процесс порождения нарративных текстов и осознание ребенком собственного опыта. Описаны направления развивающей работы, направленной на формирование таких характеристик личностного опыта, как диалогичность, открытость, самооценочность.

Ключевые слова: нарратив, диалогичность, открытость, самооценочность, непротиворечивость, самоидентичность личностного опыта.

The results of studies the understanding of young people's own experience are presented. The influence of psychological characteristics of adolescent children on the process of generation of narrative texts are revealed. The direction of the development work aimed at developing such characteristics of person's experience as a dialogical, openness, self-worth are described.

Key words: narrative, dialogical, openness, self-worth, consistency, personal experience.

Проблема. Глибокі психологічні зміни, що відбуваються в період молодшого шкільного віку, свідчать про широкі можливості для розвитку дитини на даному віковому етапі. Протягом цього періоду на якісно новому рівні реалізується потенціал розвитку дитини як активного суб'єкта, що пізнає навколишній світ і самого себе, особистості, яка набуває власний досвід проживання, переживання, усвідомлення життєвих подій.

Мета статті: з'ясувати особливості усвідомлення власного досвіду дітьми молодшого шкільного віку; виокремити критерії прояву особистісного досвіду в нарративах дітей; окреслити основні напрями розвивальної роботи.

У молодшому шкільному віці інтенсивно розвивається самосвідомість: дитина починає розуміти, що вона є індивідуальністю, на яку діють різні соціальні чинники. Вона повинна вчитися і в процесі навчання змінювати себе, засвоюючи колективні знаки (мова, цифри), колективні поняття, знання, ідеї, які існують у суспільстві, систему соціальних очікувань щодо поведінки і ціннісних орієнтацій. Разом з тим молодший школяр переживає свою унікальність, прагне ствердити себе серед дорослих і ровесників. Тому дитина молодшого шкільного віку досить чутлива до культурних, соціальних і ситуаційних впливів. Однак їй не властива така характеристика особистісного досвіду, як діалогічність, оскільки вона ще не в змозі самостійно проінтерпретувати ні зміст соціальних впливів, ні події власного досвіду. Синтез нових смислів у цьому віці найчастіше відбувається в діалозі з іншими лю-

дьми (передусім батьками, вчителями, рідними і частково однолітками). Однак ні у внутрішньому діалозі, ні в діалозі із творами мистецтва молодші школярі без допомоги з боку дорослого ще не здатні синтезувати нові смисли. Саме тому в наративах дітей молодшого шкільного віку немає цитат, прихованих смислових позицій і порівняння їх у розповіді. Герої тексту, як правило, це автор і його найближче оточення (члени сім'ї, учитель).

У молодшому шкільному віці починає формуватися ставлення до себе як до члена суспільства, однак важливою умовою становлення соціальної складової самосвідомості є включення в систему цінностей дорослих і прийняття цих цінностей. Під керівництвом дорослого дитина може виокремити основні події власного життя, але, як ми вже зазначали, у неї немає достатнього досвіду для їх аналізу та інтерпретації. Зауважимо також, що смисловий простір особистості в цьому віці досить обмежений; можна сказати, що в молодшому шкільному віці він, власне, починає формуватися, адже є лише невелика кількість інтерпретованих і осмислених дитиною подій, які знайшли своє відображення в її картині світу.

У молодших школярів розвивається особистісна рефлексія як здатність самостійно встановлювати межі своїх можливостей (“чи можу я розв'язати цю задачу?”, “чого мені не вистачає, щоб розв'язати її?”). Рефлексія у молодшого школяра проявляється в спроможності виокремити особливості власних дій і зробити їх предметом аналізу. Однак лише за допомогою дорослого дитина здатна проаналізувати, як події минулого впливають на її теперішній момент життя. У цьому віці майбутнє в наративі або не описується, або уявляється досить розмито, або досить часто змінюється. Дитина не усвідомлює себе автором свого життя. Серед цілей, яких діти прагнуть досягнути в майбутньому, найчастіше згадуються такі: здобуття вищої освіти, матеріальний добробут, професійна діяльність, створення сім'ї. Частина досліджуваних не може визначити свої життєві цілі і не уявляє свого майбутнього. Діти схильні до позитивного опису власного життя і переважно позитивного опису власної особистості. Однак значна частина дітей не дає собі ні позитивних, ні негативних характеристик унаслідок того, що в даному віці рефлексія лише починає формуватися.

Як бачимо, наративи дітей молодшого шкільного віку позбавлені широти часової перспективи і ретроспективи особистісного простору. І якщо за участі дорослого дитину можна підвести до ретроспективного аналізу подій власного життя, то аналіз перспективи ускладнений навіть за допомоги дорослого.

Самототожність, як характеристика особистісного досвіду, у дітей молодшого шкільного віку лише починає формуватися. З одного

боку, формування рефлексії сприяє усвідомленню дитиною власного Я, свого життєвого досвіду, вибудовуванню власної Я-концепції. З другого боку – формування самототожності може гальмуватися внаслідок залежності дитини від зовнішніх впливів.

Дитині молодшого шкільного віку властива така характеристика смислового простору особистості, як відкритість, оскільки дитина в цьому віці максимально відкрита для інформаційного потоку з боку соціуму. Відкритість дає можливість осмислювати не лише власний досвід, а й досвід соціокультурний.

Одним із центральних психологічних новоутворень молодшого шкільного віку, за І. В. Дубровіною, є орієнтація на групу ровесників. У цьому віці ставлення вікової прихильності до ровесників і відношення суперництва тісно переплітаються: з одного боку, дитина хоче “бути як усі”, з другого – “бути кращим, ніж усі”.

Зауважимо, що у випадку задоволення потреби у визнанні серед дорослих і однолітків, успішності в навчальній діяльності дитина породжує емоційно-позитивний тип наративу. Таким чином, ставлення дитини до власного досвіду, його осмислення та інтерпретації обумовлене впливом зовнішніх соціальних чинників. У даному випадку ми маємо справу з подвійним впливом соціуму. З одного боку, відкритість смислового простору дитини дає змогу усвідомити і прийняти той соціокультурний досвід, який транслює їй соціум. З другого – залежність від впливу зовнішніх соціальних чинників може гальмувати, а іноді викривлювати усвідомлення дитиною власного досвіду і власної особистості, оскільки досить часто молодший школяр оцінює себе очима дорослого, який далеко не завжди готовий розібратися в мотивах поведінки чи певних поведінкових та особистісних проявах дитини. Нашу думку підтверджують і результати дослідження дитячих наративів, у яких цілі, очікування, перспективи здебільшого нечіткі, змінні, нестабільні і найчастіше зумовлені ставленням соціуму до дитини.

За умови переживання дискомфорту в таких значущих соціальних сферах, як сім'я і школа, дитина молодшого шкільного віку часто породжує амбівалентний тип наративу, що свідчить про нестійке ставлення до власного досвіду. Крім того, у таких текстах часто виражається бажання дитини змінити ставлення оточення до себе і схильність наділяти позитивними рисами інших героїв наративу, але не себе. Разом з тим дитина стверджує, що їй зовсім нічим пишатися в собі, що, на наш погляд, є одним з показників неприйняття власного Я.

У молодшому шкільному віці в дитини формується усвідомлена й узагальнена самооцінка, однак її формування великою мірою зумовлене ставленням оточення та успішністю дитини в провідній діяльності. Тому в цьому віці зарано говорити про наявність такої характерис-

тики особистісного досвіду, як самоцінність, що передбачає усвідомлення своєрідності та унікальності власного життя, ставлення до нього як до неповторної індивідуальної особистісної історії. У дитини молодшого шкільного віку ще не виробилося усвідомлення унікальності власного життя, з одного боку, унаслідок недостатнього життєвого досвіду, а з другого, це зумовлено залежністю від близького соціального оточення. Однак у наративах дітей з'являються оціночні характеристики як власної особистості, так і інших героїв, описаних у текстах.

Цікавим, на наш погляд, є те, що дитина з високим рівнем інтелектуального розвитку породжує наратив з власним сюжетом, описуючи свої життєві події. У такій історії молодший школяр розкриває власні проблеми, робить спроби їх переосмислення і намагається самостійно окреслити шляхи їх вирішення. Крім того, діти відображають у наративі власну мотивацію досягнення. Високий рівень інтелектуального розвитку дитини молодшого шкільного віку зумовлює також породження тексту-наративу, у якому вона може розкривати особистісні риси, які вважає негативними. Спостерігається також прагнення до самостійного подолання і зміни цих якостей.

Сформованість довільності психічних процесів і високий рівень інтелектуального розвитку дитини забезпечують також породження зв'язного тексту, що має завершений сюжет. У таких текстах-наративах дитина відображає реальні події власного життя, які відповідають заданій психологом темі.

Наративи дітей, що мають недостатній рівень інтелектуального розвитку, відрізняються тим, що опис навколишньої дійсності, подій власного життя може бути фрагментарним, сюжет, як правило, не завершений, а сам текст не завжди зв'язний.

Отже, несуперечливість особистісного досвіду дитини молодшого шкільного віку можлива за умови високого інтелектуального розвитку, сформованості довільності психічних процесів.

Саме тому одним з напрямів роботи з молодшими школярами є розвиток психічних процесів, що може бути передумовою розвитку здатності до переосмислення, реконструювання та конструювання досвіду, вміння будувати історію власного життя як неповторний відкритий особистісний твір, що має забезпечити структурованість і цілісність особистісного смислового простору.

Узагальнюючи результати дослідження, зауважимо, що в наративах дітей молодшого шкільного віку ми виокремили такі характеристики особистісного досвіду.

Діалогічність:

– підвищена чутливість до соціокультурних і ситуаційних впливів;

– тексти позбавлені різних смислових позицій і цитат, прихованих смислів;

– коло героїв тексту – це автор і його найближче оточення;
Наративам молодших школярів діалогічність загалом не властива.

Самототожність:

– здатність за допомогою дорослого проаналізувати зв'язок між минулим і теперішнім;

– немає широти часової перспективи і ретроспективи;

– цілі дитини, коли вона планує майбутнє, відбивають вплив дорослого.

Відкритість:

– відкритість дитини до соціуму і залежність від нього;

– осмислення та інтерпретація дитиною власного досвіду і ставлення до нього зумовлені впливом зовнішніх соціальних чинників.

Несуперечливість:

– цілісність і структурованість особистісного простору дитини молодшого шкільного віку, відображені в наративах, залежать від рівня її інтелектуального розвитку;

– зв'язний текст із завершеним сюжетом, у якому дитина відображає реальні події свого життя, породжують діти з високим рівнем інтелектуального розвитку.

Самоцінність:

– через недостатній досвід і залежність від соціального оточення немає усвідомлення унікальності власного життя.

Для подальшої діагностики прояву характеристик особистісного досвіду в наративах дітей молодшого шкільного віку ми проаналізували й узагальнили результати проведеного дослідження (табл.). Це дасть нам змогу визначити напрями роботи з молодшими школярами, мета якої – розвиток наративізації свідомості дитини.

Висновки. Отже, результатом нашого дослідження стало з'ясування особливостей усвідомлення власного досвіду дітьми молодшого шкільного віку, виокремлення критеріїв прояву особистісного досвіду в наративах дітей і визначення основних напрямів роботи, спрямованої на розвиток характеристик особистісного досвіду. Така робота психолога ставить за мету передусім усвідомлення дитиною власного досвіду, а це пов'язано з розвитком у неї діалогічного мислення, здатності до інтерпретації культурних надбань суспільства, спроможності аналізувати власні дії, виокремлювати елементи самоаналізу, бачити часову перспективу і ретроспективу, а також із розвитком здатності до самоприйняття.

Описані напрями розвивальної роботи, безперечно, потребують дальшого розроблення та апробації.

Прояв характеристик особистісного досвіду в наративах дітей молодого шкільного віку

	Характеристики смислового простору особистості	Вікові новоутворення	Критерії прояву досвіду в розповідях	Особистісний досвід
ДИАЛОГІЧНІСТЬ	Подієва насиченість особистісного простору, що визначається кількістю подій, інтегрованих, осмислених людиною і відображених у її картині світу	Інтенсивний розвиток самосвідомості: дитина починає розуміти, що вона є індивідуальністю, яка перебуває під впливом соціального середовища. Вона повинна вчитися і в процесі навчання змінювати себе, засвоюючи колективні знаки, колективні поняття, знання, ідеї, які існують у суспільстві, системі соціальних очікувань щодо поведінки і ціннісних орієнтацій; водночас дитина переживає свою унікальність, прагне утвердитися серед дорослих і ровесників	У наративах дітей немає цитат, прихованих смислових позицій, зіставлення їх у розповіді. Коло героїв тексту звичайно обмежене – це автор і його найближче оточення (члени сім'ї, учитель)	За допомогою дорослого дитина виокремлює основні події власного життя, однак не має достатнього досвіду для їх аналізу та інтерпретації. Цьому віковому етапу діалогічність не властива, однак унаслідок підвищеної чутливості до соціальних впливів вона може формуватися в процесі роботи з наративами дітей. Формується ставлення до себе як до члена суспільства, важливою умовою формування соціальної складової самосвідомості є включення в систему цінностей дорослих і прийняття цих цінностей

Продовження таблиці

	Характеристики смыслового простору особистості	Вікові новоутворення	Критерії прояву досвіду в розповідях	Особистісний досвід
САМОГОТОВАНІСТЬ	Широта часової перспективи і ретроспективи особистісного простору	Розвиток особистісної рефлексії як здатності самостійно встановлювати межі своїх можливостей. Рефлексія в цьому віці проявляється в спроможності виділити особливості власних дій і зробити їх предметом аналізу	Дитина за допомогою дорослого може проаналізувати, як події минулого вплинули на її теперішнє, але в цьому віці вона не бачить перспективи того, наскільки життєві плани впливають на теперішній момент життя. Майбутнє в наративі або не описується взагалі, або уявлення про нього досить нечіткі свого життя “розмиті”, такі, що часто змінюються. Дитина не усвідомлює себе автором свого життя	Цілі при плануванні майбутнього обумовлюються впливом дорослого. Серед основних цілей виокремлюються такі: здобуття вищої освіти, матеріальний добробут, професіональна діяльність, створення сім’ї. Частина дітей не може визначити свої життєві цілі і не уявляє свого майбутнього
ВІДКРИТІСТЬ	Відкритість інформаційному потоку з боку соціуму	Центральне психологічне новоутворення цього віку – орієнтація на групу ровесників	Цілі, очікування і перспективи, описані в наративах дітей молодшого шкільного віку, найчастіше, нечіткі і нестабільні. Багато в чому вони визначаються ставленням соціуму до дитини	У разі задоволення потреби у визнанні серед дорослих та однолітків, успішності в навчальній діяльності дитина породжує емоційно позитивний тип наративу. Ставлення дитини до власного досвіду, його осмислення та інтерпретація зумовлені впливом зовнішніх соціальних чинників

Продовження таблиці

	Характеристики смыслового простору особистості	Вікові новоутворення	Критерії прояву досвіду в розповідях	Особистісний досвід
НЕСУПЕРЕЧЛИВІСТЬ	Цілісність і структурованість особистого простору, наступність минулого, теперішнього і майбутнього	Формування довільності як характеристики всіх психічних процесів	Високий рівень інтелектуального розвитку дає змогу дитині породжувати зв'язний текст, що має завершений сюжет, у якому вона відображає реальні події свого життя. У випадку недостатнього рівня інтелектуального розвитку опис навколишньої дійсності може бути фрагментарним, сюжет – не завершеним, а сам текст не завжди зв'язним	За високого рівня інтелектуального розвитку дитина розкриває в наративі власні проблеми, робить спроби їх переосмислення і намагається самостійно знайти шляхи їх вирішення. У наративі відображена мотивація досягнення. При породженні наративу розкриваються також, особистісні риси, які дитина вважає негативними. Спостерігається прагнення до зміни цих рис власними зусиллями
САМОЦІННІСТЬ	Ступінь реалістичності особистісного простору, невиробленість захисних форм інтерпретації	Формування усвідомленої та узагальноної самооцінки	У дитини ще немає усвідомлення унікальності власного життя – можливо, унаслідок недостатнього досвіду і залежності від соціального оточення. У наративах дітей з'являються оціночні характеристики як власної особистості, так і інших героїв, описаних у тексті	У випадку переживання дискомфорту в таких значущих соціальних сферах, як сім'я і школа, дитина часто породжує амбівалентний тип наративу, що свідчить про нестабільне ставлення до власного досвіду. Крім того, у текстах виражене бажання змінити ставлення оточення до себе і схильність дитини надавати позитивних рис іншим героям, але не собі. Дитина стверджує, що їй немає чим пишатися в собі, а це свідчить про неприйняття власного Я

© Шиловська О. М.

ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Розкриваються особливості “смыслосчитывания” та “смыслотворения” на різних рівнях життєвого досвіду людини та їхня роль у зростанні особистості. За допомогою емпіричного дослідження індивідуальних смислів життєвих цінностей юнацтва визначено тенденцію орієнтації сучасної молоді на суб’єктивне теперішнє. Охарактеризовано особливості життєвого досвіду в юнацькому віці: такого, що сприяє “смыслорождению”, і такого, що зорієнтований на суб’єктивне теперішнє.

Ключові слова: життєвий досвід, життєві цінності, особистісні смисли, юнацький вік.

Раскрываются особенности “смыслосчитывания” и “смыслотворения” на разных уровнях жизненного опыта человека и их роль в росте личности. С помощью эмпирического исследования индивидуальных смыслов жизненных ценностей юношества определена тенденция ориентации современной молодежи на субъективное настоящее. Охарактеризованы особенности жизненного опыта в юношеском возрасте: который способствует “смыслорождению” и который ориентирован на субъективное настоящее.

Ключевые слова: жизненный опыт, жизненные ценности, личные смыслы, юношеский возраст.

In this article the features of analysis of “meaning” and “meaning making” at different degree of person life experience are discovered. Besides, in this article the role of analysis of meaning and meaning making in personal growth is also revealed. The personal meaning of life of contemporary youth is empirically discovered, and the tendency of today’s youth orientation towards subjective present is defined. The features of two types of life experience in youth age: the “meaning making” type and one, oriented on subjective present, are characterized.

Key words: life experience, life values, personal meaning, youth age.

Проблема. Усвідомлення людиною своєрідності, унікальності власного життя, вписаного при цьому в соціокультурний та історичний контексти, відбувається почасти залежно від її визначення щодо життєвих цінностей. Система цінностей людини забезпечує єдність і стійкість її особистості та є підґрунтям розуміння й інтерпретації нею власного життєвого досвіду. Надлишкова інерційність цієї системи виявляється як відсталість застарілих переконань, що відгороджує особистість від сучасної мінливої дійсності. А проте надто гнучка, нестійка

система цінностей призводить до знецінення загальноприйнятих норм поведінки. Тому охарактеризувати особистість, її історію в проєкті на майбутнє дає змогу не лише наявність у неї тих чи тих цінностей, а і їх ієрархія, усвідомленість та насиченість абстрактних життєвих цінностей особистісними смислами.

Різні історично-культурні умови та вікові особливості зростання людини знаходять відображення в її життєвих цінностях. Утім, для більшості людей різних епох і різного віку не втрачають цінності питання їхнього здоров'я, добробуту, любові, відпочинку тощо. Доцільно стверджувати, що власну особистість, як і сюжет власного буття, людина проєктує, керуючись тими смислами, які вона вкладає в абстрактні цінності свого життя. Саме індивідуальні смисли життєвих цінностей, які вишиковуються в певну ієрархію, характеризують кожну особистість як неповторну індивідуальність, визначаючи її суб'єктність.

Вивченню особистісних цінностей у психологічній науці присвячено значну кількість досліджень. Особливості життєвих цінностей саме в юнацькому віці висвітлюються в працях О. І. Зотової, Д. О. Медведєва, В. Г. Немировського, В. Ф. Сафіна, Т. В. Солодунової та ін. [1; 4; 5; 7–11; 15; 18]. Однак усі вони розглядають систему цінностей як абстрактне смислове утворення без урахування розуміння сучасною молоддю власного життєвого досвіду.

Тому прикладною *метою нашого дослідження* є визначення основних атрибутів тлумачення особами юнацького віку власних життєвих цінностей залежно від особливостей розуміння й інтерпретації ними власного досвіду.

Проведене дослідження не заперечує того, що індивідуальність системи цінностей є результатом впливу соціокультурного середовища, у якому зростає особистість. Але межі розвитку особистості, як визначає класична психологія, задаються не лише зовнішніми, а й внутрішніми обставинами. Внутрішні обставини – це осмислення, структурування та засвоєння людиною досвіду її взаємодії із зовнішнім середовищем. Результати такого осмислення формують життєвий досвід людини і простежуються в особистісних концепціях, міфах, сценаріях, настановленнях та інших когнітивних структурах.

Звернімося до тлумачення досвіду людини в розумінні Н. В. Чепелевої. Вона виокремлює два рівні такого досвіду: особистий і особистісний. Особистий досвід людини складається її життєвими ситуаціями, характером поведінки людини в них, особливостями взаємодії з іншими людьми тощо. Цей рівень досвіду засвоюється людиною ніби “автоматично”, без перероблення й осмислення. Якщо ж цей досвід якимось способом структурується, осмислюється й інтерпрету-

ється, тобто інтегрується особистістю та перетворюється в структури її свідомості, він стає особистісним. Особистий досвід може бути як зовнішнім, так і внутрішнім. Особистісний досвід завжди внутрішній. Утім, обидва виокремлені типи досвіду можуть діяти на свідомому і несвідомому рівнях [17].

Можемо додати, що на рівні особистого досвіду породження смислів не відбувається, це переважно досвід значень. Але вже й на цьому рівні життєвий досвід збагачується не породженими особистістю смислами, а смислами, зчитаними із ситуацій; тобто на рівні особистого досвіду відбувається не смислопородження, а смислосчитування, смислопрочитування. На рівні ж особистісного досвіду людина створює смисли за допомогою різних дискурсивних практик, зокрема нарративних.

Смислосчитування відбувається на основі усвідомлення значень як узагальноної форми відображення суспільно-історичного досвіду. Д. О. Леонтьєв говорить про особистісний смисл як суб'єктивне значення даного об'єктивного значення [6]. Особистісні цінності – це свідомі смислові утворення, що мають максимально узагальнений характер. “Абстрактність цінностей протиставляється смислам, які криють у собі цінності кожної конкретної особистості” [16, с. 36].

Смислотворення як результат смислопороджувальної діяльності і смислопрочитування як репродуктивна когнітивна діяльність із засвоєння існуючих культурних смислів людства забезпечують розуміння та інтерпретацію власного життєвого досвіду, на основі чого особистістю породжуються нові й нові смисли, що веде до збагачення її досвіду, а іноді й переструктурування його. Якісні зміни в розумінні та інтерпретації людиною власного досвіду (переструктурування) сприяють зростанню її особистості. Таке зростання можливе доти, доки особистість здатна до породження смислів, у першу чергу щодо власних життєвих цінностей.

Щоб з'ясувати особливості розуміння та інтерпретації власного досвіду особами юнацького віку, спробуємо емпірично дослідити їхні індивідуальні смисли життєвих цінностей. Для цього спершу слід визначити варіативність особистісних смислів сучасного юнацтва щодо усталених протягом останніх 200 років тлумачень тих логосів, що символізують життєві цінності людини.

Для дослідження процесу породження індивідуальних смислів було вибрано провідні життєві цінності, виокремлені Д. О. Медведєвим на високому рівні емпіричної достовірності. Це такі цінності: здоров'я, любов, забезпечене життя, пізнання, розвиток, свобода, сімейне життя, творчість, життєва мудрість [7].

Дослідження проводилося протягом 2010–2011 років; його учасниками стали близько 200 респондентів віком від 18 до 25 років.

Упродовж останніх 200 років російська академічна лексикографія накопичила значний досвід у складанні тлумачних словників нормативного типу. За інтерпретаціями слів, що символізують зазначені вище життєві цінності юнацького віку, ми звернулися до кількох із них [2; 3; 9; 12; 13]. Скористалися також й універсальним Тлумачним словником української мови [12].

Досить яскраві зміни простежуються за 200-річний період у тлумаченні цінності *здоров'я*. Спочатку логос “здоров'я” трактувався лише як фізіологічний стан організму (в найстарішому словнику Даля), відтак це поняття вбирає в себе ще й психологічну рівновагу та соціальне й духовне благополуччя.

Сучасне юнацтво з усіх виділених значущих цінностей життя *здоров'я* тлумачить найбільш однозначно. Дві третини загальної вибірки визначили “здоров'я” як стан організму: одна (37,9 %) – як фізичний та фізіологічний стан, друга (39,7 %) – як поєднання фізичного і психічного, духовного, морального. З останньої третини загальної вибірки менша частина (8,6 %) визначила “здоров'я” як чинник життя. Категорія “чинник життя” досить близька до наведеного в словниках розуміння “здоров'я” як звертання до іншої особи з побажаннями здорового життя. Жоден із досліджуваних не відмовився від відповіді на поставлене завдання, але 13,8 % відповідей типу “... найцінніше”, “... потрібно підтримувати”, “... за гроші не купиш” були класифіковані як “не визначено”.

Отже, дана цінність тлумачиться в юнацькому віці на основі власних, “зчитаних” смислів і хоча й визначається життєвою цінністю, не структурована таким чином, щоб розширити особистісний досвід.

До слова *любов* у словнику Ожегова, який є найбільш варіативним порівняно з іншими словниками, наводиться шість варіантів тлумачення: емоційний потяг, сердечне почуття; почуття прихильності, самовідданої і щирої прив'язаності; схильність, захопленість чимось; предмет любові; пристрасть, смак до чогось; інтимні стосунки. Словник української мови містить лише “кохання”, яке визначається як почуття сердечної прихильності до особи іншої статі.

Дослідження тлумачення цього слова в юнацькому віці показало, що лише 3 % досліджуваних вказали на широке розуміння слова “любов”, не зводячи його до тлумачення кохання. Частина (7,6 %) відповідей, у яких проглядали соціальні кліше типу “... не пояснюється словами”, “... найцінніше” було віднесено до графі “не визначено”. Переважна більшість досліджуваних (37,9 %) тлумачать “любов” як почуття чи стан душі, причому 7,6 % із них вказали на “залежність”

від об'єкта кохання. Кожен четвертий (24,2 %) визначає “любов” як пристрасть, захоплення, емоційний стан, а 4,6 % із них зазначили, що “любов” “має нерозумне начало”, що це “невиліковна хвороба” тощо, тобто навели визначення, яке дається лише в словнику Даля. Але 3 % досліджуваних наділяють “любов” саме розумним началом: “... поєднання потягу душі, розуму і тіла”. Отже, більше половини досліджуваних (62,1 %) тлумачать “любов” як пристрасть, захоплення (24,2 %) та почуття (37,9 %) людини.

Чимало досліджуваних (27,3 %) визначають “любов” як стосунки людей, причому одні (15,2 %) підкреслюють взаємність таких стосунків, інші ж (12,1 %) наголошують на їх односторонності: “самопожертва”, “вірність чоловіку” тощо. У використаних нами словниках визначення “любові” як односторонніх стосунків не траплялося, за винятком прикладів нещасливої любові. Можемо припустити, що ці смисли, наймовірніше, зчитані із сімейних традицій, а не створені самостійно.

Аналіз показав, що життєву цінність “любов” переважна більшість досліджуваних трактує як емоційну складову життя, а кожен четвертий – як певні стосунки між людьми. Такі тлумачення наводяться здебільшого і в словниках. Тож щодо життєвої цінності “любов” юнаки і дівчата смисли не створюють, а зчитують їх із соціально-культурного середовища.

Словосполучення *забезпечене життя* в словниках, звісно, не трапляється. Тому звернімо увагу на тлумачення слова “забезпеченість”. Словник Ушакова визначає його як матеріальний добробут, достаток. Найбільш повно висвітлюється значення слова “забезпечити” в словнику Ожегова: забезпечити чимось у потрібній кількості; надати достатні матеріальні засоби до життя; зробити цілком можливим, реальним; захистити, охоронити.

Цінність “забезпечене життя” майже кожним другим (42,9 %) досліджуваним трактується як повне задоволення потреб. Третина респондентів (35,7 %) визначила його як матеріальний добробут, серед них 19,6 % (від загальної вибірки) “забезпечене життя” трактують одним словом – “гроші”, або “кошти”. Ще 11 % досліджуваних визначили його як рівень життя, причому 9 % вказали на рівень життя конкретної людини, а близько 2 % – на рівень життя людства (“історичний етап розвитку”). Серед інтерпретацій “забезпеченого життя” як рівня життя окремої людини виділяється (лише працюючою молоддю) й категорія “стандарт життя” (7 %). Деякі досліджувані (5 %) вказали на силу грошей, яка проявляється у зв'язках та впевненості. Близько 4 % досліджуваних “забезпечене життя” визначають як рівень розвитку

особистості: “стан гармонії із самим собою”, “втілення задуму, здійснення мрій” тощо.

Отже, “забезпечене життя” особи юнацького віку трактують найчастіше як матеріальний добробут. Трохи більше десятої частини досліджуваних тлумачать дану цінність як рівень життя людини. Але трапляється й розуміння “забезпеченого життя” як рівня розвитку людства та рівня розвитку особистості. Останні визначення свідчать про створені сучасною молоддю смисли.

Смислотворення характерне і для цінності *пізнання*. Словники тлумачить “пізнання” як процес, результат діяльності та здатність людини. В інтерпретації “пізнання” сучасною молоддю трапляються ще два визначення, не наведені в словниках – “пізнання як момент розуміння”, “відкриття і шлях досягнення мети”.

У цілому “пізнання” молодь трактує як процес вивчення, засвоєння, отримання інформації (44,4 %); як результат вивчення (22,2 %); як певний момент людської діяльності, відкриття: “відкриття нового для себе”, “інсайт” (16,7 %). Останній факт звертає на себе увагу зорієнтованістю сучасної молоді на ситуацію “тут і тепер”. А ось 14,8 % молоді “пізнання” тлумачать як властивість особистості, її потребу та емоції. Як шлях досягнення мети, що співзвучно розумінню “пізнання” як процесу, тлумачать це поняття 2 % досліджуваних. Особливості тлумачення даної цінності свідчать про збагачення її власними смислами.

Розвиток у словниках загалом тлумачиться як процес і наслідок цього процесу, що проявляється в стані людини. Сучасною молоддю “розвиток” трактується дещо ширше. Ця широта зумовлена часовою спрямованістю сучасної молоді особистості. Тобто розвиток здебільшого розуміють як процес (взаємопов’язаність минулого, теперішнього і майбутнього), як результат (вплив минулого на сьогодення) та як момент певних змін (теперішній час). Отже, більшість респондентів (76,4 %) інтерпретують “розвиток” як процес. Але й серед них є розбіжності в розумінні спрямованості процесу розвитку: на пізнання і самореалізацію (по 9 % від загальної вибірки); 16,4 % усіх досліджуваних розуміють “розвиток” як результат, наслідок: “дорослішання”, “бонус розуміння”. Як момент фіксації змін “розвиток” інтерпретують майже 6 % респондентів: “момент, коли ти розумієш, що першу сходинку запланованого подолав” тощо. У досліджуваній вибірці трапляються також відповіді (близько 4 %), які можна інтерпретувати як “невизначені”.

Аналіз розуміння та інтерпретації цінності “розвиток” не лише виявив, що сучасна молодь збагачує смислами цю життєву цінність, а

й зафіксував тенденцію орієнтації юнаків і дівчат на суб'єктивне теперішнє.

Розваги у словнику Ушакова мають два тлумачення: “дія за дієсловом розважити-розважати” і “те, що розважає, слугує втіхою”. Словник Ожегова додає ще таке розуміння: “заняття, проведення часу, що дає задоволення, розважає”, що є досить близьким до визначення Даля.

На розуміння “розваги” як вільного часу, дозвілля, занять для відпочинку вказали 80 % респондентів. У рамках цього розуміння 46,3 % усіх респондентів надають цій цінності лише позитивного забарвлення, що повністю збігається зі словниковими визначеннями. Утім, 17 % респондентів не називають дії, які відбуваються протягом часу розваг, а описують стан, що супроводжує розваги. Серед них 7,4 % (від загальної вибірки) вказують на цінність часу розваг для оновлення фізіологічних сил. Це нове тлумачення розваг виправдовує таке проведення часу з огляду на корисні наслідки для самопочуття людини. Його можна віднести до смислопороджувальних у свідомості сучасної молоді.

Варіативність тлумачення слова *свобода* у словниках з часом тільки зростала. У словнику Даля його визначено лише як “своя воля”. Ушаков наводить чотири тлумачення, а в словнику Кузнецова дається вже десять тлумачень, серед яких: “відсутність залежності від когось”, “можливість прояву суб'єктом своєї волі на основі усвідомлення законів розвитку природи і суспільства”, “легкість, відсутність ускладнень у чомусь”, “вільний, незайнятий час, дозвілля”.

Інтерпретації цінності “свобода” мають більшу варіативність і в досліджуваній вибірці. Утім, у бланках відповідей респондентів трапляються й поодинокі пропуски визначення цього поняття та понад 6 % відповідей респондентів віднесено до категорії “не визначено”. Це може свідчити про те, що юнацтво ще не має індивідуальних смислів щодо свободи як життєвої цінності.

Найбільш численна за кількістю відповідей категорія “характеристика стану, почуття” (70 %). Слід зазначити, що ця категорія розпалася на дві підкатегорії: у першій відкидаються будь-які межі (54 %), друга базується на наявності відповідальності (14,3 %). Набагато менша частина респондентів (11 %) визначає “свободу” як характеристику вчинків; 2 % респондентів визначили “свободу” як відповідну характеристику мислення; як чинник повноцінного життя її сприймають 3,17 %; як право людини – 1,59 %.

Отже, цінність “свобода” частина молоді наділяє власними індивідуальними смислами, але невелика частина вибірки смислів у дану цінність не вкладає.

У досліджуваній вибірці при визначенні цінності *сімейне життя* також трапляються поодинокі відмови від її інтерпретації. Хоча “сімейне життя” є провідною життєвою цінністю юнацького віку, де хто ще не визначився щодо власних його смислів – здебільшого відтворюються соціально-культурні значення цієї цінності. Невизначеність цінності можна констатувати й у випадку відповідей “важливий момент життя”, “відповідальний момент”, які надали близько 3 % респондентів. Звернімо увагу на часове сприйняття респондентами цієї цінності. Слово “момент” свідчить про орієнтацію досліджуваних на ситуацію “тут і тепер”.

Понад третину опитаних (37,3 %) також не дають визначення цінності “сімейне життя”, а наводять лише свої асоціації щодо неї: “діти”, “дружина”, “затишок” та ін. Майже третина респондентів (30,7 %) дала визначення, які можна класифікувати як “спільне життя”. Серед них 2,7 % (від загальної вибірки) визначають сімейне життя як створення соціальної групи з певними правилами, традиціями, звичками. Слід зазначити, що останнє визначення досить відоме, особливо студентам, що навчаються за спеціальністю “соціологія”. Невисокий відсоток таких відповідей свідчить про те, що досліджувані передавали власні смисли наведених понять. Цікавим видається те, що 12 % респондентів, визначаючи “сімейне життя”, наголошують на взаємності стосунків; дещо більше (17,3 %), визначаючи особливості сімейного життя в стосунках, характеризують лише діяльність чи почуття однієї людини.

Словники наводять кілька інтерпретацій терміна *творчість*, спростивши та узагальнивши які ми отримасмо тлумачення творчості як діяльності (процесу), результату цієї діяльності та обдарування.

“Творчість” у визначеннях юнаків і дівчат має досить різнопланові тлумачення, наповнені життєвими смислами для зростаючої особистості. Про це свідчить і те, що ніхто не відмовився відповідати, а також невисокий відсоток (1,9 %) визначень, класифікованих як “не визначено”.

Дві третини (65 %) респондентів розподілилися між трьома тлумаченнями “творчості”, а саме: 1) діяльність, творення чогось нового в соціально-культурному контексті (24 %); 2) результат діяльності (22 %); 3) вираження, розкриття себе, самореалізація (19 %). Тенденція до руйнування темпоральних зв’язків у свідомості сучасної молоді і її тяжіння до ситуації “тут і тепер” простежується в тлумаченні даної цінності при інтерпретації її як результату (22 %). “Творчість” визначається також і як характеристика особистості (11 %), і як характеристика мислення (7,4 %), і як чинник розвитку особистості, і навіть як

самовідсторонення від даної життєвої цінності: “заняття для інших”, “заняття для геніїв і повних бездар” (по 2 %).

Можна констатувати, що життєва цінність “творчість” більшою мірою насичена індивідуальними смислами порівняно з іншими цінностями; в її визначенні спостерігається спрямованість на суб’єктивне теперішнє.

І, наприкінці, звернімо увагу на інтерпретацію слова “мудрість”. У словниках є такі його тлумачення, як “властивість мудрої людини”, “форма знання”, “властивість людського мислення” (“хитрість” чи “мистецтво” у Даля, “глибокий розум, що спирається на життєвий досвід” у Ожегова), “глибоке знання, розуміння”.

Сучасна молодь досить одностайна і у визначенні цінності “життєва мудрість”. Більшість (87 %) респондентів тлумачать її як досвід життя. Серед них 8,5 % зазначають, що цей досвід здобувається шляхом проб і помилок, перемог та поразок. Звертає на себе увагу, що жоден респондент не задав про досвід, який людина черпає з історично-культурних надбань людства, хоча це ніким і не було заперечено. Отримана інтерпретація ще раз підтверджує послаблення впливу метанаративів на осмислення власних цінностей життя, що неодноразово вже зауважували науковці-психологи. Інші ж визначення цінності як результату, що проявляється в діяльності людини (6,4 %), і як відчуття людини (4,3 %) вказують на посилення зорієнтованості сучасної молоді на суб’єктивне теперішнє.

Як бачимо, переважно на засвоєних, зчитаних смислах із соціально-культурного середовища базуються життєві цінності “здоров’я” і “любов”; смислороджувальні інтерпретації трапляються при тлумаченні цінностей “забезпечене життя”, “пізнання”, “розвиток”, “розваги”, “творчість”. Спрямованість сучасної молоді на суб’єктивне теперішнє простежується в породженні смислів щодо життєвих цінностей “розвиток”, “розваги”, “творчість”, “життєва мудрість”. Найбільш складними з погляду насичення власними смислами є життєві цінності “свобода” і “сімейне життя”. Проведений аналіз також засвідчив факт зниження впливу метанаративів на осмислення цінностей життя особами юнацького віку.

Наступним кроком нашого дослідження було визначення особливостей розуміння та інтерпретації власного досвіду в юнацькому віці, що сприяють виявленню фактам, а саме: смислородженню певних атрибутів тлумачення життєвих цінностей та орієнтації на суб’єктивне теперішнє. Утім, емпірично виокремити чинники, що породжують труднощі в тлумаченні певних цінностей, нам не вдалося. Встановлено лише факт нереалістичної модальності життєвого досвіду. Ідеться про те, що життєві історії осіб, котрі мають труднощі у ви-

значенні цінностей життя, насичені мріями, які, як вони вважають, можуть ніколи не здійснитися ($p=0,00$).

Смислопороджувальна діяльність спостерігається в тих досліджуваних, які в часовій та логічній послідовності різносторонньо висвітлюють історію власного життя, охоплюючи майже всі його сфери: особистісну, соціальну, дружби, навчання, професійної діяльності тощо, зрідка без стороннього впливу здатні реінтерпретувати власний досвід ($p=0,04$).

Вирізняє цих досліджуваних подієва насиченість теперішнього часу. У висвітлених подіях вони відіграють роль головного героя оповіді з прийняттям відповідальності за наслідки цих подій ($p=0,04$), що свідчить про авторство власної життєвої історії взагалі. У цілому на життєвій історії не відбивається фаталістичність ($p=0,03$), лише у сферах дружби і кохання простежується покладання авторів на власну долю ($p=0,01$). Утім, активна інтерпретація подій теперішнього стану не пов'язана з домінуванням у власній життєвій історії даного моменту життя; оповіді здебільшого зорієнтовані на майбутнє і не містять планів на найближчу перспективу ($p=0,02$). Майбутнє описується також з активної позиції та із зазначенням передбачуваних досягнень ($p=0,00$), здійснення яких залежить як від самого автора оповіді ($p=0,05$), так і від обставин ($p=0,02$).

У цілому особи юнацького віку, здатні до “смислопородження”, вирізняються активною авторською позицією щодо власної життєвої історії, котру вони описують різносторонньо з часовою та логічною послідовністю.

Інакше розуміють та інтерпретують власний життєвий досвід особи, які вкладають у життєві цінності смисли, зорієнтовані на суб'єктивне теперішнє. Такі особи також мають авторську позицію щодо власного життя, утім вони зазвичай не зорієнтовані на майбутнє ($p=0,03$), а воліють перебувати в гедоністичному теперішньому ($p=0,02$). Відповідно в описі передбачуваних подій майбутнього трапляються дієслова від третьої особи ($p=0,00$), але з такою ж частотністю вживаються й дієслова від першої особи ($p=0,00$). Описуване майбутнє визначається близькою перспективою ($p=0,03$) з визначеною ієрархією її цілей ($p=0,00$). Досвід минулого часто реінтерпретується з використанням захистів ($p=0,04$), минуле в основному пасивне ($p=0,04$), фаталістичне ($p=0,01$), але після реінтерпретації набуває нейтральних рис ($p=0,00$), де за частиною подій визнається авторство, а інша частина здається на ласку Божу. У результаті реінтерпретації минулого майбутнє насичується планами ($p=0,00$), але фаталістичними залишаються сподівання щодо дружніх та сімейних стосунків ($p=0,00$). Інтерпретації та реінтерпретації найбільше піддаються події, пов'язані з розвитком

власної особистості ($p=0,01$), власних захоплень ($p=0,00$), та сфера дружніх стосунків ($p=0,01$).

Отже, основною відмінністю між розглянутими вище групами є темпоральний опис подій власного життя. Такий опис властивий майже всім наративам тієї групи, що породжує індивідуальні смисли власних життєвих цінностей, і практично не фіксується в групі зорієнтованих на суб'єктивне теперішнє. Описи “смислопороджувальної групи” більшою мірою зорієнтовані на майбутнє, вони вирізняються більшою подієювою насиченістю теперішнього, натомість в описах зорієнтованих на теперішнє спрямованість на майбутнє проявляється не так виразно. За обома групами, проте, визнається авторство власної історії. Якщо інтерпретація та реінтерпретація подій в “орієнтованих на суб'єктивне теперішнє” стосується лише декількох основних сфер їхнього життя, то в “смислопороджувальній групі” інтерпретуються всі сфери.

Висновки. Отже, межі зростання особистості в певному соціально-культурному й історичному контекстах задаються самою людиною, яка проектує власну особистість та створює сюжет свого життя, керуючись тими індивідуальними смислами, які вкладає у життєві цінності. Рівень особистого досвіду збагачується смислами, зчитаними, прочитаними із соціально-культурного середовища; рівень особистісного досвіду доповнюється ще й індивідуальними смислами, самостійно створеними людиною, за допомогою різних дискурсивних практик.

У юнацькому віці переважно на засвоєних, зчитаних смислах із соціально-культурного середовища базуються життєві цінності “здоров'я” і “любов”; смислопороджувальні інтерпретації трапляються при тлумаченні цінностей “забезпечене життя”, “пізнання”, “розвиток”, “розваги”, “творчість”; найбільш складними з погляду насичення індивідуальними смислами є життєві цінності “свобода” і “сімейне життя”; спрямованість сучасної молоді на суб'єктивне теперішнє простежується в породженні смислів щодо життєвих цінностей “розвиток”, “розваги”, “творчість”, “життєва мудрість”.

У життєвому досвіді осіб, зорієнтованих на суб'єктивне теперішнє, не враховується темпоральність подій їхнього життя, його зорієнтованість на майбутнє; переживаннями насичені здебільшого події теперішнього, які стосуються гедоністичних потреб осіб юнацького віку. Інтерпретації та реінтерпретації з використанням певних захистів піддаються події переважно зі сфер особистісного розвитку, власних захоплень, не пов'язаних з навчальною та професійною діяльністю, та дружні стосунки.

Досвід осіб юнацького віку, що сприяє породженню індивідуальних смислів життєвих цінностей, вирізняється активною авторською позицією, часовою і логічною структурованістю, подієювою насиченіс-

тю сьогодення, орієнтацією на майбутнє, інтерпретаціями подій, що розкривають усі сфери життя особистості.

Аналіз особливостей тлумачення життєвих цінностей особами юнацького віку показав зниження впливу метанаративів на осмислення ними власних цінностей життя і дає підстави характеризувати особистість цього віку як таку, що усвідомлює своєрідність, унікальність власного життя, вписаного в соціально-культурний та історичний контексти.

Л і т е р а т у р а

1. *Бобренко О. С.* Жизненные приоритеты и ценности молодежи Ставропольского края [Электронный ресурс] / О. С. Бобренко // Прикладная психология и психоанализ : электрон. науч. журн. – 2011. – № 2. URL. – Режим доступа : <http://ppip.idnk.ru>.
2. Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2000. – 1536 с.
3. *Ефремова Т. Ф.* Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный / Т. Ф. Ефремова. – М. : Русский язык, 2000. – 896 с.
4. *Зотова О. И.* Направленность личности и социальная регуляция поведения молодежи / О. И. Зотова // Психология личности и образ жизни. – М. : Наука, 1987. – С. 30–33.
5. *Кон И. С.* Психология ранней юности: Книга для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
6. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
7. *Медведев Д. А.* Вербальное отражение действительности и профессиональная подготовка студентов университетов [Электронный ресурс] / Дмитрий Алексеевич Медведев // Электронне наукове видання. – 2006. – Режим доступа : <http://www.emissia.org/offline/2006/1060.htm>
8. *Немировский В. Г.* Ценностные ориентации первокурсников Сибирского федерального университета / В. Г. Немировский // Молодежь – позитивная сила развития российского общества : матер. Всерос. науч.-практ. конф., посвящ. 80-летию со дня рожд. В. Т. Лисовского, 24-25 сентяб. 2009 г. – СПб., 2009. – С. 192–195.
9. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / Сергей Иванович Ожегов. – М. : Русский язык, 1982. – 364 с.
10. *Сафин В. Ф.* Динамика оценочных эталонов в подростковом и юношеском возрасте / В. Ф. Сафин // Вопросы психологии. – 1982. – № 1. – С. 122–123.
11. *Солодунова Т. В.* Система ценностей юношества до 16 и старше [Электронный ресурс] / Татьяна Владимировна Солодунова // Сайт МБУ “Информационно-методический центр” ©. – 2012. – Режим доступа : <http://imc.glazov-edu.ru/>
12. *Тлумачний словник української мови* / голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

13. Толковый словарь живого великорусского языка [Электронный ресурс] / сост. Владимир Иванович Даль. – Режим доступа : http://slovari.yandex.ru/~книги/Толковый_словарь_Дала
14. Толковый словарь русского языка : в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. – М. : Гос. ин-т “Советская энциклопедия”; ОГИЗ (т.1) ; Гос. изд-во иностр. и нац. словарей (т. 2-4), 1935–1940.
15. *Фельдштейн Д. И.* Психология развития личности в онтогенезе / Д. И. Фельдштейн. – М. : Педагогика, 1989. – 208 с.
16. *Франкл В.* Психотерапия на практике / В. Франкл. – СПб. : Речь, 2000. – 256 с.
17. *Чепелева Н. В.* Исходные теоретические положения и понятия психологической герменевтики / Н. В. Чепелева // Проблемы психологической герменевтики. – К., 2009. – С. 9–24.
18. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон ; под. ред. А. В. Толстых. – М. : Флинта, МПСИ, Прогресс, 2006. – 352 с.

© **Зазимко О. В.**

М. Л. Смутьсон

РОЗВИТОК У СТАРОСТІ: ЗАВДАННЯ, СПЕЦИФІКА, РИЗИКИ

Розглядаються теоретико-методологічні проблеми розвитку в старості як непрямолінійного процесу, пов'язаного зі змінами ментальної моделі світу до зростання мудрості та інтегрованості. За основні завдання розвитку в старості визначено успішне переборення кризи старості, перемогу над танатофобією та дементивними процесами. Показано, що розвиток у старості принципово виступає як саморозвиток.

Ключові слова: старість, розвиток, саморозвиток, ментальна модель світу, танатофобія, деменція.

Рассматриваются теоретико-методологические проблемы развития в старости как непрямой процесс, связанного с изменениями ментальной модели мира в направлении возрастания мудрости и интегрированности. Как основные задачи развития в старости определены успешное преодоление кризиса старости, победа над танатофобией и дементивными процессами. Показано, что развитие в старости принципиально выступает как саморазвитие.

Ключевые слова: старость, развитие, саморазвитие, ментальная модель мира, танатофобия, деменция.

The article deals with theoretical and methodological problems of the development in the old age as an indirect process of changes of the mental model to the wisdom and integration. The main tasks of development in the old age are: successful overcoming of crisis of ageing, victory over the fear of

death and over the dementia. The development in the old age is analyzed as a self-development.

Key words: the old age, development, self-development, mental model, fear of death, dementia.

Проблема. Для сучасного науково-психологічного дискурсу характерна активізація досліджень у галузі психології старості.

Мета статті: теоретико-методологічний аналіз проблеми розвитку в старості як у специфічному віковому періоді, який не має аналогів в онтогенезі.

Старість є специфічним віковим періодом, який можна розглядати як плацдарм для узагальнених теоретико-експериментальних досліджень вікової, генетичної психології, психології розвитку та навіть загальної психології. Однак слід зазначити, що така можливість є, безумовно, породженням сьогодення, вона відкрилася завдяки новим методологічним підходам початку другого тисячоліття. Серед багатьох причин цього виділимо дві, на наш погляд, основні. Перша – науково-психологічна – це поява постнекласичної методології з її новими підходами до дослідження. Тільки поява постнекласичних дослідницьких підходів надала можливість дійсно розгорнути адекватні дослідження похилого віку, у тому числі експериментальні, використовуючи систему понять, широко апробованих на інших вікових категоріях (розвиток, новоутворення, провідна діяльність тощо). Адже хаотичний вплив різноманітних соціально-психологічних і психологічних чинників на літню людину, брак певних організованостей у соціумі (на кшталт дитячого садка, школи, вишу, установи), у яких можна було б експериментувати, не чекаючи на серйозні зміни складу, а також стану фізичного та психічного здоров'я членів групи, їхнього настрою, стосунків тощо, не створює сприятливих умов для постановки і здійснення зі старими людьми “класичного” психологічного дослідження (з експериментальною і контрольною групою, які перебувають в однакових умовах і відрізняються тільки специфічними психологічними впливами).

Друга причина є суспільно-психологічною. Це розпочата у ХХІ ст. боротьба суспільства проти ейджизму, тобто проти упередженості щодо старості, несприйняття старих людей. Ясно, що це пов'язано в першу чергу з очевидним старінням суспільства, яке більше не може терпіти зневагу до себе самого. Однак розробляються і наукові підходи до зміни відповідних стереотипів.

Так, зокрема, соціологи справедливо вважають, що старість є не так віковим періодом, як штучно сконструйованим нормативним соціальним проектом, тобто набором конвенціональних правил, законів, принципів, норм, цінностей тощо. Саме вони визначають як стереоти-

пізоване ставлення до старих людей представників інших поколінь, так і багато в чому поведінку самих літніх людей, їхнє ставлення до себе. Механізмами такого конструювання, на думку М. Е. Єлютіної та О. О. Смолькіна, є, по-перше, академічний дискурс (зокрема медичний), який описує старість як період слабкості, непрацездатності, доживання, поза визначенням позитивних сторін цього періоду; по-друге, морально-нормативні регулятори, тобто уявлення про “еластичність” вимог до ставлення до старих людей; по-третє, маркер відносин між поколіннями, основним у якому є уявлення про сьогоденну старість як модель власного майбутнього похилого віку. Далі відзначаються такі досить нетривіальні механізми, як лінгвістична складова, тобто відсутність позитивних смислових маркерів у термінах, пов’язаних із старінням, і, навпаки, наявність негативних смислів (мається на увазі загалом опозиція “нове-старе”) і вплив художнього дискурсу, образи якого багато в чому формують соціальні очікування щодо старих людей. Нарешті, сучасна “пуерлістична” свідомість фокусує суспільну зацікавленість на прогресі, змінах, “юності” як людей, так і ідей [5; 14].

За такого підходу перебудова механізмів соціального конструювання старості як проекту не виглядає надто простою справою. Однак усе ж таки прояснюються принаймні напрями такої перебудови. Для нас найбільш цікавою видається роль власне людей похилого віку в конструюванні такого проекту й можливість перебудови їхнього ставлення до себе і до власних проблем старості. Інакше кажучи, йдеться про розвиток і саморозвиток у старості та їхню специфіку.

Зазначимо, що сучасні концепції безперервного прижиттєвого (life-span) розвитку, тобто розвитку, який відбувається протягом усього життя, стверджують, що для будь-якого процесу розвитку властива внутрішня динаміка набутого і втраченого [1; 2; 9; 11; 16]. Ідеться про розвиток упродовж усього життя, який не зупиняється ніколи, навіть у смерті, яка теж визначає певний саморух і саморозвиток. З’явилося поняття непрямої лінійного розвитку, відповідно до якого протягом життя відбувається не тільки нарощування потенцій, а існують спади і плато, ампліфікація (збагачення) певних функцій та збіднення інших, що теж визначає розвиток. Так, наприклад, доведено, що інтелектуальний розвиток відбувається впродовж усього життя і є багатомірним, однак функціонування інтелекту змінюється – плинний операційно-динамічний інтелект поступово перетворюється на кристалізований предметно-змістовий. Операційно-динамічний інтелект пов’язаний з базальною організацією переробки інформації і розв’язування задач, а предметно-змістовий – з функціонуванням операційно-динамічного в контексті нових знань і життєвих ситуацій [2; 11; 20].

Суттєвим у плані концепції безперервного розвитку є поняття *завдання розвитку*. Завдання розвитку охоплюють групи проблем, вимог і життєвих ситуацій, які породжені біологічним розвитком, соціальними очікуваннями і власними діями людини. Ці проблеми, як зазначають фахівці, змінюються в ході життя і надають розвиткові спрямування, сили і наповнення.

Ми пов'язуємо розвиток зі змінами ментальної моделі світу (див. більш докладно [15]), спираючись при цьому на концепцію саморозвитку (саморуху) особистості Г. С. Костюка. Суб'єктивний саморозвиток він розглядає як такий, у якому суб'єкт ставить власну мету розвитку і використовує для її досягнення різні можливості і потенціал – як власний особистісний, так і той, що пропонує зовнішнє середовище. Ми пов'язуємо саморозвиток зі становленням новоутворень, тлумачимо саморозвиток як зміну ментальної моделі світу, або системи ментальних моделей (менталітету); а також як набуття нового смислу; як реінтерпретацію особистого досвіду. Саморозвиток визначається переструктуруванням, ампліфікацією, реінтерпретацією, реконструкцією ментальних моделей світу, перебудовою зв'язків між ними на всіх рівнях у метаментальній моделі (тобто системній моделі, яка й визначає особистість) [8; 9; 16].

Однак чи існує взагалі різниця між розвитком у старості і розвитком в інші періоди життя? Вважаємо, що завдання розвитку в старості є специфічними і перш за все пов'язані зі складними стосунками між старістю і майбутнім.

Складні стосунки старої людини з часом минулим впливають на її сприймання часу майбутнього, більше того, навіть зумовлюють це сприймання. У цьому зв'язку фахівці посилаються на філософську характеристику майбутнього, запропоновану Мартіном Гайдеггером (у роботі “Буття і час”, 1923). За Гайдеггером, майбутнє не просто приходить до нас, мабуть що ми йдемо до нього зі своїми очікуваннями. Оскільки ці очікування породжуються в процесі витлумачення (інтерпретації) нами минулого, то майбутнє слід розуміти як продовження минулого. Що ж тоді сучасне? “Постійний процес трансформації минулого в майбутнє” (цит. за: [18, с. 84]).

Нагадаємо, що Хойфт зі співавторами [там само] розрізняють безпосереднє, близьке і віддалене майбутнє.

Безпосереднє майбутнє – це продовження теперішнього, і цей зв'язок є принциповим для переживання безперервності часу. Під кутом зору сучасного воно не сприймається як самостійний часовий рівень. Безпосереднє майбутнє відображається вже зараз, зокрема це відповідає концепції випереджального відображення П. К. Анохіна і М. О. Бернштейна. Найменш болісно людина похилого віку сприймає

безпосереднє майбутнє: воно є настільки близьким й інтегрованим з теперішнім, що стара людина не виділяє його сприймання і переживання в окрему проблему. Це забезпечує переживання нею безперервності часу навіть у дуже похилому, старечому віці, якщо, ясно, не йдеться про глибокі стадії деменції.

Близьке майбутнє тлумачать як сферу майбутнього, з якою пов'язані конкретні домагання, плани, наміри, очікування, надії, страхи та ін. Близьке майбутнє уявляється нами як самостійний часовий рівень, при цьому ми свідомо готуємося до нього. Підготовка й емоційні переживання очікувань, надій, страхів тощо відділяють близьке майбутнє від сучасного; однак часовий проміжок близького майбутнього не визначається, він може бути різним – від днів до років.

Ставлення людини до свого майбутнього аналізують за його часовими рамками, упевненістю в можливості змінити ситуацію, а також так звану щільністю, щодо якої існують великі індивідуальні відмінності. Численні плани і наміри свідчать про конструктивне ставлення до свого майбутнього, яке мобілізує творчий потенціал. Інша крайність – коли планів і намірів майже немає, коли майбутнє сприймається як щось аморфне, таке, що не піддається впливу, уявляється як пустота, що лякає, – свідчить про патологічне ставлення до майбутнього. Показано, що таке сприйняття майбутнього найчастіше характерне для людей (не тільки старих), які надовго втратили роботу, зазнали інших важких втрат, не можуть діяти самостійно. Вважаємо, що для старої людини навіть просто домагання жити теж може бути таким, яке структурує майбутнє, допомагає подолати його аморфність і пустоту й активізує творчу активність.

Принциповим є усвідомлене розрізнення безпосереднього і близького майбутнього. Щодо першого – згадаймо відомий іронічний вислів Альберта Ейнштейна: “Я ніколи не хвилююся про майбутнє, адже воно настає надто швидко”. Тому безпосереднє майбутнє інколи ще образно називають “теперішнє, що триває”. Спроби затримати “мить”, сприймати майбутнє як теперішнє, що триває, теж є характерними не тільки для старих людей, а й для певних невротичних станів у багатьох вікових категорій. А проте, за влучним висловом Джонатана Свіфта, “майбутнє ніколи просто так не траплялося. Воно створювалось”.

З віддаленим майбутнім пов'язані неспецифічні плани, які виражаються словом “колись”. Ставлення до віддаленого майбутнього теж може бути різним. У будь-якому віці можна вважати, що “майбутнього немає”, що ситуацію не зміниш, аналогічно до неконструктивного ставлення до близького майбутнього. Ясно, що така думка у старої людини не викликати подиву, однак потрібна, безперечно, одночасна чутливість до нових стимулів як у сучасному, так і в майбутньому.

Основними завданнями розвитку в старості є успішне переборення кризи старості, перемога над танатофобією, дементивними процесами тощо. Вважають, що оптимальний тип старіння передбачає особистісне самовизначення в старості в єдності процесів саморозвитку і самореалізації [6]. Однак завдання розвитку в старості визначаються і вирішуються в основному самостійно; вони принципово індивідуалізовані, тісно пов'язані зі ставленням конкретної людини похилого віку до всіх рівнів майбутнього, описаних вище, з розумінням їхнього місця і значущості у власному житті, з поправкою на вік, стан здоров'я, сімейний стан, професійні здобутки тощо. Тому можна стверджувати, що механізмом розвитку в старості виступає "самостійне самопроєктування" (хоча це словосполучення і виглядає як певна тавтологія). Це означає, що самопроєктування в старості, як правило, не має аналогів. Незрозуміло, "робити життя з кого?", як це в основному зрозуміло, коли йдеться про самопроєктування на інших вікових рівнях, коли розвиток відбувається в певних організованих соціумом умовах (наприклад, навчання, виховання, суспільно корисна праця). Спроби "повернення" зі старості на більш молоді вікові рівні не тільки неможливі, але й шкідливі і ризиковані (відомим є життєво небезпечний статус "молодий старий"). А проте піддатися старості, здатися "на її милість" і не ставити перед собою завдань розвитку теж надзвичайно шкідливо, оскільки це може викликати стагнацію, "злюкаісну" танатофобію, деменцію та ін. При цьому визначення завдань розвитку передбачає розуміння майбутнього як нового, спроєктованого і створеного, а не "теперішнього, що триває".

Звідси впливає загальна специфіка розвитку в старості, який принципово виступає як саморозвиток і вимагає спеціальної праці над собою – від інтелектуальної до фізичної, яку ми пропонуємо назвати "діяльністю саморозвитку". При цьому одержані перетворення здебільшого не є ані прямим продуктом іншої діяльності (як у навчальній діяльності), ані її побічним продуктом (як у трудовій, пізнавальній, проєктній тощо). Регрес певних функцій, їх переструктурування (не завжди ампліфіковане) теж слід розглядати як розвиток. І в результаті стара людина, постійно працюючи над собою, пристосовується до себе самої – іншої, вибудовує іншу структуру пам'яті, уваги, нарешті, загального інтелекту, а головне – перетворену, більш адекватну ментальну модель світу. Отже, діяльність (праця) саморозвитку є окремою, специфічно організованою діяльністю, яку ми (поки що гіпотетично) пропонуємо вважати провідною діяльністю в старості.

Розвиток у старості, як і всякий інший розвиток, сприяє появі певних психічних новоутворень. Наші теоретичні й експериментальні дослідження свідчать, що серед таких новоутворень слід виділити

перш за все рефлексію власних проблем, які принесла старість, оновлену (мудру, інтегративну, переструктуровану) ментальну модель світу, здійснення відповідних усвідомлених виборів, саморегуляцію і протидію дементивним процесам, так зване перекриття їх загальним інтелектом, переборення танатофобічних переживань. Усі ці новоутворення також справляють зворотний позитивний вплив на розвиток літньої людини. Так, у низці досліджень переконливо показано, наскільки стримують розвиток у старості танатофобічні переживання і якими яскравими барвами розквітає життя літньої людини, коли вона спрямовує психічну енергію, яка йде на боротьбу зі страхом смерті, на продуктивну саморозвивальну діяльність [3; 7; 10].

Іншою не менш важливою метою саморозвитку в старості є боротьба з дементивними проблемами. Ясно, що деменція – процес фізіологічний, деменцію ще називають синильною деменцією (тобто йдеться про отруєння організму синильною кислотою). Одним із найстрашніших проявів тут є хвороба Альцгеймера. Однак сьогодні існує досить привабливий із психологічної точки зору так званий екзистенційний погляд, відповідно до якого психіка в старості руйнується не тільки через незворотні процеси в головному мозку (адже в цьому випадку, як вважає М. П. Семкова, слід було б визнати поразку – і хворого, і того, хто намагається йому допомогти). Це руйнування, навпаки, визнають, хоча й частково, наслідком дії грубих, ірраціональних психологічних захистів, і тому є надія певним чином впливати на процес [13].

Зупинімося більш докладно на відповідній аргументації, яку пропонує цитований вище автор. Так, відомо, що психічні розлади в старості мають чіткі, своєрідні симптоми, які нехарактерні для інших розладів психіки на тлі органічних уражень мозку. Симптоми, які є однаковими, це погіршення пам'яті, загальмованість думки, швидка психічна втомлюваність. Може виникнути депресія, особливо якщо люди усвідомлюють, наскільки хвороба обмежила їхні можливості.

Однак при цьому для старих людей характерні такі незвичні для нормального стану явища, як тривожність, втрата орієнтації в часі, своєрідна маячня типу впевненості в тому, що хтось спеціально шкодить їм або обкрадає, загрожує небезпекою тощо. Це пояснюється тим, що загроза зникнення мобілізує найпотужніші психологічні захисти, які не дозволяють думкам про смерть дістатися свідомості навіть ціною руйнування психіки.

Крім того, як стверджують деякі дослідники, старість з її втратами (близьких, здоров'я, працездатності, соціального статусу та ін.) слід розглядати як травматичний стрес надзвичайної сили і, відповідно, стан старості – як посттравматичний стрес. Такий стрес нівелює значення окремої особистості, і тому психіатри називають його “вели-

ким зрівнювачем” [12, 13]. А втім, М. П. Семкова описує особливості ментальної моделі суб’єкта, які зумовлюють принципове погіршення психічного здоров’я в старості [13]. З’ясувалося, що всі її досліджувані дуже боялися старості і смерті, мали розвинене почуття обов’язку і сприймали життя як сувору повинність, були фіксовані на професійних досягненнях та/або сімейному благополуччі і водночас малоініціативні. Крім того, їхні емоційні, близькі стосунки обмежувалися тільки сім’єю, а будь-які невдачі вони сприймали як катастрофу і потребували підтримки. Для таких особистостей слабким місцем є конфлікт у сфері свободи/залежності і автономії/підлеглості. Цікаво, що такі риси часто призводять до виникнення неврозів та депресій і в більш молодих людей.

Як бачимо, можна зробити певний прогноз схильності старої людини до дементивних процесів відповідно до її ментальної моделі світу, якщо вона залишилася неперетвореною (нереінтерпретованою). Крім того, хоча деменція починається непомітно і прогресує повільно, супроводжується ригідністю психічних процесів, утратою критичності тощо [4; 10], існують також і певні спеціальні когнітивні (інтелектуальні) ознаки, які вказують на деменційний потенціал. Порушення когніції має зачіпати більше ніж одну сферу когнітивного функціонування. Елістер Бернс і Тоні Хоуп у книзі “Психіатрія пізнього віку” [10] зазначають, що найчастіше порушується пам’ять і вражається щонайменше одна з таких когнітивних функцій, як мовленнєва і конструктивна здатності, мислення, розважливість.

Щодо пам’яті, то в разі деменції найбільшого ураження зазнають такі її аспекти, як свідоме (довільне) відтворення (згадування) нової інформації і проспективна пам’ять (згадування, що потрібно щось зробити у відповідь на певну підказку: скажімо, вимкнути світло перед виходом з дому). Порушення пам’яті часто спостерігаються навіть на ранніх стадіях деменції, тому вони є діагностичним моментом. У разі деменції пам’ять на недавні події вражається більше, ніж на віддалені. Тести на недавні події люди з деменцією виконують значно гірше, ніж здорові люди, а тести на пам’ять на віддалені події – просто гірше [20; 21].

Вважають, що порушення в разі деменції виявляються в підборі слів та дискурсивній здатності. Синтаксичні знання майже не порушуються; вони, як зазначають фахівці, є, на подив, стійкими”. Однак люди похилого віку, порівняно з молодими, і в нормі схильні говорити і писати, використовуючи більш прості речення. В осіб з деменцією це виражено більшою мірою.

Щодо підбору (“згадування”) слів, то такі порушення рідко, але трапляються і у випадку нормального старіння. Постійні порушення такого плану свідчать про дементивні процеси. Найпростіший (і не

завжди хворобливий) варіант зводиться до того, що людина точно знає, про що йдеться, але не може згадати назву. Другий можливий механізм – це порушення класифікації (ясно, що це не чисто мовленнєве порушення, воно скоріше стосується мисленнєвої референції). Людина з таким порушенням не може сказати, чи “ніж” гострий, або чи він є інструментом або предметом одягу. Нормальне старіння порушенням класифікації, як правило, не супроводжується.

Існує ще такий тип порушень, як порушення сенсорного сприйняття. Тут слово згадується краще, якщо людина бачить або навіть тримає в руках відповідний предмет, або може до нього доторкнутися.

Принциповою є “дискурсивна здатність”, тобто здатність поєднувати речення у зв’язну оповідь. У людей з деменцією така здатність помітно порушена. У їхніх оповідях, зокрема, багато прийменників використовується безвідносно (“він”, наприклад, раніше за ім’я людини або взагалі без референції), завжди багато повторень. Надзвичайно складно з визначеннями, які виглядають у цьому випадку як асоційовані факти [10; 22].

Але як же протистояти дементивним процесам так, щоб активізувати, за висловом М. П. Семкової, “доброякісні захисні механізми”? Принциповим моментом у боротьбі з деменцією є, по-перше, трансформація ментальної моделі, по-друге, тренінг когнітивних і метакогнітивних складників інтелекту. Е. Голдберг пропонує в цьому зв’язку певні непрямі підходи до розвитку гнучкості і трансформації ментальної моделі через вплив на метакогнітивні функції (вони не стосуються певного психічного вміння, а представляють організацію їх усіх). Серед них – систематичне створення знарядь, створення образів майбутнього, мова як метакогніція (надає засоби для створення моделей, а управлінські функції – засоби для маніпулювання моделями і проведення операцій над ними), а також цілепокладання і самосвідомість [4].

Слід зазначити, що для збереження психічного здоров’я у похилому віці й справді потрібен певний баланс між гнучкістю і захисною ригідністю. А проте не можна не працювати з віковою ригідністю, бо втрата гнучкості мислення теж належить до дуже ранніх і важко вловимих проявів деменції [там само]. Однак принциповим моментом тут є адекватний напрям реінтерпретування ментальної моделі, її розвиток до “інтегративної мудрості” [11; 17], яка тільки і може сприяти вирішенню основних завдань розвитку в старості.

Висновки. Старість – специфічний віковий період, який інколи розглядають як “соціальний проект”. Принциповими є роль саме людей похилого віку в конструюванні такого проекту і можливість перебудови їхнього ставлення до себе та власних проблем старості. Аналіз

розвитку і саморозвитку в старості та їхньої специфіки потребує розуміння розвитку впродовж усього життя як непрямолінійного процесу, відповідно до якого протягом життя відбувається не тільки нарощування потенцій, а й існують спади і плато, ампліфікація (збагачення) одних функцій та збіднення інших. Відповідно до концепції саморозвитку (саморуху) особистості Г. С. Костюка розвиток пов'язаний зі змінами ментальної моделі світу.

Основними завданнями розвитку в старості є успішне переборення кризи старості, перемога над танатофобією, дементивними процесами тощо. Механізмом розвитку на цьому життєвому етапі стає "самостійне самопроекування". Звідси впливає загальна специфіка розвитку в старості, який принципово виступає як саморозвиток. Діяльність (праця) саморозвитку є окремою, специфічно організованою діяльністю, яку ми розглядаємо як провідну діяльність у старості.

Серед новоутворень старості можна виділити перш за все оновлену (мудру, інтегративну, переструктуровану) ментальну модель світу, рефлексію власних проблем, які принесла старість, здійснення відповідних усвідомлених виборів, саморегуляцію і протидію дементивним процесам, так зване перекриття їх загальним інтелектом, переборення танатофобічних переживань. Принциповим моментом у боротьбі з деменцією є, по-перше, трансформація ментальної моделі, по-друге, тренінг когнітивних і метакогнітивних складників інтелекту.

Л і т е р а т у р а

1. *Анцыферова Л. И.* Способность личности к преодолению деформаций своего развития / Л. И. Анцыферова // Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. – М., 2006. – С. 355–381.
2. *Балтес П. Б.* Всевозрастной подход в психологии развития: исследование динамики подъемов и спадов на протяжении жизни / П. Б. Балтес // Психология развития : хрестоматия. – СПб., 2001. – С. 436–459.
3. *Березіна О. О.* Дослідження психологічних особливостей осіб літнього й похилого віку / О. О. Березіна // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2011. – Т. XIII, ч. I. – С. 49–58.
4. *Голдберг Э.* Управляющий мозг: лобные доли, лидерство и цивилизация / Э. Голдберг – М. : Смысл, 2003. – 335 с.
5. *Елютина М. Э.* Геронтологическое направление в структуре человеческого бытия / М. Э. Елютина. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1999. – 139 с.
6. *Ермолаева М. В.* К вопросу о потенциалах развития личности в старости / М. В. Ермолаева, С. Б. Пряхина // Мир психологии. – 2008. – № 2. – С. 244–255.
7. *Коваленко-Кобилянська І. Г.* Специфіка надання психологічної допомоги з урахуванням особливостей пізнього геронтогенезу [Електронний ресурс] / І. Г. Коваленко-Кобилянська // Технології розвитку інтелекту. – Т. 1, № 2

- (2011). – Режим доступу : www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/43.
8. *Костюк Г. С.* Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М., 1969. – С. 118–152.
 9. *Максименко С. Д.* Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
 10. Психиатрия позднего возраста / под ред. Робина Джекоби, Катрин Опенгаймер. – К. : Сфера, 2003. – Т. 2. – 507 с.
 11. Проблемы психологической герменевтики / под ред. Н. В. Чепелевой. – К. : Изд-во Нац. пед. ун-та им. М. П. Драгоманова, 2009. – 382 с.
 12. *Пуховский Н. Н.* Психопатологические последствия чрезвычайных ситуаций / Н. Н. Пуховский – М. : Академический проект, 2000. – 240 с.
 13. *Семкова М. П.* Непрожитая старость [Электронный ресурс] / М. П. Семкова. – Режим доступу : www.samlib.ru/s/semkova_m_p/neprozhitaya_starostx.shtml.
 14. *Смолякин А. А.* Социокультурная динамика отношения к старости / А. А. Смолякин : дис.... канд. социол. наук : 22.00.04 / А. А. Смолякин. – Саратов, 2004. – 144 с.
 15. *Смульсон М. Л.* Интелект і ментальні моделі світу / М. Л. Смульсон // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. Темат. вип. “Сучасні дослідження когнітивної психології”. – Острог, 2009. – Вип. 12. – С. 38–49.
 16. *Смульсон М. Л.* Концепція саморозвитку особистості Г. С. Костюка і нагальні виклики сьогодення / М. Л. Смульсон // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка (19–20 квіт. 2010 р.). – К., 2010. – Т. 2.
 17. *Феоктистов Г. Г.* Две мудрости / Г. Г. Феоктистов // Философия старости: геронтология : сб. матер. конф. – СПб., 2002. – Вып. 24. – С. 14–17. – (Серия: “Symposium”).
 18. *Хойффт Г.* Геронтопсихосоматика и возрастная психотерапия / Г. Хойффт, А. Крузе, Г. Радебольд – М. : ACADEMIA, 2003. – 370 с.
 19. *Horn J. L.* The theory of fluid and crystallized intelligence in relations to concepts of cognitive psychology and aging in adulthood / J. L. Horn // Aging and cognitive processes. – New York, 1989. – P. 76–112.
 20. *Huppert F. A.* Memory function in dementia and normal ageing – dimension or dichotomy? / F. A. Huppert // Dementia and normal ageing. – Cambridge, 1994. – P. 291–330.
 21. *Huppert F. A.* What is the relationship between dementia and normal ageing? / F. A. Huppert, C. Brayne // Dementia and normal ageing. – Cambridge, 1994. – P. 3– 11.
 22. *Kempler D.* Language in dementia and normal ageing / D. Kempler, E. M. Zelinski // Dementia and normal ageing. – Cambridge, 1994. – P. 331–365.

© Смульсон М. Л.

Н. В. Федорченко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕЖИВАНЬ: ІСТОРІЯ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Аналізується проблема методів дослідження особистісного переживання. На основі аналізу концептуальних підходів до цього феномена серед конкуруючих методологій виокремлено основні періоди вивчення переживань. Особливу увагу приділено протистоянню між пояснювальною та описовою парадигмами і, відповідно, між кількісними і якісними методами.

Ключові слова: інтроспекція, експериментальна психологія, психодіагностичні методики, феноменологія, якісні методи.

Анализируется проблема методов исследования личностного переживания. На основе анализа концептуальных подходов к этому феномену среди конкурирующих методологий выделены основные периоды изучения переживаний. Особое внимание уделено противостоянию между объяснительной и описательной парадигмами и, соответственно, между количественными и качественными методами.

Ключевые слова: интроспекция, экспериментальная психология, психодиагностические методики, феноменология, качественные методы.

The problem of personal emotional experience research methods is being analyzed. Based on analysis of the conceptual approaches of this phenomenon among the rival methodologies, the main periods of emotional experience studies have been highlighted. Much of attention was driven to the confrontation between the explanatory and descriptive paradigm and, consequently, between the quantitative and qualitative methods.

Key words: introspection, experimental psychology, psychodiagnostic methods, phenomenology, qualitative methods.

Проблема. На теренах сучасної психологічної науки переживання набуло статусу важливого механізму суб'єктивних трансформацій і смислотворення, дієвого інструменту побудови осмислених стосунків зі світом, а тому актуальність і доцільність досліджень цього особистісного феномена не викликає жодних сумнівів, ба навіть більше – за словами В. М. Розіна, неможливість пояснення таких фундаментальних фактів психічного життя особистості, як, наприклад, переживання творів мистецтва, є “однією з причин кризи сучасної психології” (цит. за: [18, с. 189–190]).

Переживання стало предметом вивчення психологічної науки вже досить давно, однак проблема пошуку оптимальних методів до-

слідження цього феномена і досі не вирішена. Так, останніми десятиліттями стрімко поширюється ідея про недоречність використання лабораторних (кількісних) методів у дослідженні особистісних переживань, натомість усе більшу підтримку здобуває якісна методологія з її специфічними прогресивними методами.

З огляду на це *метою статті* є аналіз переваг і недоліків основних методів, що застосовувалися в різних напрямках психології для вивчення переживань особистості.

На початку 90-х років ХХ ст. на актуальності ґрунтовних досліджень методичного інструментарію для наукового аналізу переживань наголошували С. Кріпнер і Р. де Карвало. У статті, надрукованій у психологічному журналі за 1993 рік, вони зазначили, що психологічний світ саме займається пошуком систематизованих методик дослідження переживань людини у конкретних життєвих ситуаціях (див. [17, с. 143]). Слід зауважити, що цей пошук триває вже не одне століття, однак проблема методу й сьогодні залишається однією з основних причин, чому переживання є “загадковим”, малодослідженим феноменом.

На наш погляд, можна виокремити такі основні періоди вивчення переживань (кожен з них зосереджується навколо певного методу дослідження як провідного): інтроспективний, асоціативний (в основі – психоаналітичні ідеї), експериментальний, психодіагностичний (анкети, опитувальники, проєктивні методики) і, нарешті, період застосування якісних методів.

Заздалегідь передбачаючи можливі непорозуміння щодо хронології викладу, одразу ж зазначимо, що виокремлення згаданих періодів відбувалося не за часовими параметрами, а на основі аналізу “великого методологічного протистояння”, що існувало між експериментальною психологією і психологією народів (В. Вундт), пояснювальною і описовою (розуміючою) психологією (В. Дільтей), позитивістською і феноменологічною методологією. Коли панівні позиції в психології займала експериментальна парадигма (з опорою на методах природничих наук), переживання викреслювали з переліку можливих об’єктів психологічного дослідження; коли ж “пальму першості” отримували герменевтика і феноменологія, увага психології знову була звернена до проблеми переживання (якісні методи). Перехідні періоди – час зіткнення двох методологій – позначалися появою нових методів, у яких суб’єктивність герменевтики поєднувалася з експериментальними принципами точності і об’єктивності методів дослідження (наприклад, опитувальники). Отже, розгляньмо докладніше перший із згаданих періодів – *інтроспективний*.

У часи, коли інтроспекція отримала роль основного інструменту психологічних досліджень, завдання цієї науки полягало в тому, щоб за допомогою внутрішнього споглядання психічних образів, думок, переживань описувати різні форми душевного життя і психічних явищ [6].

Найбільш плідно в межах психології свідомості розроблялися чотири дещо відмінні між собою за змістом варіанти цього методу: структурна інтроспекція (В. Вундт, Е. Тітченер), самоспостереження акту (Ф. Brentano), функціональне самоспостереження (Г. Еббінгауз, В. Джеймс), процесуальне самоспостереження (Вюрцбургська школа на чолі з О. Кюльпе) [15, с. 53]. Завдяки тому, що В. Вундт поєднав згаданий вище метод з лабораторними й апаратними методиками, інтроспекція перетворилася ще й на один з основних методів дослідження свідомості людини в межах сформованої наприкінці XIX ст. експериментальної психології [13]. Однак на ранніх етапах формування наукової психології експеримент виконував суто допоміжні функції, тоді як роль провідного методу все ж належала інтроспекції [15, с. 54].

Згодом у результаті активного практичного застосування методу самоспостереження стали помітними його значні недоліки, у першу чергу – у відповідях досліджуваних не було повторюваності, що унеможливило спроби будь-яких узагальнень [14]. Це призвело до того, що на початку XX ст., коли змінилися та розширилися об'єкт і предмет психології, а також з'явилися нові напрямки психологічних досліджень, інтроспективний метод був затаврований як ідеалістичний, суб'єктивний і ненауковий. Проте інтроспекція існувала й далі в психологічних дослідженнях у формі використання даних самоспостереження, рефлексивного аналізу та багатьох інших прийомів вивчення внутрішнього духовного життя людини [16]. Зокрема, ідеї інтроспективної психології пізніше стали теоретичною основою методу опитування і були безпосередньо використані для побудови особистісних опитувальників, які ми докладніше розглянемо під час аналізу психодіагностичного етапу досліджень переживання.

Вагомим внеском у теоретичне і практичне розроблення сучасного інструментарію для вивчення переживань стали ідеї, покладені А. Пфендером в основу його “суб'єктивного методу психології”, більш знаного як метод *ретроспекції*, який, власне, полягає в рефлексії над власними переживаннями. Цей дослідник критично оцінив метод інтроспекції та його можливості в психології, запропонувавши альтернативний – ретроспекцію: “Цей своєрідний факт, що ми здатні пригадувати свіжі або відносно давні психічні переживання, є щасливим фактом для психології: адже лише завдяки йому і можливе наукове дослідження психічної дійсності... Усі ті переживання, які не можна спо-

стерігати, поки ми їх переживаємо, стають доступними для знання завдяки ретроспективному погляду на минуле. Таким чином, інтроспекція знаходить необхідне їй поповнення в цій ретроспекції” (цит. за: [22, с. 350]).

Своєрідним “ізоморфом самоспостереження” – такою собі “ретроспекцією без відома свідомості” – став *метод вільних асоціацій*, використаний наприкінці XIX ст. З. Фройдом. Цей метод можна охарактеризувати як “позасвідоме самопізнання”, адже він передбачав відмову від рефлексії (що була основою психології свідомості) на користь потаємних, несвідомих проявів психіки. Це ознаменувало новий етап наукового аналізу глибинних душевних переживань, адже тепер психологія дістала доступ до важливих особистісних переживань (у першу чергу травматичних), прихованих у глибинах несвідомого.

Хоча вивчення асоціацій розпочалося ще в кінці 70-х років XIX ст. (так звані асоціативні експерименти проводили Ф. Гальтон, В. Вундт та ін.) [9], аналіз емоційно-сміслового наповнення переживань на основі вільних асоціацій був започаткований саме в межах психоаналізу (З. Фройд, К. Г. Юнг). Метод вільних асоціацій не втратив своєї актуальності і в наш час; зокрема, саме з його допомогою М. С. Волохонська вивчала серед студентів зміст переживань, пов’язаних із ситуаціями педагогічної взаємодії [7].

У другій половині XIX ст. значної популярності набула ідея *експериментальної психології*, побудованої за зразком природничих наук. Нова методологія критично поставилася і до методу інтроспекції, і до феномена переживання, і до свідомості взагалі. Так, за словами О. Конта, самоспостереження не має жодної наукової цінності, адже воно породжує лише безліч суперечливих суджень різних людей. Засновник позитивізму запропонував новий “науковий” психології новий провідний метод – “спостереження поза собою”. Ці ідеї мали величезний вплив на формування тогочасної експериментальної психології, увага якої була прикута до вивчення психофізіології відчуттів (Й. Мюллер, Е. Вебер, Г. Фехнер, Т. Юнг, Г. Гельмгольц, Е. Геринг та ін.) і яка зовсім не зверталася до психології свідомості [6].

Такі погляди були характерними і для сформованого на початку XX ст. біхевіоризму – напряму психології із вираженим природничим спрямуванням, представники якого (Дж. Уотсон, Б. Скіннер) вважали, що предметом наукового вивчення може бути лише поведінка, активність (явища, які піддаються об’єктивному спостереженню), тоді як категоріям “свідомість”, “переживання”, “осмислення” та ін. відмовляли в науковому статусі через їхню суб’єктивність і недоступність для аналізу за допомогою об’єктивних наукових засобів.

І хоча методологічні засади “об’єктивної психології” на деякий час витіснили феномен переживання за межі психологічних досліджень, основна ідея біхевіоризму, виражена у формулі “стимул – реакція”, стала фундаментом методу експерименту, який і сьогодні (так само як і метод об’єктивного спостереження) активно використовується під час вивчення суб’єктивних особистісних переживань. Зокрема, до експерименту зверталася Л. Р. Фахрутдінова, вивчаючи взаємодію переживань людини з її самістю [28, с. 38], а також Т. А. Адмакіна у своєму дослідженні амбівалентності переживання як компонента емоційної чуйності щодо музики [1].

Наступний – *психодіагностичний* – період аналізу переживань став відступом від класичної експериментальної (біхевіористської) формули, однак не вийшов за межі позитивізму. Він пов’язаний із важливими методологічними зрушеннями, адже поява нового методичного інструментарію – *особистісного опитувальника* – свідчила про визнання внутрішнього світу особистості як такого, що піддається вивченню об’єктивними методами. З одного боку, опитування було втіленням вимог експериментальної методології, оскільки психологія запозичила його з природничих наук (зокрема, опитувальники використовував Ч. Дарвін), з другого – теоретичною основою нового методу стала інтроспекція (А. Біне взагалі вважав опитування лише різновидом самоспостереження), що повернуло до кола наукових психологічних проблем концепти свідомості, переживання, особистості та ін. Слід зазначити, що перші психологічні опитувальники (розроблені Ф. Гальтоном) використовувалися для оцінки пізнавальної сфери, а не для вивчення особистісних рис. Уперше розроблений у 1919 р. Р. Вудвортсом особистісний опитувальник згодом став надзвичайно поширеним методом [2]. Сьогодні він є одним із найпоширеніших інструментів дослідження особистісних переживань. Серед дослідників, які до нього зверталися, можна назвати таких: С. В. Бакалдин [3], І. А. Балико [4], Б. І. Додонов, С. В. Духновський [11], О. О. Прохоров і Л. Р. Фахрутдінова [20], Г. Р. Шагівалєєва [30] та ін.

Ще один метод вивчення особистості в рамках психодіагностичного етапу – *проективне* її дослідження – був започаткований у 1921 р. із виходом книжки Г. Роршаха “Психодіагностика”. Хоча фундамент проективного методу був закладений ще працями В. Вундта, Ф. Гальтона, К. Г. Юнга (їхні дослідження вільних асоціацій), перше застосування теоретичної проективної концепції до психологічних досліджень особистості належить Г. Мюррею (1938 р.), а вже наступного року Л. Франк використав термін “проективні” для позначення низки відомих на той час методичних прийомів, таких як асоціативний тест Юнга, тест Роршаха, ТАТ та ін. [5]. Проективні методики дістали

широке застосування як спеціальні техніки експериментального дослідження таких сфер особистості, які найменшою мірою доступні для безпосереднього спостереження або опитування [21], зокрема: потребої, мотиваційної, ціннісної та ін. Одним з найпоширеніших проєктивних методів на сьогодні є психомалюнок. Застосування малюнка як інструменту аналізу переживань знаходимо в працях А. М. Проніної [19, с. 82], Є. В. Хаяйнен [29] та ін.

Подальші серйозні трансформації методичних принципів дослідження переживань пов'язані з поширенням теоретичних і практичних засад *якісної* методології. Зокрема, потужним генератором нових теоретичних основ і методичних прийомів аналізу переживання став *феноменологічний* напрям філософії (Е. Гуссерль), а також заснована на його принципах феноменологічна психологія (К. Ясперс, Р. Мей, Р. Лейнг, Ф. Перлз, К. Роджерс, Ю. Джендлін, А. Ленгле та ін.). Ідеї Е. Гуссерля привернули увагу дослідників до рефлексії і змусили повновому оцінити її роль у науковому вивченні прихованих змістів свідомості. Отже, такі категорії, як “суб’єктивність”, “свідомість”, були реабілітовані, і феномен переживання знову опинився в центрі психологічних студій, адже, за словами О. М. Улановського, феноменологічне дослідження спрямоване саме на “реконструкцію структури певного переживання, смислів і ставлення людини до чогось” [26, с. 28]. Одразу ж зазначимо, що феноменологічний аналіз переживань передбачає їх вивчення безвідносно до знань про реальні характеристики предмета чи явища, які спричинили появу цих переживань. Тобто питання: “Чи є предмет насправді таким, яким ми його побачили?” – перебуває за межами проблемного поля феноменології [там само, с. 28–31].

Як ми вже згадували, феноменологічний напрям психології є однією з реалізацій якісного підходу – він так само, як і інші види досліджень цієї групи (дискурс-аналіз, наративний аналіз, біографічне дослідження та ін.), ґрунтується на використанні якісних даних – слів і висловів побутової мови. Теза про тісний зв’язок між глибиною і багатством людського переживання, з одного боку, і структурами й смислами повсякденної мови – з другого, є одним з головних постулатів якісної методології [25, с. 142], однак характер такого зв’язку активно обговорюється в наукових колах і навіть викликає серед дослідників жваві дискусії. Зокрема, учені полемізують щодо питання про можливість безпосереднього доступу до переживання. Так, Н. Дензін та І. Лінкольн заперечують можливість прямої референції, наголошуючи, що дослідник має у своєму розпорядженні лише репрезентацію переживань, мову, дискурс, наратив (див.: [24, с. 137]), тоді як Ю. Джендлін вважає, що можливість прямого звернення до пережи-

вання підтверджується вже самою здатністю людини виражати словами саме те, що її хвилює, а також умінням відрізнити не досить вдалі вислови. Тобто, за його словами, якби безпосередній доступ до власного досвіду був для нас неможливим, то нам, певно, було б байдуже, як саме називати власні переживання (див.: [26, с. 36-37]). Спираючись на вищезгадані міркування, Ю. Джендлін разом із групою колег розробив “Шкалу переживання” (The Experiencing Scale) – інструментарій для якісного аналізу переживання через вербальну комунікацію в процесі психотерапії.

Ще одне феноменологічне дослідження переживань, включене у процес психотерапевтичного супроводу, належить Л. Г. Жедуновій і Я. І. Маровій. Вивчаючи переживання людей, що перебували на одному з етапів особистісної кризи – етапі “глухого кута”, дослідниці користувалися таким методичним інструментарієм: 1) аналіз опісів досвіду переживання безвихідності; 2) неструктуроване інтерв’ю (для уточнення змісту переживань) [12, с. 148].

Варто зазначити, що в межах якісної методології *інтерв’ю* є чи не найпоширенішим методом дослідження. Зокрема, саме за допомогою якісного інтерв’ю Н. О. Деєва вивчала рефлексивні механізми переживання кризи [10]. О. М. Улановський і А. Б. Матюхіна використовували напівструктуроване інтерв’ю як основний метод феноменологічного аналізу релігійних переживань і дискурсу [27, с. 63-64].

Вважаємо доцільним згадати й про інші методи, що активно використовуються в якісних дослідженнях. Так, А. Ю. Узикова, вивчаючи ключові (такі, що викликали глибинні особистісні трансформації) переживання, досліджувала тексти творів на тему “Значуще в моєму житті переживання” (приклад роботи з *нарративом*), аналізувала автобіографічні тексти (приклад *аналізу автонаративів*), а також зверталася до *біографічного методу* [23]. Цікаво, що “людські документи” (автобіографії, продукти літературної творчості) були гідно оцінені як вичерпне джерело інформації про переживання ще наприкінці XIX ст. В. Джеймсом, який під час роботи над своєю фундаментальною працею “Різноманітність релігійного досвіду” запозичував із таких документів описи різних форм релігійних переживань (див.: [8]).

Зазначимо, що вищезгаданий *метод аналізу літературних творів* також є достатньо поширеним. Зокрема, Г. В. Горнова у своєму дослідженні переживання міста зверталася до художньої літератури і образотворчого мистецтва, шукаючи в них приклади переживань, які предметно і за змістом пов’язані із ситуаціями та подіями міського життя [там само].

Висновки. В історії вивчення переживань можна виділити окремі періоди, пов’язані з домінуванням певного методу дослідження.

Кожен із цих методів, дотримуючись принципів панівного на той час напрямку психології, зосереджувався лише на одній із сторін цього багатогранного феномена, а отже – жоден із них не може претендувати на абсолютну надійність, валідність та універсальність. Так, у періоди домінування кількісних методів основна увага приділялася параметрам, не пов'язаним з індивідуальністю досліджуваного (тривалість, інтенсивність, структура переживань та ін.), тоді як специфіка якісного дослідження передбачає інтерес саме до індивідуального смислу переживання, його місця в структурі всього психічного життя особистості. Якісні методи дають змогу встановити суб'єктивну цінність, життєве значення певного переживання і породжених ним смислів.

Утвердження якісного підходу ознаменувало новий етап розвитку психологічної науки, де переживання нарешті набуло статусу повноцінного предмета дослідження. І сьогодні теза про те, що зміст суб'єктивно важливих (смыслотворчих) переживань є суто індивідуальним, а самі переживання мають неповторні характеристики та унікальне особистісне значення, виглядає вже достатньо очевидною. Погоджуючись із поглядами К. Коффки, ми наголошуємо, що переведення цих якісних відмінностей у кількісні показники, еталонне для природничих наук, є зовсім неприйнятним для переживань. Таким чином, найоптимальнішим способом дослідження змісту переживань нам видається саме комплекс якісних методів, адже, як зазначав Коффка, переживання є чистою якістю – і “кількісне” в тому значенні, у якому це розуміють у природознавстві, їм абсолютно не властиве (див.: [24, с. 139]).

Л і т е р а т у р а

1. *Адмакина Т. А.* Амбивалентность переживания как компонент эмоциональной отзывчивости на музыку / Т. А. Адмакина // Научный журнал “Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена”. – СПб., 2009. – № 102. – С. 337–341.
2. *Акимова М. К.* Психологическая диагностика [Электронный ресурс] / М. К. Акимова ; под ред. М. К. Акимовой. – СПб. : Питер, 2005. – 303 с. – Режим доступа : http://gendocs.ru/v11911/акимова_м.к._психологическая_диагностика.
3. *Бакалдин С. В.* Эмоциональные особенности переживания одиночества / С. В. Бакалдин // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2008. – Вып. 5. – С. 229–232.
4. *Балько И. А.* Религиозные переживания личности в категориях веры как психологическая проблема / И. А. Балько // Вестник ПСТГУ. Серия IV: Педагогика. Психология. – 2009. – Вып. 2(13). – С. 99–107.
5. *Бурлачук Л. Ф.* Введение в проективную психодиагностику [Электронный ресурс] / Л. Ф. Бурлачук. – К. : Ника-Центр, 1997. – 45 с. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/burlachuk.htm>.

6. Введение в психологию [Электронный ресурс] / под общ. ред. проф. А. В. Петровского. – М.: Академия, 1996. – 496 с. – Режим доступа: <http://medbookaide.ru/books/fold1002/book2107/p11.php>.
7. Волохонская М. С. Особенности переживания студентами лекционных и практических занятий [Электронный ресурс] / М. С. Волохонская // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2007. – Серия. 6. – Вып. 2 (ч. II). – С. 58–62. – Режим доступа: http://humanpsy.ru/volokhonskaya/lectures_seminars.
8. Горнова Г. В. Переживание города [Электронный ресурс] / Г. В. Горнова // Вестник Омского государственного педагогического университета: электрон. науч. журн. – 2006. – Режим доступа: <http://www.omsk.edu/article/vestnik-omgpu-8.pdf>.
9. Горошко Е. И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента [Электронный ресурс] / Е. И. Горошко. – М. – Харьков: Ра-Каравелла, 2001. – 320 с. – Режим доступа: <http://www.textology.ru/article.aspx?afd=91>.
10. Деева Н. А. Рефлексивные механизмы переживания кризиса и изменение ценностно-смысловой сферы [Электронный ресурс] / Н. А. Деева: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / – Омск, 2005. – 187 с. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/refleksivnye-mekhanizmy-perezhivaniya-krizisa-i-izmenenie-tsennostno-smyslovoi-sfery>.
11. Духновский С. В. Влияние переживания критических ситуаций на развитие девиантного поведения подростков: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук / С. В. Духновский. – Казань, 2002. – 27 с.
12. Жедунова Л. Г. Переживание тупика как одного из этапов личностного кризиса (опыт феноменологического исследования) / Л. Г. Жедунова, Я. И. Марова // Ярославский педагогический вестник. Серия: Гуманитарные науки. – 2009. – № 1(58). – С. 147–151.
13. Интроспекция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psychologos.ru/Интроспекция>.
14. Интроспекция. Новейший философский словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/526/ИНТРОСПЕКЦИЯ.
15. Мазилев В. А. Становление научной психологии: роль эксперимента и самонаблюдения / В. А. Мазилев, Е. А. Голубкова // Экспериментальная психология в России: Традиции и перспективы. / под ред. В. А. Барабанщикова. – М.: Ин-т психологи РАН, 2010. – С. 51–56.
16. Общая психология. Словарь [Электронный ресурс] / под ред. А. В. Петровского // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / ред.-сост. Л. А. Карпенко. – М.: ПЕР СЭ, 2005. – Режим доступа: <http://www.insai.ru/slovar/introspektsiya>.
17. Пергаменщик Л. А. Подходы к исследованию категории “переживание” в отечественной психологии / Л. А. Пергаменщик // Актуальные проблемы психологии личности: сб. науч. ст.. 2010. – С. 139–146.
18. Проект Ю. Л. Понимание и переживание стихотворного текста как предмет психологического анализа / Ю. Л. Проект // Известия Российского го-

- сударственного педагогического университета им. А. И. Герцена. Аспирантские тетради: № 9(29) : науч. журн. – СПб., 2007 (март). – С. 189–193.
19. *Пронина А. Н.* Исследование взаимосвязей между переживаниями и процессами социализации и индивидуализации личности детей-сирот дошкольного возраста / А. Н. Пронина // Психология образования в поликультурном пространстве. – Елец, 2010. – Т. 1 (№ 1). – С. 81–89.
 20. *Прохоров А. О.* О связи переживаний и психических состояний / А. О. Прохоров, Л. Р. Фахрутдинова // Ученые записки Казанского государственного университета. – Казань, 2008. – Т. 150. – Кн. 3 (Гуманитарные науки). – С. 50–55.
 21. *Соколова Е. Т.* Проективные методы исследования личности [Электронный ресурс] / Е. Т. Соколова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 176 с. – Режим доступа : <http://psymania.info/raznoe/363.php>.
 22. *Татенко В. А.* Психология в субъектном измерении / В. А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
 23. *Узикова А. Ю.* Ключевое переживание как единица анализа развития личности [Электронный ресурс] / А. Ю. Узикова // Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека “Дубна”. – 2009. – № 3. – Режим доступа : <http://www.psyanima.ru/journal/2009/3/2009n3a6/2009n3a6.pdf>.
 24. *Улановский А. М.* История и векторы развития качественных исследований в психологии / А. М. Улановский // Методология и история психологии. – 2008. – № 2. – С. 129–139.
 25. *Улановский А. М.* Феноменологический метод в психологии, психиатрии и психотерапии / А. М. Улановский // Методология и история психологии. – 2007. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 130–150.
 26. *Улановский А. М.* Феноменология в психологии и психотерапии: прояснение неотчетливых переживаний / А. М. Улановский // Московский психотерапевтический журнал. – 2009. – № 2. – С. 27–51.
 27. *Улановский А. М.* Изучение религиозных переживаний и дискурса (на материале исследования кришнаитов) / А. М. Улановский, А. Б. Матюхина // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2010. – Т. 7. – № 1. – С. 55–73.
 28. *Фахрутдинова Л. Р.* О субъектности переживаний / Л. Р. Фахрутдинова // Мир психологии. – 2008. – № 4. – С. 35–45.
 29. *Хаййнен Е. В.* Особенности использования проективной методики “Эмоциональное переживание себя и своё окружение” / Е. В. Хаййнен // Современные исследования социальных проблем. – 2010. – № 1(01). – С. 93–95.
 30. *Шагивалеева Г. Р.* Одиночество и особенности его переживания студентами : монография / Г. Р. Шагивалеева. – Елабуга : Алмедиа, 2007. – 157 с.

© Федорченко Н. В.

НАШІ АВТОРИ

Березко Іванна Василівна

науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Гавриленко Ярослава Анатоліївна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горбунова Вікторія Валеріївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної та практичної психології соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка

Гуцол Світлана Юріївна

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Зазимко Оксана Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Зарецька Ольга Олександрівна

науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Климчук Віталій Олександрович

кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної та практичної психології соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, докторант лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кочубейник Ольга Миколаївна

доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Крайчинська Валентина Анатоліївна

науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Лазоренко Борис Петрович

кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Ларіна Тетяна Олексіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Лебединська Ірина Вадимівна

кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Полунін Олексій Васильович

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Посохова Віра Валеріївна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Смульсон Марина Лазарівна

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії нових інформаційних технологій навчання Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Титаренко Тетяна Михайлівна

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Федорченко Наталія Володимирівна

аспірантка лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Чаусова Юлія Анатоліївна

аспірантка лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Чепелєва Наталія Василівна

дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Черемних Катерина Олегівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Шиловська Олена Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

З М І С Т

ОСОБИСТІТЬ І ДОСВІД: ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПОСТНЕКЛАСИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

<i>Титаренко Т. М.</i> Особистісне самоконструювання: пульсації хаосу і порядку	3
<i>Чепелева Н. В.</i> Самопроекткування особистості в дискурсивному просторі.....	12
<i>Кочубейник О. М.</i> Диверсифікація реальності і стратегії гри в життєконструюванні особистості	20
<i>Черемних К. О.</i> Життя як діалог: позиціонування і детериторизація.....	29
<i>Лебединська І. В.</i> Особистісний досвід як множинна реальність.....	38
<i>Гуцол С. Ю.</i> Психологічні особливості “візуального повороту” в сучасному мистецтві: міфологічний аспект.....	47
<i>Полунін О. В.</i> Часове розгортання наративу життєвого шляху в потоці свідомості: перспективи дослідження	55
<i>Климчук В. О.</i> Дискурс соціального конструкціонізму в сучасній зарубіжній психології мотивації	71

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЖИТТЄКОНСТРУЮВАННЯ

<i>Зарецька О. О.</i> Наративні практики особистісного зростання.....	81
<i>Посохова В. В.</i> Огляд практик спілкування в мережі Інтернет.....	93
<i>Ларіна Т. О.</i> Практики мінімізації ризику в процесі життєконструювання	102
<i>Лазоренко Б. П.</i> Асоціальні практики, соціально-психологічні механізми та несвідомі динаміки особистісного життєконструювання проблемної молоді	110
<i>Крайчинська В. А.</i> Особливості легкого і серйозного просторів життєконструювання	118
<i>Гавриленко Я. А.</i> Інтерпретації досвіду переживання залежності в значущих стосунках	127
<i>Чаусова Ю. А.</i> Рольові настановлення подружжя в сімейному життєконструюванні.....	136

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ
ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ ОСОБИСТОСТІ**

<i>Горбунова В. В.</i> Простір командної інтеракції: інтерсуб'єктне конструювання та суб'єктне осмислення.....	147
<i>Березко І. В.</i> Особливості футурологічного нарративу у жінок, що мають досвід онкологічного захворювання.....	156
<i>Шиловська О. М.</i> Прояв характеристик особистісного досвіду у дітей молодшого шкільного віку	165
<i>Зазимко О. В.</i> Особливості тлумачення та інтерпретації життєвих цінностей у юнацькому віці	174
<i>Смульсон М. Л.</i> Розвиток у старості: завдання, специфіка, ризики.....	186
<i>Федорченко Н. В.</i> Дослідження переживань: історія методологічного протистояння.....	197
Наші автори	207

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИЧНОСТЬ И ОПЫТ: ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Титаренко Т. М.</i> Личностное самоконструирование: пульсации хаоса и порядка.....	3
<i>Чепелева Н. В.</i> Самопроектирование личности в дискурсивном пространстве.....	12
<i>Кочубейник О. Н.</i> Диверсификация реальности и стратегии игры в жизнеконструировании личности.....	20
<i>Черемных Е. О.</i> Жизнь как диалог: позиционирование и детерриторизация.....	29
<i>Лебединская И. В.</i> Личностный опыт как множественная реальность.....	38
<i>Гуцол С. Ю.</i> Психологические особенности “визуального поворота” в современном искусстве: мифологический аспект.....	47
<i>Полунин А. В.</i> Временное разворачивание нарратива жизненного пути в потоке сознания: перспективы исследования.....	55
<i>Климчук В. А.</i> Дискурс социального конструкционизма в современной зарубежной психологии мотивации.....	71

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРАКТИКИ ЛИЧНОСТНОГО ЖИЗНЕКОНСТРУИРОВАНИЯ

<i>Зарецкая О. А.</i> Нарративные практики личностного роста.....	81
<i>Посохова В. В.</i> Обзор практик общения в сети Интернет.....	93
<i>Ларина Т. А.</i> Практики минимизации риска в процессе жизнеконструирования.....	102
<i>Лазоренко Б. П.</i> Асоциальные практики, социально-психологические механизмы и бессознательные динамики личностного жизнеконструирования проблемной молодежи.....	110
<i>Крайчинская В. А.</i> Особенности легкого и серьезного пространств жизнеконструирования.....	118
<i>Гавриленко Я. А.</i> Интерпретации опыта переживания зависимости в значимых отношениях.....	127
<i>Чаусова Ю. А.</i> Рольевые установки супругов в семейном жизнеконструировании.....	136

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ
ЖИЗНЕННОГО ОПЫТА ЛИЧНОСТИ**

<i>Горбунова В. В.</i> Пространство командной интеракции: интерсубъектное конструирование и субъектное осмысление.....	147
<i>Березко И. В.</i> Особенности футурологического нарратива у женщин, имеющих опыт онкологического заболевания.....	156
<i>Шиловская Е. Н.</i> Проявление характеристик личностного опыта у детей младшего школьного возраста.....	165
<i>Зазимко О. В.</i> Особенности толкования и интерпретации жизненных ценностей в юношеском возрасте.....	174
<i>Смульсон М. Л.</i> Развитие в старости: задачи, специфика, риски.....	186
<i>Федорченко Н. В.</i> Исследование переживаний: история методологического противостояния.....	197
Наши авторы	207

CONTENTS

PERSONALITY AND EXPERIENCE: THEORY AND METHODOLOGY OF POSTNONCLASSICAL RESEARCH

<i>Titarenko T. M.</i> Personal self-construction: pulsation of chaosness and orderliness	3
<i>Chepeleva N. V.</i> Self-planning of personality in discursive space	12
<i>Kochubeynyk O. M.</i> Diversification of reality and game's strategy in the life-construction of personality.....	20
<i>Cheremnykh K. O.</i> Life as a dialogue: positioning and deterritorialization	29
<i>Lebedinska I. V.</i> Personal experience as plural reality.....	38
<i>Gutsol S. J.</i> Psychological features of “visual turn” in the contemporary art: mythological aspect.....	47
<i>Polunin O. V.</i> Temporal unfolding of life narrative in stream of consciousness: research perspectives	55
<i>Klymchuk V. O.</i> Social-constructionists discourse in modern foreign psychology of motivation.....	71

SOCIO - PSYCHOLOGICAL PRACTICES OF PERSONAL LIFE-CONSTRUCTION

<i>Zaretska O. O.</i> Narrative practices of the personality growth	81
<i>Posokhova V. V.</i> Review of communication practices in the Internet.....	93
<i>Larina T. O.</i> Practices of minimize risk in a life-constructing process	102
<i>Lazorenko B. P.</i> Asocial practices, socio-psychological mechanisms and unconscious dynamics of personality life-construction of troubled youth	110
<i>Kraychyns'ka V. A.</i> Territory of personality vital construction: light and serious	118
<i>Gavrilenko Y. A.</i> Interpretations of addiction experience in the meaningful relationships	127
<i>Chausova Yu. A.</i> Role installations of married couples in the family's life-construction	136

**PSYCHOLOGICAL FACTORS
OF PERSON'S LIFE EXPERIENCE**

<i>Gorbunova V. V.</i> The space of team interaction: intersubjective construction and subjective interpretation	147
<i>Berezko I. V.</i> The features of futurological narrative of women which have an experience of cancer	156
<i>Shilovskaya O. M.</i> Manifestation of the personal experience characteristics in primary school children	165
<i>Zazymko O. V.</i> Features of interpretation of the life values in youth age.....	174
<i>Smulson M. L.</i> Development in the old age: tasks, specifics, risks.....	186
<i>Fedorchenko N. V.</i> Research of experience: methodological history of confrontation.....	197
Authors	207

Наукові студії із соціальної та політичної психології :

Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.]. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 31 (34). – 216 с.

Цей випуск збірника підготовлено за результатами X наукового семінару “Особистість у викликах сучасності: досвід та практики”, проведеного в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України лабораторією соціальної психології особистості спільно з лабораторією когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України 7 червня 2012 р.

У наукових статтях учасників семінару обговорюються проблеми застосування соціально-психологічних практик та можливості самопроєктування особистості в текстовому просторі, де відтворюється нарративно-дискурсивний інструментарій для розуміння життєвого досвіду. Практики аналізуються в контексті особистісного зростання, мінімізації ризиків, віртуального спілкування. Велику увагу приділено способам інтерпретації життєвого досвіду на різних етапах життєвого шляху – від молодшого шкільного віку до старості, а також досвіду переживання й подолання залежності, особливостям моделювання майбутнього проблемною молоддю та онкологічно хворими.

Для соціальних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів, студентів.

Этот выпуск сборника подготовлен за результатами X научного семинара “Личность в вызовах современности: опыт и практики”, проведенного в Институте социальной и политической психологии НАПН Украины лабораторией социальной психологии личности совместно с лабораторией когнитивной психологии Института психологии им. Г. С. Костюка НАПН Украины 7 июня 2012 г.

В научных статьях участников семинара обсуждаются проблемы применения социально-психологических практик и возможности самопроектирования личности в текстовом пространстве, где отображается нарративно-дискурсивный инструментарий для понимания жизненного опыта. Практики анализируются в контексте личностного роста, минимизации рисков, виртуального общения. Большое внимание уделено способам интерпретации жизненного опыта на различных этапах жизненного пути – от младшего школьного возраста до старости, а также опыту переживания и преодоления зависимости, особенностям моделирования будущего проблемной молодежью и онкобольными.

Для социальных психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

This release of a result of X seminar “Personality in the challenges of our time: the experience and practice” conducted by the Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine by the department social psychology of personality with G. S. Kostiuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine by cognitive psychology department 7 June, 2012. In the scientific articles seminar’s participants the problems of using socio-psychological practices and opportunities self project of personality in the text space are discussed. The narrative-discursive toolkit for the sense of life experience are displayed. The practices in the context of personal growth, minimize of the risks the virtual communication are analyzed. The manner of interpretation experiences at different stages – from primary school age to old people the emotion experience and overcoming the addiction features modeling future problematic youth and cancer patients are paid.

For social psychologists, specialists in related disciplines, post-graduates and students.

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 31(34)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. П. Зубко, І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.) *В. В. Посохової*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 27.11.2012 р. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 13,1.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
